

С. УСМОНОВ

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
УЧУН ДАРСЛИК

*ЎзССР Олий ва махсус
ўрта таълим министрлиги тасдиқлаган*

«УЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1972

КИРИШ

Умумий тилшунослик инсон тилининг структурасига, тарихий тараққиётига ва функциясига хос бўлган қонуниятларни умумлаштирувчи назарий фандир. Назарий фан сифатида у хусусий тилшуносликларга илмий тадқиқот усулларининг жами бўлган методологияни белгилаб беради. Демак, умумий тилшунослик фани фалсафа билан зич боғланган. Тилнинг табиати ва тарихи ҳақидаги умумлаштирмалар ҳам, тилшунослик фанининг ўз тарихи ҳақидаги умумлаштирмалар ҳам бирон бир фалсафий мактаб ёки оқимга тааллуқли бўлади ва унга суянади. Шунинг учун бу фан барча ижтимоий фанлар сиғари маълум синфга, партияга хизмат қиладиган партиявий фандир.

Совет тилшунослиги марксистик фан бўлиб, у фалсафий мактабларнинг энг илғори бўлган, борлиқни энг тўла ва энг тўғри тушунтириб берадиган марксча-ленинча фалсафага асосланади, бинобарин, коммунизм идеалларининг амалга ошиши учун хизмат қилади.

Умумий тилшунослик бир тил ёки бир неча тил группасининг структурасини, ўша структура элементларига доир қонуниятларнигина назарда тутмасдан, барча тилларга тааллуқли бўлган умумий ҳодисалар ҳақида сўз юритади. Шунинг учун гап барча тиллар ҳақида борса ҳам, фақат бирлик сонда бўлган тил термини қўлланилиб, бу термин бутун инсониятнинг алоқа воситасини умумлаштиради.

Демак, умумий тилшунослик умуман инсон тили ҳақидаги фандир.

Умумий тилшунослик фани қандай муҳим масалаларни ҳал қилади?

Бу фан текширадиган проблемалар қуйидагилар:

1. Тилнинг табиати ва моҳияти.
2. Тил ва тафаккур.
3. Тил ва нутқ.
4. Тилнинг структураси.
5. Тил системасини тушуниш.
6. Тилнинг ривожланиши.
7. Ёзувнинг пайдо бўлиши.
8. Тилларнинг типологик ва генеалогик классификацияси.
9. Тилларни илмий равишда ўрганиш методи.
10. Тилда форма ва мазмун.

Булардан тил ва нутқ, тилни текшириш методи, тилда форма ва мазмун проблемалари «Умумий тилшунослик» фани номи билан, қолганлари эса «Тилшуносликка кириш» фани номи билан ўтилади. Демак, умумий тилшуносликка доир проблемалар иккита академик курсга бўлиб юборилади. Натижада умумий тилшунослик терминини кенг ва тор маъноларда қўллашга тўғри келади. Уқув курси номи сифатида у тор маънони ифодалайди.

Умумий тилшунослик курсида кўриладиган проблемалар бевосита жамият ҳаёти, тарихи билан боғланганлигидан, тил ҳодисалари диалектик ва тарихий материализм қонунлари асосида анализ қилиниши ва ёритиб берилиши лозим.

Юқорида кўрсатилган илмий масалалар ҳар қанча муҳим бўлмасин, аввал ўтмиш меросни ўрганиш керак. Бошқача айтганда, умумий тилшунослик курсини тилшунослик тарихини баён қилиб берувчи бўлимдан бошлаш зарур. Ана шунда ўтмишдаги билимларни ҳозирги билимларга қиёслаш ва нисбатлаш имконияти туғилади. Энг муҳими, тилшунослик фани тараққиёти давомида йўл қўйилган камчиликларга, дунёқарашнинг ғайри илмийлигидан, ғайри материалистлигидан келиб чиққан идеалистик хатоликларга танқидий қараш осонлашади.

Демак, ҳар бир фан мухлиси ўша фаннинг ҳозирги ҳолатинингга ўрганиб қолмай, унинг тарихини ҳам билиши керак.

Умумжаҳон миқёсида олганда, тилшунослик фани тарихи анча катта, уни бир кичик китобчада баён қилиб бўлмайди. Шунинг учун китобчада ҳозирги замон тилшунослик фанининг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган Европа, қисман

Осиё ва Африка мутафаккирларининг илмий фаолиятигагина тўхталинди.

Совет давридаги тилшунослик 1950 йилларгачагина ёритилиб, умумий тилшуносликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган тилшуносларнинг фаолиятлари билангина чегараланилди. Шу сабабдан конкрет миллий тилшуносликларнинг, шу ҳисобдан, ўзбек тилшунослигининг тарихи ва тараққиёт йўли китобчада акс эттирилмади. Шунингдек, бу ишга Узоқ Шарқдаги хитой, япон ва корейс тилларини ўрганиш тарихи ва у ерларда яратилган тилшунослик ҳақидаги маълумотлар ҳам киритилмади. Чунки жаҳон тилшунослигини бойитишга Узоқ Шарқ принципиал аҳамиятга эга бўлган янгилик қўшгани йўқ.

Шундай қилиб, филология факультетларида ўтиладиган умумий тилшунослик фани тилшунослик тарихи, у билан узвий равишда боғланган тил ва нутқ, тилда форма ва мазмун, тилни текшириш методлари каби муҳим назарий масалаларни ўрганиш билан шуғулланади. У умуман инсон тили ва нутқи учун характерли бўлган қонуниятларни умумлаштирадиган фалсафий характердаги фан бўлгани учун, бу фан, бир томондан, олий ўқув юртларининг сўнгги курсларида барча конкрет тилшунослик фанлари (рус тили, ўзбек тили, инглиз, немис, форс ёки араб тили ва ҳоказо) ва фалсафа курсидан сўнг якунловчи курс вазифасини бажаради; иккинчи томондан эса, у бўлажак филологни тилшунослик проблемалари атрофида мустақил фикр юритишга ўргатади.

Умумий тилшунослик фани бутун дунё университетларида кўпдан буён ўқитиб келинган бўлса ҳам, Иттифоқимиздаги олий ўқув юртларининг филология факультетларига яқинлардагина киритилди.

Ҳозиргача бу курс бўйича республикамизда бирон бир дарслик ёки қўлланма майдонга келмади¹. Рус тилида шу номда ёки шунга яқин номда совет тилшуносларининг бир неча асари яратилди. Масалан, В. А. Звегинцев «Умумий тилшуносликдан очерклар» (М., 1962 й.), Ю. С. Степанов «Тилшунослик асослари» (М., 1966 й.) номли китобларини тақдим қилдилар. Бироқ бу асарларда тилшу-

¹ Бу фикр биринчи курсда ўтиладиган тилшуносликка кириш фанига тааллуқли эмас.

нослик тарихи боби йўқ, кейингисиди эса тилни текшириш методига ҳам ўрин берилмаган. Худди шунинг сингари СССР Фанлар академиясининг Тилшунослик институти томонидан ёзилган «Умумий тилшунослик» (М., 1970 й.) китобида ҳам тилшунослик тарихи ва тилни ўрганиш методларига махсус боб ажратилмаган. У, асосан, тилшунослик фанининг Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда эришган ютуқларини қамраб олади. (Шунинг учун унда классик (традицион) тилшунослик билан структурализм бир-бирига сингдириб юборилган.)

Тўғри, Р. О. Шор ва Н. С. Чемодановлар томонидан ёзилган «Тилшуносликка кириш» (М., 1945 й.) китобининг сўнгида тилшунослик тарихига доир бўлим бор. Шунингдек, Б. Н. Головин томонидан ёзилган «Тилшуносликка кириш» (М., 1966 й.) китобида ҳам, тилшуносликка кириш курсига доир материаллардан ташқари, тилшунослик тарихига, илмий текшириш методи масаласига бағишланган боблар бор. Бироқ улар ниҳоятда қисқа.

Совет тилшуноси В. А. Звегинцевнинг «XIX ва XX аср тилшунослиги тарихи...», I ва II китоб (М., 1960 й.), даниялик тилшунос М. Томсеннинг «XIX аср охиригача бўлган тилшунослик тарихи» (М., 1938 й.) ёки рус тилшуноси С. К. Буличнинг «Россиядаги тилшунослик тарихи очерки» (СПб., 1904 й.) асарлари эса фақат тилшунослик тарихига бағишланган бўлиб, умумий тилшунослик курсининг битта бобигагина материал сифатида хизмат қилишлари мумкин. (Шуни ҳам айтиш керакки, сўнгги икки китоб Иттифоқимизнинг йирик кутубхоналаридагина сақланиб қолган, улар қайта нашр қилинган эмас.)

Юқориди кўрсатилган асарларга қўшимча равишда студентларга А. И. Смирницкийнинг «Қиёсий-тарихий метод ва тилдаги қариндошликни аниқлаш» (М., 1955 й.), Ю. Д. Апресяннинг «Ҳозирги структурал лингвистика ғоялари ва методлари» (М., 1966 й.), швейцариялик машҳур тилшунос Ф. де Соссюрнинг «Умумий тилшунослик курси» (М., 1933 й.), америкалик антифашист тилшунос Э. Сепирнинг «Тил» (М.-Л., 1934) асарларини ҳам тавсия қилиш мумкин.

ТИЛШУНОСЛИК ТАРИХИ

БИРИНЧИ БОБ.

ҚАДИМГИ АСРЛАРДА ТИЛШУНОСЛИК

Тилшунослик фани — лингвистика ҳозирги даражага етгунгача узоқ тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтди. Бу — табиий бир ҳол. Чунки тилшунослик фани ҳам бошқа фанлар сингари йўқ жойдан пайдо бўлмаган. Унинг яратилишида ҳам ўтмишда яшаган ва ижод этган жуда кўп мутафаккирларнинг иштироки бор. Уларнинг фаолияти туфайли фанга қўшилган илмий меросни эътибор билан ўрганиш лозим. Бунинг камида икки аҳамияти бор: биринчидан, ўша фanning ҳозирги ҳолати унинг ўтмишдаги ривожланиш босқичлари билан боғлаб ўрганилганидагина у ё бу назариянинг, қоиданинг нима учун худди шундай (ҳозиргидай) шаклланганлигини тушуниш мумкин.

Иккинчидан, фан тарихини билиш турли олимлар томонидан илгари сурилган назария ва фикрларни тўғри баҳолаб, йўл қўйилиши эҳтимол бўлган хатоларни такрорламаслик учун ёрдам беради.

Ўтмишда ижод этган тилшуносларнинг, файласуфларнинг айрим фикрлари ёки илмий системалари ҳозирги давр ғояларига мос келмаслиги, ҳатто, зид бўлиши мумкин. Бироқ бу ҳол ўшандай меросни тарихий факт сифатида унутиб юбориш учун асос бўлмайди. Уни таъқидий йўсинда ўрганиш керак. Бу масалада марксизм-ленинизм классикларининг таълимоти тўғри йўлни кўрсатиб беради. Шу муносабат билан Ф. Энгельс ва Б. И. Лениннинг кўрсатмаларига мурожаат қилиш жуда ўринлидир. Ф. Энгельс файласуфларга «унинг фалсафасида муқаррар бўладиган ўткинчи, реакцион жиҳатларга қараб» эмас, балки... «унинг фанга нималар қўшганлигига қараб, унинг фаолиятида қандай прогрессив жиҳатлар борлигига қараб» баҳо бериш керак деб ҳисоблар эди.¹

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 28 - том, 2 - нашри, 328 - бет.

В. И. Ленин ўтмиш арбобларнинг хизматларини қандай принцип асосида баҳолаш кераклигини кўрсатиб, шундай деган эди:

«Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар *берганликларига* қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай *янгиликлар берганликларига* қараб ҳукм чиқарилади»¹.

Тилшунослик фани босиб ўтган узоқ йўлни илмий асосда ёритиб бериш учун бу йўлни ҳаммадан бурун, масалан, қадимги асрларда, ўрта асрларда ва янги асрларда тилшунослик каби тарихий-хронологик даврларга бўлиш лозим. Бироқ бундай даврлаштириш тилшуносликнинг тарихий босқичларини тасвирлашда ягона йўл бўлиб қололмайди. Чунки илмий оқимлар (мактаблар) фан тарихида улар ривожланган географик пунктлар номи билан (масалан, Ҳинд-Европа тилшунослиги, Петербург мактаби ва бошқалар), уларнинг туб моҳиятини ифодаладиган илмий номлар билан ҳам (масалан, қиёсий-тарихий тилшунослик, натурализм, психологизм ва бошқалар), элат ва халқлар номи билан ҳам (масалан, Ҳинд, араб тилшунослиги ва бошқалар) аталганлиги маълум. Шунинг учун курс давомида улардан фақат биттасини асос қилиб олиш мумкин эмас.

Тилшуносликнинг тарихий ривожланиш босқичлари қандай принципда номланмасин, уларнинг вақт жиҳатидан олдин юзага келганлари кейингилари учун замин тайёрлади, бошланғич ҳаракат нуқтаси ёки дастлабки манба вазифасини ўтади.

Тил ҳақидаги фан (тилшунослик ёки лингвистика) Европада XIX асрнинг бошларидан буён бошқа фанлар қаторида мустақил фан деб тан олинди. Аммо одамларнинг тил структураси билан қизиқишлари анча илгари бошланган. Қадимги даврларда тилга оид масалалар, одатда, бошқа проблемалар билан, масалан, фалсафа, музика, эски ёдномаларни тўғри ўқиш, ҳатто табиий фанлар билан бирга қўшилиб кетган эди. Шунга қарамай, тилшунослик фанининг бевосита тарихини ўрганишдан илгари бу фан яратилгунгача қилинган ишлар билан бир даражада танишиш лозим. Чунки бу ишлар тилшунослик фанининг шаклланишига замин тайёрлаган эди. Шунга айтиш керакки, мана шу дастлабки «тайёргарлик» даврига тилшунослик фан сифатида шакллангандан буён ўтган вақтга нисбатан бир неча марта кўп вақт кетган. Масалан, эраמידан тахминан уч минг йил илгари қадимги шумерларда (Месопотамия²), икки минг йил илгари мисрликларда тилшунослик мавжуд эди. Буни шундан ҳам билса бўладики, ўша вақтларда уларда мураккаб

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 4 - нашри, 2 - том, 190 - бет.

² Месопотамия ҳозирги Ироқ, Туркия, Сурия ва Эрон мамлакатларининг айрим областларини ўз ичига олар эди.

идеографик, сўнгра бўгин ва ҳарф ёзуви бўлган. Ёзув ишларини олиб борадиган котиблар мактабида болаларга ёзув ўргатилган. Бу ишни грамматик билимларсиз амалга ошириш мумкин эмас эди. Грамматика илми, афтидан, оғзаки равишда бўгиндан-бўгинга ўтган. Демак, шумерлар ва мисрликлар ўз тилларини етарли даражада чуқур билар эдилар. Олимлар ўтган асрнинг охирида бу фикрларни исботлайдиган далилларга эга бўлдилар: эрамиздан илгариги VII асрларда Месопотамияда сопол тахтачаларга ёзилган мих ёзувлари кутубхонаси топилди. Бу ёзувлар орасида «алифбелар», луғатлар каби ўқув қуроллари бор эди.

Бироқ, умуман олганда, турли аёвсиз босқинчилик урушларига дучор бўлган қабила ва халқларнинг иқтисодий турмушида ва маданиятида юз берган тушқунликлар фаннинг ривожига салбий таъсир кўрсатди. Билимларнинг бўгиндан-бўгинга ўтиб бориши узилиб қолди. Қадимги Месопотамия ва қадимги Мисрда ривожланган тилшунослик ҳам ана шундай тарихий процесслар натижасида кейинги асрларга етиб келмади. Босқинчилик урушлари у қадар катта вайронагарчилик олиб келмаган Греция ва Ҳиндистон каби мамлакатларда яратилган тилшунослик бизгача етиб келди.

Эрамиздан илгариги VI асрларда Хитойда замонасининг машҳур файласуфи Конфуций (551—479 й.) ёзган солномаларда (улар «Баҳор ва куз» деб номланган бўлиб, эрамиздан илгариги 722—481 йиллар орасидаги даврни акс эттиради) қадимги хитой ёзма ёдгорликларининг грамматик анализига доир баъзи масалалар бор эди. Қадимги хитойлар эрамиздан қарийб 10 аср илгариги луғат тузганлар; эрамизнинг бошларида эса улар шоирлар фойдаланиши учун синонимлар луғати ҳам тузган эдилар.

Юқоридаги далиллар одамларнинг тилшунослик масалалари билан жуда қадимдан шуғулланиб келганликларини кўрсатса ҳам, тилшунослик фанининг яратилишида улар бевосита замин бўлмади.

Тилшунослик фанининг қадимги энг муҳим манбалари, асосан, икки хил территорияда ва икки хил маданият ўчоғида юзага келди. Булар қадимги Ҳиндистон, қадимги Греция ва Римдир. Шунинг учун тилшуносликнинг қадимги даври қадимги ҳинд, қадимги грек (қисман, латин) филологиясини қамраб олади.

ҚАДИМГИ ҲИНД ТИЛШУНОСЛИГИ

Тилшунослик тарихида қадимги ҳинд филологларининг ишларини энг қадимги илмий традициялар деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳинд тилшунослиги тарихи шунини кўрсатадики, бир тилнинг тараққиётидаги турли тарихий даврларга хос бўлган турли ху-

сусиятларнинг юзага келиши бу фаннинг яратилишига ижобий таъсир қилади.

Қадимги Ҳиндистонда тил билан шуғулланиш дастлаб соф амалий аҳамиятга эга бўлган: давр ўтиши билан қадимги ёзма ёдгорликларнинг турли ўзгаришларга учраган элементларини (сўз ва қўшимчаларини) қайта тиклаш, изоҳлаш лозим бўлган. Бунинг учун ҳинд олимлари эрамиздан 15 аср илгари (баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, 45—25 аср илгари) ёзилган Ведаларни¹ (ўн китобдан иборат бўлган диний мадҳиялар — гимнлар, диний қўшиқлар ва афсоналар тўпламини), эрамиздан илгариги биринчи минг йилларда ёзилган санскрит² ёдномаларини ўрганганлар ва анализ қилганлар. Улар Ведалардаги маъноси тушунарли бўлмаган сўзларга изоҳ берадиган лугатлар тузганлар, текстларни диққат билан фонетик ва морфологик жиҳатдан анализ қилганлар. Бундай тайёргарлик иши ўша ёдгорликларнинг унутилган, бузилган, шунингдек, жонли тил (пракрит³) таъсирида ўзгариб кетган ўринларини қайтадан тиклаш имконини берди. Ана шундай мақсадда ҳинд олимлари қадимги адабий тил бўлган веда ва санскритда ёзилган текстлардаги сўзларнинг, тўғрироғи, сўз формаларининг, ўхшаш шакллари ва ўхшаш маъноларига эътибор бериб, бир сўзнинг бир неча формасини аниқлар, сўнгра ана шу формаларни бири-бирига қиёслаб, уларнинг ўхшаш ва ноўхшаш қисмларини ажратар эдилар. Натижада, бир томондан, сўз формалари учун умумий бўлган қисм — *ў з а к в а н е г и з*, иккинчи томондан, ўзгариб турадиган қисмлар — *а ф ф и к с л а р* аниқланарди. Шу тариқа сўз ёки сўз формалари амалда *б и р л а м ч и э л е м е н т л а р г а* (ҳозирги термин билан атаганда, *м о р ф е м а л а р г а*) ажратилган. Шунинг учун ҳам қадимги ҳинд олимлари грамматикани *въякарана*, яъни *а ж р а т и ш* (анализ) деб атаганлар.

Масалан:

Бирлик:

Жуфтлик:

- I. *патоми* учяпмаи.   *патовас* (икки киши) учяпмиз.
 II. *патаси* учяпсан.
 III. *патати* учяпти.

¹ Ведалар (санскрит тилида *veda* «билим», қиёсланг: русча *ведать* «билим») қадимги ҳиндларнинг диний-фалсафий таълимоти ведизм қонун-қоидаларини ифодадалар эди. Ведизм инсоннинг жони барча жондорларнинг ибтидоси (бошланғичи) ҳисобланган «жаҳон руҳи» (брама ёки браҳма—*brahman*) билан бирлашади, унга қайтиб боради, деб ҳисоблайди. У кейинчалик эрадан илгариги X—IX асрларда брамаизм (ёки браҳманизм) деб аталди.

² Санскрит термини санскрита («ишланган», «мукаммал», «сунъий») сўзидан бўлиб, кенг маънода веда тилини, эпик асарлар тилини («эпик санскрит») ва классик санскритни ўз ичига олади.

³ Пракрит—«оддий», «табиий».

Бу формаларнинг ҳар бири учтадан бирламчи элементларга бўлинади: *pat-o-mi*, *pat-a-si*, *pat-a-ti*, *pat-o-vas*. Уларнинг ўхшаш қисмлари *pat-a* ёки *pat-o* бўлиб, ноўхшаш қисмлари - *ми* - *си*, - *ти*, - *вас* элементларидир. Ўхшаш қисмлар ўзак *pat-*, негиз ясовчи *а* ёки *о* элементларига бўлинади. Ўзак (санскр, dhātu) билан негиз ясовчининг қўшилишидан ҳозирги замон негизи (*pat-a*-ёки-*pat-o*) ясалади. Қолган ноўхшаш элементлар аффикслар бўлиб, улар негиз (*prakti*)га қўшилади.

Санскрит тилидаги ўзак ва негиз ўз ҳолича нутқда айрим сўз сифатида қўлланмайди, балки унга ё сўз ўзгартувчи, ё негиз ясовчи *а* ёки *о* (немис тилшуноси В. Шерер уни сўз ясовчи-*а* билан бир нарса деб ҳисоблайди) қўшилади. Баъзан негиз ўзакнинг такрорланишидан ҳам ҳосил қилинади. Масалан, *да-«бор»* — ўзак, *дада-* ёки *дад-* «боряп(ти)» (*да-* ўзагининг қисқарган такрори) эса негиздир.

Сўзларни туркумларга ажратиш масаласида ягона фикр йўқ эди. Тўртта сўз туркумини ажратиш фикри кўпроқ эътироф қилинган. Булар: от (*pātan*), феъл (*akhyāta*), олд кўмакчи (*upasarga*) ва юклама (*pirāta*).

От—предметлик гоясини билдирувчи, феъл эса ҳаракатни ифодаловчи сўз сифатида таърифланади. Отлар феъл ўзакларидан ясалади, улар бирлик, жуфтлик ва кўплик формаларига эгадир. Олд кўмакчилар отларнинг ва феълларнинг маъноларини кўрсатиб берувчи сўзлар деб баҳоланган. Юкламаларга келганда, қадимги ҳинд олимлари уларни маъноларига кўра уч группага ажратганлар: 1) қиёслаш юкламалари, 2) боғловчи юкламалар, 3) шеърларда формал элемент сифатида ишлатилган юкламалар.

Олмошлар ва равишлар алоҳида сўз туркумларига ажратилмай, от ва феъл туркумларига қўшиб юборилган.

Ҳиндлар еттига келишикни ажратганлар. Булар: 1) бош келишик, 2) тушум келишиги, 3) қурол келишиги, 4) жўналиш келишиги, 5) ажратиш (яъни чиқиш — С. У.) келишиги, 6) қаратқич келишиги, 7) ўрин келишиги.

Бироқ ҳинд грамматикачилари келишикларни юқоридаги каби алоҳида номлар билан атамаган. Улар биринчи, иккинчи, учинчи ва ҳоказо деб келишикларни бир-биридан рақам билан фарқлаганлар.

Ҳинд олимлари феъл туркумининг морфологик категорияларини мукаммал ишлаган эдилар. Улар феълнинг уч замонга бирлашадиган етти хил замон формасини: ҳозирги замон, ўтган замоннинг тугалланган (*perfectum*), тугалланмаган (*imperfectum*) ва узоқ ўтган замон (*plusquamperfectum*) турларини, келаси замоннинг одатдаги келаси замон (*futurum*) ва жуда кам қўлланадиган шарт феъли (*conditionalis*) формаларини ажратганлар.

↳ даврларда ҳам феълнинг тўртта майли — аниқлик, истак, буйруқ, шарт майлларини билганлар. Феълнинг аниқ, ўрта ва мажҳуллик нисбатлари ажратилиб, ҳар бири алоҳида таърифланган. Чунончи, *аниқ нисбат* бошқа шахс фойдаси учун бажариладиган ҳаракатни ифодаловчи сўз деб, *ўрта нисбат* ўз фойдаси учун бажариладиган ҳаракатни ифодаловчи сўз деб таърифланган.

!Санскрит тилида феълнинг уч шахс ва учта сон (бирлик, жуфтлик, кўплик)га кўра тусланиши кўрсатилган.

Қадимги ҳинд тилшунослари, айниқса, Панини ва унинг издошлари (бу ҳақда кейинроқда) санскрит тилидаги қўшма сўзларни мукамал равишда тасвирладилар ва классификация қилдилар. Улар қўшма сўзларнинг тузилишида компонентлар орасидаги муносабатларга эътибор берганлар (масалан, от+от// феъл, сифат//сифатдош//равиш+от//сифат// феъл, сон+от ва бошқалар). Ҳозирги классификациялар ўша даврдаги классификацияларга ўхшайди. Аммо санскрит тилида қўшма сўзлар сўз формалари эмас, негизларнинг бирикишидан ҳосил қилинган. Бу жиҳатдан туркий тиллардаги қўшма сўз компонентлари бошқачадир: туркий тилларда қўшма сўз сўз формаларининг бирикишидан ҳосил бўлади.

Сўз ёки сўз формасини ясашда қўлланган товуш алмашиши (хусусан, унлиларнинг алмашиши) системаси, яъни ички флексия, ҳинд олимлари томонидан эрамиздан илгариги даврлардаёқ тасвирланган эди.

!Ҳиндлар морфологияда жуда муҳим ютуқларга эришган бўлсалар ҳам, синтаксисда жуда кучсиз эдилар. Синтаксисга оид қоидалар сўзларнинг бирикиш тартиби, келишик, замон ва майл формаларининг бирикиши каби масалаларнигина ўз ичига олар эди.

Қадимги ҳинд грамматикачилари сўзни фикр ифодалаш имкониятига эга эмас, демак, сўз гапдан ташқарида мавжуд эмас деб, гапни тилнинг асосий бирлиги деб ҳисоблаганлар.

Фонетика соҳасида ҳам қадимги ҳинд тилшунослари анчагина иш қилган эдилар. Чунки ҳинд олимлари тилларнинг ривожланиши давомида сўзларнинг маъноларигагина эмас, товуш саставида ҳам ўзгаришлар юз бериши мумкинлигини пайқаганлар. Шунга кўра улар товушларнинг физиологик (артикуляцион) хусусиятлари, бошқа товуш билан алмашиши, бир товушнинг бошқа товуш таъсири билан ўзгариши (комбинатор ўзгаришлар — сандҳи) каби ҳодисаларни ўрганишга эътибор берганлар. Улар товушларни артикуляцион-физиологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда классификация қилганлар. Шу асосда товушларни унли ва ундошларга ажратганлар: нутқ органларининг яқинлашишидан унлилар, бир-бирларига тегишидан ундошлар ҳосил бўлишини кўрсатганлар. Ундошлар уч гурппага

бўлинган: портловчи шовқинчилар, сонорлар, сирғалувчилар. Портловчилар жарангли ва жарангсизларга аниқ ажратилган.

Ҳиндларнинг бўғин тузилиши ҳақидаги фикрлари ҳам диққатни ўзига тортади. Улар унли товушларни бўғиннинг асоси бўлган мустақил фонетик элементлар деб, ундошларни эса шу асосга бирикадиган ва мустақил қўллана олмайдиган товушлар деб ҳисоблаганлар. Бўғинларда товушларнинг қўтарилиши ва пайсайишига асосланган музикал уругга катта аҳамият берилган.

Нутқ товушларининг хусусиятлари жуда яхши ўрганилганлиги учун ҳам қадимги санскрит ёзуви девонагари, бир томондан, фонетик ёзув-транскрипциядан иборат эди, яъни талаффуз қилинувчи ҳар бир жонли товуш ёзувда ўз ҳарфий ифодасига эга эди; иккинчи томондан, талаффузи бир-бирига яқин бўлган товушларнинг ҳарфий ифодалари бир хил бўлиб, улар бир-биридан қўшимча белги билангина фарқ қилинар эди. Масалан, қисқа ва

чўзиқ $a - \bar{a}$, $i - \bar{i}$, $u - \bar{u}$ унлилари, оддий e ва u унлилари билан уларнинг дифтонглари бўлган ai ва au товушлари ёзувда асосий ҳарфларга қўшилган кичкина қўшимча белгилар билангина ажратилган. Қиёсланг : $\text{ऋ} (a) - \text{ऌ} (\bar{a})$, $\text{ः} (u) - \text{ऴ} (\bar{u})$ каби. Демак, асосий ҳарфлар орқали бир-бирига яқин бўлган икки хил товуш аслида биттадан a , i , u , e товуш типларига бирлаштирилган. Бу эса фонема ҳақидаги тушунчадан дарак беради. Қўринадик, қадимги ҳинд тилшунослари ўз бўғин ёзувларида ҳам фонемаларни (санскр. *sphōta*), ҳам уларнинг йирик вариантларини—товушларни акс эттирганлар. Ваҳоланки, Европа тилшунослигида фонема ҳақидаги таълимот И. А. Бодуэн де Куртене ва Н. В. Крушевский асарлари туфайли фақат XIX аср охириларидагина пайдо бўлди.

Қадимги ҳинд филологиясида диалектология ва қиёсий метод элементлари ҳам бор эди. Унда этимологик анализларни ҳам учратиш мумкин.

Қадимги ҳинд ёзувида иккита тиниш белги бўлган. Булар калтакча ёки таёқ (*danda*) деб аталган I ва II шаклларида вертикал чизилган чизилган иборатдир. Шунга ўхшаган белги қадимги туркий (ўзбек) ёзувларида ҳам учрайди.

Қадимги Ҳиндистонда тилшунослик, афтидан, узоқ тарихга эга бўлган. Рухонийлар (браҳманлар) томонидан ёзилган дастлабки грамматик асарларда тўғри талаффуз масалаларни устидан сўз юритилади. Эрамиздан илгариги минг йиллик бошларида лугатлар тузилган. Шундай лугатлардан бештаси қадимги Ҳиндистоннинг машҳур тилшуноси Яс ки (эрамиздан ил. V аср) номи билан боғлиқ. Яски сўзнинг морфологик состави, шунингдек, сўз маъноси масаласини ҳам тўғри тасаввур қилган. Унингча, сўз предметни бевосита акс эттирмайди. Унинг товуш томони билан предмет ўртасида турувчи маъно бор. Шу маъно туфайли сўз предметни номлаш имкониятига эга бўлади.

Етарли даражада ишланган қадимги ҳинд грамматик традициясининг маҳсули сифатида машҳур тилшунос Панини (Panini) нинг «Аштадхьяи» («Грамматик қоидаларнинг саккиз бўлими») асари майдонга келди. Панини эрамиздан илгариги IV асрнинг иккинчи ярмида яшаган деб тахмин қилинади.

Панинининг грамматикаси соф эмпирик ва тасвирий характердаги дарслик бўлиб, унда санскрит (қисман, веда) тилининг фонетик, морфологик, сўз яшаш ва синтактик системасига оид 3996 та қоида жамланган. Қоидалар болаларнинг ёд олишларига мўлжалланиб, жуда ихчам формада, шеър билан ёзилган.

Панини Веда прозаик асарлари тилини қонунлаштирди, грамматик қоидалар асосида бир нормага келтирди. Чунки унгача Ведалар турли диалектларда ёзилган эди. Панини ва унинг издошлари адабий тилнинг (санскритнинг) ортиқча соддалашиб кетиш процессини тўхтатдилар. Натижада санскрит билан жонли тил (пракрит) орасида фарқ пайдо бўлди.

Панини ўз грамматикасида тилга тарихий йўсинда ёндошмаган эди. Шу билан бирга, унда фалсафий база, умумлаштиришлар йўқ эди. Шунга қарамай, бу грамматика Ҳиндистонда қарийб 2 минг йил давомида энг ишонарли ва обрўли қўлланма бўлиб келди. Эрамизнинг XIII асрларидагина санскритнинг В о п а д е в а тузган янги грамматикаси майдонга келди.

Адабий тил сифатида Ҳиндистонда кенг тарқалган санскрит тили грамматикасидаги қоидалар ҳозиргача морфологиянинг асосини ифодалаб келди. Аммо турли морфологик системадаги тилларга тадбиқ қилинганида, у тилнинг ўзига хос томонларига мослаб ривожлантирилди. Шу маънода қадимги ҳинд тилшуносларининг амалий мақсадда вужудга келтирган грамматикалари кейинчалик норматив грамматиканинг яратилишига асос бўлди дейиш мумкин.

Шундай қилиб, қадимги ҳиндлар юксак даражада турувчи ўз тилшуносликлари билан жаҳон тилшунослик фанига жуда катта ҳисса қўшдилар ва ўз таъсирларини кўрсатдилар. Уларнинг таълимотлари Эрон орқали қадимги грек тилшунослигига, Эрон ва Сурх орқали араб тилшунослигига таъсир қилди.

Ҳинд тилшунослиги Европага фақат XVIII асрнинг ўрталарида етиб келди. Аммо у Ўрта Осиёга анча илгари маълум бўлган. Масалаи, санскритни яхши билган хоразмлик машҳур олим Абу Райҳон Беруний (X—XI аср) ўзининг Ҳиндистонга бағишланган асарида ҳиндларнинг нозик дидли файласуф, грамматикачи ва шоир эканликларини қайд қилади.

ҚАДИМГИ ГРЕК ВА ЛАТИН ТИЛШУНОСЛИГИ

Қадимги Греция кўпгина фанларнинг, шу жумладан, тилшуносликнинг ҳам, дастлабки бешигидир. Бироқ грек фани ва маданияти бошқа халқларнинг маданиятидан ажралиб қолг

Стоиклар ўз фалсафаларида жаҳондаги номuvoфиқликка ҳам-ми нарсаларнинг мақсадга мувофиқ бўлишини қарама-қарши қўйишлари учун, тилини кишиларнинг руҳида табиат талабига кўра пайдо бўлган дейиш билан бирга, сўз предметнинг табиий хусусиятини ифода қилади, деб ҳисобладилар. Улар сўзловчи ширинида сўз орқали у предметнинг табиати ҳақида қандай таассуротда бўлса, эшитувчида ҳам худди шу хусусиятлар ҳақидаги таассурот туғилади, деб ўйлаганлар.

Стоиклар ана шу принцип асосида тилининг пайдо бўлишини товушга тақлид қилиб сўзлаш (о по м а т о п е я) назариясини олдинга сурдилар. Уларнинг фикрича, сўзнинг товуш состави билан сўз аниқлаган предмет орасида қандайдир ички ўхшашлик, мослик бўлганидан, товуш составида предметдан ҳосил бўладиган тасаввур ҳам аяк этади. Масалан, ширин, ёқимли нарсаларнинг номлари ҳам майин, юмшоқ эшитиладиган товушлардан тузилган бўлади. Аксинча, аччиқ, ёқимсиз нарсаларнинг номлари қулоққа ёқмайдиган, дағал товушлардан таркиб топган бўлади.

Шу таълимот асосида стоиклар сўзларнинг этимологиясини изоҳлаш масаласи билан шуғулланганлар. Уларнинг этимологияси ҳақиқий илмий этимология эмас эди, албатта.

Стоиклар шундай йўл тутар эдилар: сўзларнинг этимологиясини изоҳлаш мақсадида улар «бирламчи сўзлар»ни аниқлашга ҳаракат қилар эдилар. Бундай бирламчи сўзлар, уларнинг фикрича, товушлар символикаси ёки товушга тақлид қилиш (мимесис) бўлиб, айрим товушларга қандайдир маъно беришга асосланган эди. Гўё тил мана шундай дастлабки, бошланғич тақлидий сўзлардан (гр. *archai*) келиб чиққан деб ҳисоблаганлар.

Дастлабки тақлидий сўзлар деб фараз қилинган қисмлар *gadíces, gadix* «илдиз» (ўзбекча, «ўзак») номи билан аталган.

Шундай қилиб, у пайтларда сўз ўзаги тушунчаси ҳозирги маънода ёки ҳиндлар тушунган маънода бўлмай, сўзнинг келиб чиқish тарихини белгилашга уриниш муносабати билан вужудга келган эди. Сўз ўзаги деб предметнинг табиатини, моҳиятини «ифодалайдиган» ҳарфлар (ёки товушлар) тушунилган. Бу қадимги грек назарияси тилшуносликка сўнгги асрларгача катта таъсир кўрсатди. Масалан, машҳур немис идеалист файласуфи ва математиги Г. В. Лейбниц (1646—1716) немис тили фактлари асосида кейинчалик стоикларнинг товушга тақлид қилиш назариясини ёқлаб чиқди.

Товушга тақлид қилиш назариясига эргашган олимлар бизда ҳам бўлган эди. Масалан, совет тилшуноси Н. И. Ашмарин «Урта Поволжье тилларида тақлид қилиш» (1925 й.), «Чуваш тилида тақлид қилишнинг морфологик категориялари» (1928 й.) асарларида айни шу позицияда тўрган эли.

Сўз билан предмет орасида мослик, «тўғрилиқ» бор деювчиларга қадимги грек материалистлари, эпикурчилар, скептиклар қарши чиқдилар.

Қадимги Грециянинг йирик материалист файласуфларидан Гераклит (эр. ил. 540—480), Демокрит (эр. ил. тахм. 460—370) ва бошқалар предметларнинг отлари табиат томонидан берилган эмас дер эдилар.

Демокрит ўз фикрларининг тўғрилигиши тилда омоним ва синоним сўзларнинг мавжудлиги билан асослаган эди. Чунки бир-биридан фарқ қиладиган нарсаларнинг номлари қандай қилиб бир хил (омоним) бўлишини ёки бир нарсанинг қандай қилиб бир неча оти (синоним отлари) бўлишини мослик таълимоти асосида изоҳлаб бўлмас эди. (Ахир, синонимлар товуш томонидан фарқли бўлади; агар сўзнинг товуш томони предметнинг моҳияти, хусусияти билан бевосита боғланган бўлса, демак, синонимлар турли хил хусусиятни ифодаловчилар сифатида битта предметни англатишлари мумкин эмас эди-да!)

Буидан ташқари, табиатдаги ҳамма нарсалар ҳам ўз отларига эга эмас-ку.

Кейинчалик стоикларнинг мухолифи бўлган Эпикур (эр. ил. 341—270) ва унинг таълимоти тарафдорлари Демокритнинг фикрини қайта тиклаб, сўзлар ва предметлар орасидаги боғланиш табиий бўлиши мумкин эмас, чунки нарсаларнинг моҳияти билан уларнинг отлари орасида қарама-қаршилиқ жуда кўп деб ҳисоблайдилар. Масалан, камбағал бир одамни бойлик худоси бўлган «Гермеснинг авлоди» деган маънода Гермоген деб атайдилар. У камбағал бўлганидан кейин қандай қилиб Гермеснинг авлоди бўла олади? Демак, уларнинг фикрича, предмет билан унинг оти орасидаги алоқа тасодифий, бу алоқани тилини ўзаро келишув асосида дастлаб ижод қилган кишилар яратган. Ана шундай тасодифийлик бўлмаганида эди,— деб уқтирадилар улар,— барча халқлар бир-бирларининг тилларига тушунган бўлар эдилар.

Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида эпикурчилар ундов назарияси (ёки интеръекция назарияси)ни яратдилар. Бу назарияга кўра, тил кишиларнинг ўз руҳий ҳолатларини товушлар орқали ифодалаш эҳтиёжидан майдонга келган: қадимги инсон атрофидаги нарса ва ҳодисаларни кўрганида пайдо бўлган ҳис-ҳаяжон патижасида гайри ихтиёрий товушлар чиқарган. Бу товушлардан кейинчалик ундовлар яратилган. Қолган барча сўзлар ана шу ундовлардан тараққий этган.

Эпикурчилардан кейин Рим шоири Тит Лукреций (эр. ил. 94—55) ҳам бу фикрга қўшилади.

XIX асрга келиб ундов назариясига бир қатор «тузатиш» ва «аниқликлар» киритилди.

Антик мутафаккирларнинг товушлар символига катта аҳамият берилликлари бу билангина чегараланмайди. Грамматикани оид асарлари билан маълум бўлган Нигидий Фигул (эр. н. I аср) сўзларнинг товуш томони уларнинг маънолари билан боғлиқлигини исботлаш учун шундай мисол келтиради: *vos («сиз»)* оллошнинг талаффуз қилиш учун лаблар олдинга чўзилмайди ва нафас сўзлашувчи киши томонига чиқарилади; ваҳодлик, *vos («биз»)* дейилганида лаблар олдинга чўзилмайди ва нафас сўзловчининг ичида қолади. Шу каби ташқари ва ичкари йўналган қарама-қарши ҳаракат гўёки *tu («сен»)*, *tibi («сенга»)* билан *ego («мен»)*, *mihi («менга»)* сўзларини талаффуз қилиш чоғида ҳам юзага келади.

Тил билан объект борлиқ орасидаги, сўз билан предмет орасидаги муносабат масаласида олиб борилган тортишувлар эраминдан илгариги I асрларда ва эрамининг I асрларида ҳам давом этди. Бу мунозара аналостлар¹ ва аномалистлар² деб аталган қарама-қарши маслакдаги кишилар орасида жуда кучли бўлади.

Аналогистлар тилнинг грамматик қурилиши ва луғат состави билан борлиқ орасида мослик, ўхшашлик, қатъий тенглик бор; нима учун грек ва латин тилларида уч хил грамматик жинс (род) — эркаклар жинсига, аёллар жинсига мансублик ва ҳеч қандай жинсга мансуб бўлмаслик бор? Чулки, дер эдилар аналогистлар, ҳар бир предмет ё эркакларга, ё аёлларга тегишли бўлади ёки унга ҳам, бунга ҳам тегишли бўлмайди.

Аномалистлар, аксинча, луғат состави ва грамматик қурилиш билан борлиқ орасида тўла мослик йўқ, биз донм турли тенгсизлик, мослик нормасидан четга чиқишларга дуч келамиз. Масалан, тилдаги уч грамматик жинс атрофимиздаги нарсаларга реал равишда тўғри келади деб ҳисоблаш бемаъниликдир, дер эдилар. Ҳақиқатан ҳам, масалан, рус тилидаги *черепаха* («тошбақа»), *белка* («олмахон») сўзлари формасига қараганда грамматик жиҳатдан аёллар жинсига мансуб бўлиши лозим эди. Амалда эса ўша ҳайвонларнинг эркаки ҳам, урғочиси ҳам бир хилда *черепаха*, *белка* дейила беради. Шунингдек, рус тилидаги *дятел* («қизилиштон») сўзи ўз формасига кўра фақат эркаклар жинсига мансубдир. Амалда эса у ҳар икки жинсга нисбатан қўллана беради. Демак, бу ерда тил аномалияси мавжуд бўлиб, форма билан мазмун орасида мослик йўқдир.

Қадимги грек мутафаккирлари тилшуносликнинг фалсафий томонлари билан бир қаторда филологик³ характердаги ишларни ҳам бажардилар.

¹ Аналогия—гр. analogia «мослик», «ўхшашлик».

² Аномалия—гр. anomalía «нотекислик».

³ Филология — гр. philo «севаман», logos «сўз» элементларидан.

Антик дунё олимларининг филология соҳасидаги ишлари қадимги бадиий асарларни изоҳлаш, шарҳлаш эҳтиёжи билан чамбарчас боғланган эди. (Бу жиҳатдан грек филологияси қадимги ҳинд филологиясини эслатади.) Масалаи, Гомернинг (эр. ил. IX аср) «Илиада» ва «Одиссея» деб аталган машҳур достонлари эрамиздан илгариги III—II аср грекларига у қадар тушунарли бўлмай қолди. Ваҳоланки, Гомернинг асарлари қадимги греклар учун йирик қаҳрамонлик достонларигина эмас, шу билан бирга, муқаддас асарлар даражасида ҳам турар эди. Кейинги асрларда Гомер асарларига тушунишни қийинлаштиришига икки нарса сабаб бўлди. Биринчидан, Гомер ўз асарларини қадимги ион диалектида ёзган бўлса, эрамиздан илгариги VI—V асрларда шаклланган умумгрек тили (койне) аттик диалектига асосланган эди. Иккинчидан, асрлар ўтган сари классик адабиётнинг айрим жойлари кейинги авлодларга тушунилиши қийин бўлиб қолди.

Гомер давридан бир неча юз йил кейин унинг асарларига, қисман Эсхил (эр. ил. 524—457), Софокл (эр. ил. 496—406), Аристофан (эр. ил. 450—380) асарларига грамматик, лексикологик изоҳлар берилди, лугатлар тузилди. Бу лугатларда ўтмишга онд жуда кўп фактлар изоҳланган эди. Бундай лугатлардан энг кўзга кўринганлари тубандагилар:

1. Эрамизгача I асрда яшаган Аполлоний Софист тузган Гомер поэмаларининг катта лугати.

2. Юлий Поллуксининг «Ономастик» номли атоқли отларга изоҳ берувчи лугати.

3. Византиялик Стефаниинг «Этника» («Халқшунослик») номли этнографик лугати.

4. Фотийнинг «Лексикон» деб номланган лугати.

5. Автори номаълум бўлган «Қатта этимологик лугат».

Бу лугатда кўпгина сўзларнинг этимологияси берилган эди. Аммо бу этимологик изоҳлар аслида ҳақиқатга тўғри келмайди.

Грамматика соҳасида қилинган ишлар масаласига келганда шунини айтиш керакки, қадимги Грецияда грамматиканинг бошланғич этаплари соф амалий эҳтиёжлар туфайли эмас, маънавий категориялар билан боғлиқ равишда юзага келган. Масалаи, Платон тил ёки нутқни икки қисмга — от (онопа) ва феълга (гема) бўлган. Платоннинг таърифича, у ҳақда бир нима тасдиқланадиган сўз от деб ҳисобланади. Бошқача айтганда, эга вазифасида қўлланган сўз от ҳисобланган.

Феъл эса от ҳақида нима тасдиқланишини англатадиган сўз-дир. Феъл деб аслида кесимга айтилган. Бу принципга кўра кесим вазифасида қўлланган сифат ҳам феъл ҳисобланади. Демак, сўзларни от ва феълга ажратиш аслида маънавий ва синтактик принципга асосланган. Маънавий категорияларига асос-

тилган ҳолда нутқнинг қисмларини анча мукаммал ажратган устозининг иккинчи йирик файласуфи Аристотель (эр. ил. III 322) эди.

Аристотель сўзларни уч синфга (аслини олганда, гап бўлақларига) ажратди. Булар: от (гр. *онома*, лат. *номен*), феъл (гр. *рема*, лат. *verbum* — дугавий маъноси, аслида, «баён қилиш», «фикр», «мулоҳаза», кейинчалик маантиқий категория бўлган «предикат», ниҳоят, «феъл») ва боғловчи ҳамда юклама (гр. *сундесмос*, лат. *сonjunctio*). Сўнгги гурпуага олмошлар, артиклар ҳам кирди. Аристотель нутқнинг юқорида кўрсатилган таркибий қисмларини таърифлашда морфологияга томон сийланиди. Масалан, отга инманидир атайдиган (номлайдиган) сўз, феълга инманидир атабгина қолмай, унинг замонини ҳам кўрсатилган сўз деб, боғловчи ва юкламаларга эса номлаш вазифасини бажармай, отлар ва феъллар ёнида қўлланадиган сўз деб изоҳ беради.

Маълумки, бу классификация кейинчалик араб филологиясига ҳам таъбир кўрсатди. Келишк ҳақидаги дастлабки фикрни биз Аристотелда кўрамиз. Аристотель асосий формадаи (бош келишк ёки феълнинг ҳозирги замон формасидаи) бошқа ҳамма формаларини — турлашиш, тушлашиш ва сўз яшаш формаларини келишк (гр. *птосис* «тушиш») деб номлаган. Унингча, *киши* — *кишилар*, *юрди* ва *юр* кабилар турли келишиклардир. Грамматик жинснинг учга бўлинишини ҳам Аристотелда кўрамиз. Товушларни Аристотель ушли ва ундошларга ажратган.

Платон ва Аристотелдан сўнг нуқ, тил категорияларини аниқлаш соҳасига стоиклар бир талай ҳисса қўшди. Улар энди нутқнинг беш қисминини — феъл, боғловчи, артикль (член), атоқли отлар, ниҳоят, турдош отларни ажратадилар. Стоиклар учун атоқли ва турдош отлар бошқа-бошқа категориялардир.

Агар Аристотель боғловчи группасига кирадиган сўзларни мустақил маъноли бўлмай, фақат грамматик вазифа бажаради деб ҳисоблаган бўлса, стоиклар ҳамма сўзларни ҳам маънолидир, дейдилар.

От ва феълга стоиклар синтактик категория деб эмас, морфологик категория деб қарадилар.

Стоиклар келишкларни ажратиб, ҳар бирга алоҳида ном бердилар ва фақат отлар келишк формаларига эга эканлигини қайд қилдилар. Уларнинг келишклар ҳақидаги таълимотлари грек ва латин грамматикасидан мустақкам ўриш олди.

Стоиклар тубандаги бешта келишкни ажратганлар:

1. Бош келишк. 2. Қаратқич келишиги. 3. Жўналиш келишиги. 4. Тушум келишиги. 5. Чақириш келишиги. Бу келишк бошқа келишклардан ажратилган.

Қаратқич, жўналиш ва тушум келишиклари бош келишикка зид қўйилиб, бир ном билан тўғри келишикдан оғувчи келишиклар, яъни восита келишиклари деб аталган.

Тилшуносликка доир кўпгина терминлар ҳам стоиклар томонидан яратилганлигини ҳисобга олиш лозим.

Қадимги грек филологлари нотиқликка катта аҳамият бердилар. Нотиқликка бевосита хизмат қиладиган стилистика ва синонимикага доир ишларни эр. ил. VI—V асрлардаёқ учратиш мумкин эди. Масалан, Анаксемен (эр. ил. 560—502) стилистикага асос солди, Продик (эр. ил. V асрда яшаган) синонимлар масаласини ишлаб чиқди. Чунки софистларнинг мунозаралари учун ҳам, шоирлар учун ҳам омоним ва синонимларни яхши билиш лозим эди.

Шундай қилиб, қадимги грек тилшунослигининг фалсафий даврида грамматика, фонетика, бир томондан, фалсафадан (унинг таркибий қисми ҳисобланган мантиқшуносликдан) ажратилмаган бўлса, иккинчи томондан, музика билан ҳам бирга қўшилиб кетган эди. Айниқса, фонетика музикадаги ритмика (зарб бериш системаси) билан бирга ўқитилган. Шунинг учун, XIX асрнинг машҳур тилшуноси Штейнталнинг кўрсатишича, қадимги Грецияда музика билан грамматикани бир кишининг ўзи ўқитган бўлиб, у *музикой* деб ҳам, *грамматикой* деб ҳам аталган.

Қадимги грек фалсафаси ва грамматикасидан ҳозирги замон лингвистикаси учун муҳим бўлган икки таълимот қолди: биринчидан, тилнинг элементлари (сўз ва гап) ишора («знак») дир; иккинчидан, бу ишоралар фикр билан шартли равишда боғлангандир.

2. Грамматик (ёки филологик) давр. Қадимги грек тилшунослигининг грамматик даври (эр. ил. III асрларда) Искандарияда яратилган филология мактаби (таълимоти)дан бошланади.

Искандария Миср давлатининг маркази эди. Миср македониялик Искандар вафот этгандан сўнг, унинг лашкарбошиларидан Птолемейга теккан эди. Искандар фатҳ қилган шарқ мамлакатларида грек тили, маданияти, илми ва фалсафаси жуда ҳурмат қилинганлигидан, Миср ва бошқа шарқ мамлакатларида грек маданияти билан шарқ маданияти қўшилиб кетди. Бу аралаш маданият эллинизм¹ деб аталадиган бўлди. Искандария ана шу эллинизм маданиятининг энг муҳим марказларидан бири эди.

Искандарияда греклар, мисрликлар, македонияликлар ва яҳудийлар яшар, унда савдо-сотиқ ривожланган бўлиб, чиройли бинолар — саройлар, ибодатхоналар, чиройли майдон ва боғлар

¹ Эллинизм — гр. *hellen* «грек» сўзидан. Эллинизм эр. илгариги 323 йилдан то эр. ил. I асргача (Искандар давлати емирилган даврдан Рим империяси барпо бўлгунгача) бўлган даврни ўз ичига олади.

жуда кўп эди. Ана шундай бинолардан бирига музей жойлаштирилди. Бу музей (музейон) ўз замонасининг фанлар академиясига ўхшаган илмий марказ вазифасини бажарди. Музейда жуда катта кутубхона ҳам бор эди. Демак, Искандарияда олимлар, ёзувчилар, шоирлар ва котиблар ҳам кўп бўлган.

Искандариялик олимлар адабий таққидчиликни, қўл ёзма текстларини текшириш ва ўрганиш ишларини кенг кўламда олиб борганлар. Бу илмий ишлар «грамматика» номи остида умумлаштирилган эди. Шундай ишлар билан шуғулланган олимларнинг энг машхури А р и с т а р х (эр. ил. тахм. 200—150) бўлган.

Бундан ташқари, Искандарияда грек тилида тўғри ёзиш, тўғри ва чиройли сўзлаш учун грек тилининг қонуқ-қондалари ҳам ўрганилар эди. Шу тариқа эрамиздан илгариги III—II асрларда грамматика соҳасида Искандария мактаби юзага келди.

Искандариялик тилшунослар, асосан, эмпирик (практик) характердаги ишлар билан шуғулланган бўлсалар-да, тил фактларини фалсафий жиҳатдан изоҳлашга ҳам эътибор бердилар. Чунинчи, аналогия ва аномалия ва аномалия проблемаси билан жиддий равишда шугулланиб, уни ўз назарияларининг марказий масалаларидан бирига айлантирдилар. Аналогия назарияси ҳукмрон бўлиб, унинг асосий намояндаси Аристарх эди.

Искандария мактаби Аристарх, унинг шогирди фракиялик Дионисий (эр. ил. тахм. 100 йилда яшаган), Аполлоний Дискон (эрамизнинг II асрларида яшаган) ва унинг ўғли Геродиян асарлари туфайли яратилди. Дионисий «Грамматика санъати» (Techné grammatiké) номли ўқув қўлампаси ёзди. Афсуски, Искандариялик тилшуносларнинг асарлари бизгача тўла ҳолда етиб келмаган. Айрим парчалар, кейинги даврдаги авторларнинг берган гувоҳликлари ва қайта қилган баёнлари орқалигина Искандария грамматикачиларининг таълимоти қандай бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин. (Бу ҳақда латин тилшуноси Варрон қимматли маълумотлар қолдирган.)

Искандария тилшуносларидан илгари грек фанида **грамматика** термини эмас, *ta grammata* (яъни «ҳарфлар») термини қўлланган. У адабий текстларни анализ қилувчи ва танқид қилувчи кенг «филология» маъносини ифодалаган. Грамматик материал кейинчалик алоҳида фан сифатида ажратила бошланган¹. Искандариялик тилшуносларнинг асарларида сўз «нутқнинг энг кичик қисми» деб, гап (ёки нутқ — *logos*) эса «тугал фикр ифодалайдиган сўзлар бирикмаси» деб таърифланар эди. Маълумки, бу таърифлар бизнинг замонамизгача ҳам ўз кучини сақлаб қолди.

Искандария тилшунослари морфологияни, сўз туркумларини

¹ **Грамматика** <techné grammaticé «грамматика санъати» <ta grammata «ҳарфлар», «ёзувлар»> «ёзма адабиёт», «тилини ўрганиш», «тил қурилиши».

жуда мукамал ёритган эдилар. Масалан, Аристарх саккизта сўз туркумини ажратди. Булар: от, феъл, сифатдош, артикль ёки кўрсаткич, олмош, олд кўмакчи, равиш ва боғловчи. Грек тилининг системали морфологиясини биринчи марта фракиялик Дионисий яратди. Дионисийнинг таълимотида отлар келишикларга ва сонга кўра ўзгаради (сифатларни у отларга киритади). Феъл келишиксиз туркум бўлиб, замон, шахс ва сон қабул қилади деб кўрсатилади. Дионисий бешта майлли — аниқлик, буйруқ, истак, тобелик ва поаниқлик майлларини; учта нисбатни — ҳаракат нисбати, ўзлик нисбати ва ўрта нисбатларини; учта сонни — бирлик, жуфтлик ва кўplik сонларни, учта шахсни — пуққини сўзловчи, пуққ йўналтирилган шахс ва сўз юритилган («ўзга») шахсларни ажратади.

Грамматик замон маъносн ҳозирги, ўтган ва келаси замон турларига бўлинган. Дионисийнинг грамматикасида сифатдошлар феъл ва отларга хос бўлган баъзи белгиларни бирлаштирадиган категория деб изоҳланган.

Артикль, унинг кўрсатишича, турланувчи сўз туркуми, у турланган отдан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин.

Олмош от ўрнида қўлланиладиган сўз бўлиб, маълум шахсларни кўрсатади.

Равиш турланмайдиган сўз туркумидир. У феъл ҳақида маълумот беради ва феълга бирикади.

Боғловчи фикрни маълум тартибда боғлайдиган ва фикрни ифодалашдаги оралиқларни кўрсатадиган сўздир.

Дионисийнинг грамматикага доир фикрлари кейинчалик қадимги Римгагина эмас, бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди. Масалан, арман грамматикачиларининг VII асрнинг охири VIII асрнинг бошларида Дионисий таълимотини шарҳлаганликлари фаъна маълум.

Грек тили синтаксиси Аполлоний Дискол асарларида ўз ифодасини топди. Бироқ синтаксис морфологиячалик мукамал ишланмаган эди. Бошқа антик тилшуносларга қараганда исқандарияликлар тилнинг товуш томонини анча чуқур анализ қилганлар, бироқ, умуман олганда, фонетика (ёки «харфлар ҳақидаги фан») ҳам анча кучсиз ишланган эди. Улар товушларни ҳиндлар каби физиологик принцинда эмас, акустик принцинда тасвирлаганлар. Товушларни унли ҳарфлар (яъни, ўз ҳолича талаффуз қилинадиган ва ўзини алоҳида эшитиш мумкин бўлган товушлар) ҳамда ундош ҳарфлар (яъни унлилар билангина талаффуз қилинадиган товушлар)га ажратишар эди. Унлиларни чўзиқ, қисқа ва «икки замонлилар» (чўзиқ ва қисқа «харфлар» сифатида қўллана оладиган унлилар)га бўлишган. Ундошларни эса ярим унлилар (л, м, н, р, с ва мураккаб дз (џ), кс (џ) товушлари)га, соқов (унсиз) товушларга (соқов товушларни эса **енгил**, ўрта, бўғиз товушларига) бўлганлар. Бўғин тузилиши.

ургу масалалари билан ҳам искардариялик тилшунослар қизиққан эдилар.

Шундай қилиб, искардариялик тилшунослар грамматикани фалсафадан ажратиб бердилар.

Латин тили орқали Искардария грамматикаси системаси Ўрта асрлар даврига етиб келди.

Искардария мактаби яратган грек тили грамматикасини қадимги римликлар ўз тилларига, яъни латин тилига тадбиқ қилдилар.

Ҳатто аналогистлар билан аномалистлар орасидаги мунозара ҳам римликларга етиб келди. Маълумотларга қараганда, қадимги Римнинг йирик давлат арбоби ва лашкарбони, ёзувчиси ва потиқларидан бири бўлган Юлий Цезарь (эр. ил. 100—41) Галлияга юриши вақтида (эр. ил. 54- йилда) «Аналогия ҳақида» деган грамматик асар ёзган (у бизгача етиб келмаган). Аналогистлар билан аномалистлар орасидаги назарий тортишув машҳур римлик тилшунос Марк Теренций Варрон (эр. ил. 116—27) томонидан ёзилган «Латин тили ҳақида» номли 25 та китобдан иборат бўлган катта асарда айниқса мукаммал ёритилган эди. (Бу асарнинг 5- ва 10- китобларигина бизгача етиб келган.) Варрон ҳам Ю. Цезарь сингари аналогия тарафдори бўлган. У этимологияга катта аҳамият берди. Бироқ унинг этимологик тадқиқотлари кўп ҳолларда янглиш эди.

Римликларнинг грамматикалари грек грамматикасига тақлид қилиб ёзилган. Масалан, римликлар ҳам греклар сингари ўз грамматик асарларини «грамматика санъати» («ars grammatica») деб атаганлар. Допатанинг ана шундай «Грамматика санъати» ўз замонисида машҳур эди ва у кенг тарқалди. Латин грамматикасининг асосий қисми грекчадан таржима қилиниб яратилган бўлса-да, унда оригинал ўринлар ҳам бор. Масалан, улар латин тилида мавжуд бўлмаган артиклни ўз грамматикаларидан чиқариб ташладилар. Унинг ўрнига Рим олимлари саккизинчи сўз туркуми сифатида ундовларни (лат. interjectio «орага кириш») киритдилар. Ю. Цезарь грекларнинг бешта формани ўз ичига олган келишик системасига олтинчи келишикни — ажратиш келишиги (ablativus) ни киритди. Рус тилида ҳам илгариликлар шундай келишик ажратилган. У «узоқлашмиш келишиги» (падеж удаления) деб аталган. Ҳозир бу келишикнинг маъноси «родительный падеж»нинг маъноларидан биттаси ҳисобланади.

Рим тилшунослари латинча грамматик терминларни ҳам грек тилидаги терминлар асосида яратдилар. Аммо грекча терминларнинг нотўғри таржима қилиниш ҳоллари тез-тез учраб туради. Бу — келишикларнинг номланишида яхши кўринади. Масалан, қаратқич келишигини ифодалайдиган «зот, жинс келишиги» маъносидаги **генике** термини латинлар томонидан «туғилиш келишиги» маъносидаги **генетивус** сўзи билан таржима қилинган.

Русча **родительный падеж** термини ана шу латинча терминдан айнан таржима қилинган. Шунингдек, «ҳаракат таъсири остида қолувчи» маъносидagi грекча **атаптос** термини латинлар томонидан «айблайман» маъносидagi **аккузативус** деб ўзгартириб юборилган. Русча **винительный падеж** термини ана шу латинча терминнинг калькаси дир. Антик даврдаги грамматик терминлар латинча формада асрлар оша бизгача етиб келган. Афтидан, бунга Урта аср латин тилшунослари **Донат** (тахм. 350 й.) ва **Присциана** (тахм. 500 йилда яшаган) ёзган грамматикаларнинг соддалиги ва шуҳрати сабаб бўлган. Шунинг учун Донатнинг латин тили грамматикаси 1522 йилда Россияда **Дмитрий Герасимов** (лақаби **Толмач**) томонидан славян тилига таржима қилинган эди. (Афсуски, таржиманинг асл нусхаси бизгача етиб келмаган, унинг қайта ишланган иккита кўчирма нусхасигина сақланиб қолган.)

Римлик тилшунослар лексикография билан ҳам шуғулланган. Масалан, **Помпей Фастинг** (III аср) 20 томли луғат тузганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шундай луғатлардан бири бўлган **Павел Диаконинг** асари бизгача етиб келган.

Қадимги Рим тилшунослари ўзларининг грамматика ва лексикология соҳасидаги ишлари билан латин тилининг структурасини тасвирлаш, шу билан ўқиш-ўқитиш ишларини яхшилаш мақсадинигина кўзда тутмадилар. Улар айни замонда бу ишлар ёрдамида классик латин тилини жонли тил (вульгар латин тили) таъсиридан асрамоқчи эдилар.

Антик тилшунослар жуда катта ютуқларга эришган бўлсалар-да, уларнинг жиддий камчиликлари ҳам бор эди. Масалан, улар ҳиш тилшунослари сингари тилнинг тарихий тараққиётини тушунмас ва битта тил (грек ёки латин тили) доирасида чекланиб қолган эдилар. Грамматик категорияларни эса мантик категорияларига бўйсундирган эдилар.

Аммо бунга қарамай, Европада грамматик система то XIX асргача қадимги греклар ва римликларнинг лингвистик таълимотларига асосланиб келди.

ИККИНЧИ БОБ.

ЎРТА ВА ЯНГИ АСРЛАРДА ТИЛШУНОСЛИК

Ўрта асрларда фаннинг ривожланиши жаҳоннинг ҳамма бурчекларида бир хил бўлмади. Ғарбий Европадаги тарихий шароит, католик черковининг реакцион таъйиқи илм-фаннинг ривожланишига тўсқинлик қилиб турган бир замонда араб мамлакатларида ва Урта Осиёда фаннинг турли соҳалари кенг рав-

нақ топди. Шунинг учун ўрта ва янги асрлардаги тилшуносликни яхлит бир процесс каби текшириб ва баҳолаб бўлмайди. Уни турли территориялардаги ўзига хос илмий процесс сифатида алоҳида-алоҳида аналлиз қилиш лозим. Ўрта ва янги асрлардаги тилшуносликни тубандаги уч қисмга ажратиш ўриплидир: 1. Европада тилшунослик. 2. Араб тилшунослиги. 3. Ўрта Осиёда тилшунослик.

ЎРТА ВА ЯНГИ АСРЛАРДА ЕВРОПАДА ТИЛШУНОСЛИК

V асрдан тортиб XV асргача бўлган даврни ўз ичига олган ўрта асрларда Европада черковнинг ашаддий реакцион фаолияти натижасида ҳар қандай эркин фикр, айниқса, илмий фикр ривожланишдан мажбуран тўхтатиб қўйилган эди. Ҳодисаларни илмий асосда изоҳлашга уринганлар қувғин қилинди. Христиан дини таълимотини инкор қилувчи мутафаккирлар ҳатто жисман йўқ қилинар эди. Бундай аҳвол тилшуносликка ҳам бевосита таъсир қилди: ўрта асрларда Европа тилшуносликка жиддий ҳисса қўшолмади. Бироқ христиан динининг тарқалиши ёзув билан маълум даражада болганлигидан, бир қатор тилларда ёзувнинг яратилишига сабаб бўлди: инжил¹ ва забур² ни айрим тилларга таржима қилиш туфайли уларнинг ёзув системалари барно этилди. Чунинчи, III—IV асрларда гот ёзуви, V асрда арман ёзуви, VII—IX асрларда ирланд, қадимги инглиз, қадимги юқори немис тилларида ёзув пайдо бўлди. IX асрда эски славян алфавити яратилди. Аммо ҳали бу асрларда миаллий тилларнинг грамматикаси ўрганилмас эди. Ўрта аср Европасининг феодал зодагонлари учун хизмат қиладиган латин тилигина у пайтлардаги бирдан-бир ўрганиладиган тил эди.

Латин тили, Данте ибораси билан айтганда, бирдан-бир «грамматик» тил ҳисобланар эди. Латин тилида давлат ҳужжатлари тузилар, илмий ва бадний асарлар ёзилар, католик черковдаги диний ибодатлар амалга оширилар эди. Бу тил билим олишнинг ҳам калити ҳисобланди. Латин грамматикасига «ўғри гапириш ва ёзиш санъати» деб қаралар ва у соф амалий мақсад учун хизмат қилар эди. Аммо шуниси бор эдики, ўрта асрларга келганда латин тилида ҳеч ким гаплашмас эди — у ўлик тилга айланган эди. Шунинг учун латин тилининг талаффузи эмас, ҳарфлари, сўзларнинг ёзилиши ўрганилар эди. Турли миллат вакиллари бўлган олимлар ўзаро латин тилида гаплашмоқчи бўлганларида бир-бирларининг гапларига тушунмас эдилар. Латин тили, асосан, ҳали ҳам Донат ва Присциан грамматик системаси бўйича ўрганилар эди.

¹ *Инжил* (евангелие) — христианларнинг диний китоби.

² *Забур* (псалтырь) — тавротнинг бир қисми.

Ўрта асрда тил назариясига доир фикрлар деярли ўртага ташланмади, чунки бундай масалалар таврот¹ томонидан «ҳал қилинган» эди. Фақат Григорий Нисский (IV аср) худо инсонга гапириш қобилиятини берган, нарсаларнинг номларини эса инсоннинг ўзи қўйган деган фикрни билдирди. Аслида бу ҳам тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тавротдаги афсонанинг иккинчи вариантга зид келмайди. Шунга ўхшаган фикр кейинчалик XI—XIII аср олимлари асарларида, ҳатто Аллшер Навоийда ҳам учрайди.

Ўрта асрлардаги ҳукмрон фалсафа схоластика (<грекча schola «мактаб»), яъни «мактаб фалсафаси» эди. У VIII—X асрларда Ғарбий Европада яратилди.

Замирида Платон, айниқса, Аристотель таълимоти ётган схоластика таврот ва ишжилнинг «иймий» асосини ташкил қилар эди. Демак, схоластик фалсафа теологиянинг (илоҳиётнинг) хизматида эди. Бироқ Аристотелнинг формал логикаси таъсири остида грамматикадаги баъзи бир тушунчаларга аниқлик киритилди. Масалан, XVI асрда мослашув билан бошқарув бир-биридан ажратилди, шунингдек, сифат мустақил сўз туркуми қилиб ажратилди. Гапнинг эга ва кесими ҳам формал логика қоидалари асосида ҳукмнинг субъекти ва предикатини ифодаловчи бўлақлар сифатида изоҳланди.

«Номларнинг тўғрилиги» ҳақидаги антик файласуфларнинг мунозараси ўрта асрларда давом қилди. Бироқ бу даврда у фалсафада реализм ва номинализм таълимотлари номларини олди.

Реализм таълимотига кўра, реал борлиқ умумий тушунчадангина иборат, бу тушунчалар ифодалайдиган предметлар ва ҳодисалар ўша тушунчаларнинг копияси (нусхаси), холос. Реализм таълимоти таврот ва ишжилдаги худо одамни ўзига ўхшатиб (ўзининг нусхаси қилиб) яратган деган афсонага мос эди. Ишжилда дастлаб сўз (яъни, умумийлик) мавжуд бўлган, нарсалар умумий идеянинг гавдаланиши сифатида сўздан кейин пайдо бўлган, дейилади. Реализмга асос солувчи кишининг католик епископи Ансельм (1033—1109) экаиблиги ҳам бу фалсафанинг кимларга хизмат қилишини кўрсатиб турибди.

Номинализм таълимотига кўра, конкрет предметлар ва ҳодисаларгина реал равишда мавжуддир, улар ҳақидаги тасаввурлардан умумий тушунчалар ҳосил бўлади. Бу тушунчалар реал дунёда мавжуд бўлмай, кишининг онгида, онгининг фаолияти натижасида юзага келади.

К. Маркснинг кўрсатишича номинализм ўрта асрлардаги биринчи материалистик оқимдир.

Номиналистларнинг радикал (қатъиятчи) ва мўътадил (ўртача) йўналишлари бор эди. Радикал номиналистлар уму-

¹ *Таврот* — (библия) — христиан ва яҳудийларнинг диний китоби.

ий тушунчалар реал, конкрет нарсаларнинг хусусиятларини аке-
этирмайди десалар, мўтадил номинализмлар (уларни концеп-
туализмлар ҳам дейдилар) эса умумий тушунчалар онгимизнинг
конкрет нарсалар ҳақидаги тасаввурларимизга асосланадиган
абстракцияси бўлгани ҳолда, нарсаларнинг асосий хусусиятла-
рини аке этиради дейдилар. Маълумки, бу фикр ҳозир ҳам
совет фаннда эътироф қилинади. Номинализм черковнинг диний
схоластик таълимотини фош қилар эди, шунинг учун черков
бу таълимотни черков ақидаларига хилоф бўлган бидъат деб
эълол қилди ва номинализмларни қаттиқ таъқиб остига олди.

XIV асрдан XVII асрнинг бошларигача бўлган давр Ғарбий
Европада Уйғонин (ренессанс) даври деб аталади. Бу даврда
феодализм емирилиб, капитализм (хусусан, савдо-сотиқ) ривож-
ланди.

Капитализмнинг ривожланиши, миллий ифтихорнинг ўса бо-
риши Европадаги жонли тилларнинг грамматикасини тузишга
уздади. Шу муносабат билан амалий характердаги граммати-
калар тузилди. Европа тилларининг грамматик қурилиши ва лу-
ғат составини тасвирлаш кучайиб кетди. Масалан, XV асрдан
бошлаб италиян, испан, нидерланд тилларининг, XVI асрдан
бошлаб француз, инглиз, италиян, чех, венгр тилларининг, XVII
асрдан эса немис, рус, украин, португал, дания тилларининг
грамматикаси ва луғат составига бағишланган асарлар майдон-
га келди. Масалан, Уоллис томонидан «Инглиз тили граммати-
каси» (1653 й.) яратилди, 1696 йилда Англиянинг Оксфорд шаҳ-
рида рус тилида Эдуард Лудольфнинг «Российская грамматика»
си нашр қилинди.

Янги бозор қидириш, географик кашфиётлар, мустамлакачи-
лик истилоларининг бошланиши, христиан динини бошқа халқ-
лар орасида тарқатиш, китоб чоп қилишнинг кашф қилиниши
Осиё, Африка ва Америкадаги бунгача маълум бўлмаган янги
ерларни, янги халқлар ва уларнинг маданиятларини очишга
олиб келди ва Европа тилшуносларининг тиллар ҳақидаги ту-
шунчаларини кенгайтириб юборди. XV—XVI асрларда Европада
Марказий ва Жанубий Америка халқлари (мексика ва айтек
халқлари) тилларининг грамматикаси, XV асрдан бошлаб тур-
кий тилларининг, XVI асрдан бошлаб форс, арман, япон ва корейс
тилларининг грамматикалари ва луғатлари майдонга келди. Шу
асрда «браҳманларининг муқаддас тиллари» ҳисобланган санс-
крит ҳақида дастлабки маълумотлар олинди. XVII асрларда
европаликлар Шимолий Америка, Ҳиндистондаги дравид, Индо-
незиядаги қатор тиллар, хитой ва маньчжур тиллари ҳақида
маълумотга эга бўлдилар. Бу маълумотлар асосида фан оламига
маълум бўлган барча тилларнинг каталогини тузиш ва класси-
фикация қилиш имконияти туғилди. Шу тариқа француз гума-
нисти Г. Постел луснинг «Тилларнинг қариндошлиги ҳа-

қида» (1533) номли трактати майдонга келди. Уша даврнинг машхур олими Иосиф Скалигер (1540—1609) Европа тилларини айрим группаларга ажратишга уринган эди. У Европа тилларини 11 та асосий тилларга ажратади. Улардан 4 таси катта группа бўлиб, уларни «тил оналари» («матери-языки») деб атади. Тил оналарига латин, грек, тевтон (немис), славян тилларини киритади. Бу тил оналарини Deus, Θεος (*Теос*), Godt, Бог деб номлайди. (Эҳтимол, Н. Я. Марр кейинчалик ўзининг «тўрт элементи» номларини тотемларнинг номи деб изоҳлашда Скалигерга эргашгандир.)

Қолган 7 та «тил оналари»ни Скалигер кичик группаларни ташкил қилди, деб ҳисоблайди. Булар: албан (эпирот), татар, венгр, фин, ирланд, кимр (бритт), баск тилларидир.

И. Ю. Скалигер бу «тил оналари» орасида қариндошлик алоқалари йўқ, аммо ҳар бир «тил онаси»га киритилган тилларнинг пайдо бўлишида бирлик бор, деб ҳисоблайди.

Унинг бу фикри XIX асрда яратилган генеалогик классификацияга асос қилиб олинган тил оилалари ҳақидаги таълимотнинг ибтидоси эди дейиш мумкин.

Бундан ташқари, дин соҳасида тадқиқотлар олиб борилиши муносабати билан семит (ёки сом) тилларига қизиқиш кучайди. Натижада Европа олимлари семит (араб, яҳудий) тилшуносларининг назарий мулоҳазалари билан танишдилар ва араб тили грамматикасини (1505 йил), яҳудий тили грамматикасини (1506 йил) яратдилар.

Семит грамматикачиларининг феълдаги шахс-сон аффикслари кншилик олмошларидан келиб чиққан деган таълимотлари Европа тилшунослари орасида кенг ёйилди ва XIX асрнинг машхур тилшуноси Ф. Бопп яратган агглютинация назариясида акс этди.

Уйғониш даврларида ҳам черков ҳали ўз позицияларидан осойлик билан воз кечишни истамас эди: ҳамма тиллар қадимги яҳудий тилидан тарқалган деган ақида учун курашни тўхтатмади. Семитология ривожланган сари черковнинг ўз даъвосини кучайтириш имконияти орта борди. Натижада XVI—XVII асрларда барча тиллар яҳудий тилидан урчиган деган гипотеза кенг тарқалди. Масалан, француз Этьен Гишарнинг «Тилларнинг этимологик гармонияси» (1606 й.) асарида гўё қадимги яҳудий тилидаги сўзларнинг тескари ўқилиши, товушлар алмашиниши ёки тушиб қолиши каби ўзгаришларга учрашдан бошқа тилларга хос бўлган сўзлар келиб чиққан. Масалан, яҳудий тилидаги *довар* «гапирмоқ» сўзидаги *д* тушиб қолишидан ёки товушларининг ўрнини алмаштиришдан инглизча *вўўд* (Word), немисча *ворт* (Wort), латинча *фари* (fari) ва *вербум* (verbum) сўзлари келиб чиққан; *огон* «қанот» сўзини тескари ўқишдан немисча *фага* (faga) ёки *факкен* (facken) «қанот» сўзи ясалган. Инглизча

лар бу тескари айлантирилган *фага* сўзининг талаффузини бузиб *ини* (wing) «қанот» сўзини, фламандликлар эса *викке* (Wiske) сўзини ясаганлар.

Агар антик даврда файласуфлар ўз таълимотларини исботлаш учун, дунёни ўз таълимотлари бўйича тушунтириш учун тилни ва тилшуносликка аҳамият берган бўлсалар, Уйғониш даврида тилшунослар тилни бутун элементлари билан бир бутун ҳолда тушувишнинг умумий принципларини топиш учун фалсафага мурожаат қилдилар.

Янги асрнинг бошларида латин грамматикаси «умуман грамматика» кенг маънода тушунилди. Шунинг учун у Европадаги бошқа жонли тилларнинг грамматикасига ҳам механистик равишда татбиқ қилина бошлади.

Латин тилини ўрганиш аста-секин мантиқий тафаккур қондаларини билиш деб ҳам тушумиладиган бўлди. Шу асосда грамматик ҳодисалар мантиқий нуқтаи назардан баҳолана бошлади. Натижада мантиқ грамматикадан устун қўйилиб, барча тилларнинг ягона, битта мантиқий асоси бўлиши, бинобарин, битта грамматика бўлиши керак, деган таълимот яратилди. Гап бўлаклари субъект ва предикат каби мантиқ категориялари билан, гап эса ҳукм билан бирлаштириб юборилди. Сўзга тушунчанинг симболи деб қаралди.

Мана шу принцип асосида тузилган грамматиканинг энг кўзга кўринарлиси Франциянинг Пор-Рояль монастирида 1660 йилда Клод Ланселло ва Арно томонидан француз тилида ёзилди. Бу грамматика «Ақл асосларига қурилган ва аниқ ҳамда табиий усулда баён қилинган гапириш санъатини асослаб берувчи умумий грамматика» деб аталади. Номидан ҳам кўриниб турибдики, универсал характердаги грамматиканинг фалсафий асоси рационализмдир¹. Рационализм ақл-идрокка ишонишга, оқилоналикни исботлаш ва уни инсон фаолиятининг турли соҳаларига асос қилиб олиш мумкинлигига суянади.

Рационализмнинг турли йўналишлари ва уларнинг турли машҳур вакиллари бўлган. Масалан, XVII асрда Р. Декард (1596—1650), Б. Спиноза (1632—1677), Г. Лейбниц (1646—1716); XVIII асрда И. Кант (1724—1804), И. Фихте (1762—1814), Г. Гегель (1770—1831) ва бошқалар.

XVII аср тилшунослари рационалистларнинг ақл инсон фаолиятида етакчи роль ўйнайди, деган принципларини олиб, уни тилга татбиқ қилдилар. Ақлга алоқадор бўлган қонуниятларни улар тилга нисбатан ҳам қўлладилар. Шунинг учун Пор-Роялда яратилган грамматика авторлари ўз олдидларига «шутқ санъатининг табиий асосларини, барча тиллар учун муштарак бўлган принциплар ва уларда учрайдиган айирмаларнинг сабабларини»

¹ Лат. ratio (nis) «ақл».

аниқлашни мақсад қилиб қўйган эдилар. Шунинг учун улар аслида ишни француз тилини тасвирлашдан бошлаган бўлсалар ҳам, латин-грек ва ҳатто қадимги яҳудий тили фактларига ҳам мурожаат қилдилар.

XVII ва XVIII асрлар давомида бундай «универсал» грамматикаларнинг бир қанча вариантлари яратилди. «Рационал» ва «универсал» грамматика принципида тузилган грамматикалар фалсафий грамматика деб ҳам юритилди.

Фалсафий (ёки рационал) грамматика илмий жиҳатдан янгилиш принцинга асосланиб тузилган эди. Чунки, биринчидан, бу грамматика айни бир мазмуннинг турли тилларда турли воситалар билан ифодаланишини ҳисобга олмади. Ваҳоланки, уларнинг грамматикаси, яъни ифода воситаларининг қонуни ва қоидалари ҳар хил бўлиши мумкин. Иккинчидан, бир тилнинг ўзида ҳам турли тарихий даврларда ҳар хил хусусиятлари пайдо бўлиши ҳисобга олинмади. Ваҳоланки, бир тилнинг турли даврдаги грамматикаси бир-биридан фарқ қилиши турган гап. Фалсафий грамматика эса тилга ўзгармайдиган, бир хилда турувчи ҳодиса сифатида қараб, унинг грамматикаси ҳам ҳар доим маъنيқ қоидаларига бир хилда мос келади, деб ҳисоблайдики, бунда гайри тарихийлик кўриниб турибди.

Шунинг учун фалсафий ёки рационал грамматика ҳам антик даврда ва ундан кейинги асрларда яратилган филологик грамматика сингари илмий грамматикагача бўлган грамматикалар деб баҳоланади.

Уйғониш даврида грек тилига қизиқиш янгидап кучайиб кетди. (Урта асрларда у латин тили соясида қолиб кетган эди.) Классик адабиёт обидалари ўрганила бошлади, филологик низоҳлар, шарҳлар яратилди.

Грамматик асарлар Россияда XV—XVI асрларда тарқала бошлади. Бу даврда ягона шарқий славян тили рус, украин ва белорус тилларига ажралиб, бу тиллар мустақил миллий тил сифатида шакллана бошлади. Аммо черков-славян тили бу халқлар учун адабий тил формаси сифатида хизмат қилар эди.

XV асрда серб тилида «Сўзнинг саккиз туркуми» («Всьмь честыи слова») номли қисқача грамматика майдонга келди.

Сўз туркумларининг саккизга ажралишидан кўринадикки, бу грамматика Искандария мактаби таъсирида яратилган. Кейинчалик бу грамматиканинг рус тилида бир неча тури юзага келди. Биринчи босма грамматика бўлган «Словен грамматикаси»¹ (1586 йил, Вильно) ҳам, Иван Фёдоровнинг «Алифбе»си (1574

¹ Словен тили термини, асосан, «черков-славян тили» маъносига қўлланиб келган, аммо у баъзан «рус тили» маъносига (Дмитрий Толмач), рус тили термини эса «украин тили» маъносига (М. Смотрицкий) ҳам қўлланган.

йил, Львов) ҳам ана шу дастлабки қисқача грамматика таъсирида яратилган эди.

1591 йилда Львов студентлари биродарлиги томонидан «Адельфотис»¹ номи билан грек-славян тиллари грамматикаси нашр қилинди. Унда грек тилидаги саккизта сўз туркуми черков-славян тилига таржима қилинган. Асар грек тилини ўрганиш учун ёзилган.

«Адельфотис» кейинчалик Л. Зизаний ва М. Смотрицкийларнинг славян тили грамматикаларига маълум таъсир кўрсатди.

Лаврентий Зизанийнинг «Словен грамматикаси...» 1596 йилда Вильно шаҳрида босилган бўлиб, унда черков-славян тилидаги саккиз сўз туркуми ҳақида гап боради.

Л. Зизаний 1595 йилда «Славян тилида ўқиш ва ёзишни ўрганиш илми...» номи билан алифбе ҳам нашр қилади. Бу алифбега алоҳида лугат илова қилинган бўлиб, унда черков-славян сўзлари «оддий рус диалекти»га таржима қилинди. («Оддий рус диалекти» деганда Зизаний ўз она тили бўлган украин тилини кўзда тутган).

Ниҳоят, 1619 йилда Вильно шаҳрида машҳур Мелетий Смотрицкий (1577—1633)нинг «Славян грамматикаси, тўғри сунтагма» асари майдонга келди. У 1648 йилда баъзи бир ўзгаришлар билан Москвада қайта нашр қилинди.

М. Смотрицкийнинг грамматикаси бутун славян халқлари тилларида ёзилган грамматика асарларига жуда кучли таъсир кўрсатди.

М. Смотрицкий подолиялик украин оиласида туғилди. Отаси Острожек билим юртининг ректори бўлган. Мелетий дастлаб отасидан таълим олди, кейинчалик Вилен иезуитлар академиясида ўқиди, Лейпциг, Нюрнберг ва Витенберг университетларида бўлди.

XVI—XVII асрларга оид бўлган юқоридаги грамматикалар антик дунё грамматикаси традициялари таъсири остида эди. Бунда, бир томондан, грек грамматикаси, иккинчи томондан, латин грамматикаси системаларига эргашилганлик кўришиб туради. У пайтларда антик грамматикачилар терминларни қандай маънода қўллаган бўлсалар, славян тилшунослари ҳам шу маънода қўллаганилар. Бу терминлар кейинчалик, бир неча асрлардан сўнг, баъзан бошқача талқин қилинадиган бўлди. Масалан, **вид** «гус» термини ҳозиргидек феълнинг маълум формасини эмас, у пайтларда сўзларнинг морфологик тузилишига кўра турларини, туб ва ясама сўзларни ифодалаган. Бу термин искардариялик тилшуносларда ҳам шундай қўлланган эди. Масалан, фракиялик Дионисийнинг грамматикасида Eigos («образ»,

¹ Грекча «биродарлар», «биродарлик».

«тус») сўзи туб ва ясама сўзларни фарқлаш учун хизмат қилган.

Грек ва латин грамматикаларининг таъсири айниқса шунда ёрқин акс этдики, черков-славян тили грамматикаларида славян тилларига хос бўлмаган категориялар ҳақида сўз юритилиб, славян тилларига хос бўлган айрим категориялар эътиборсиз қолдирилди. Чунки бундай категориялар классик тилларда мавжуд эмас эди. Масалан, Дмитрий Толмач келишикларни (**падения**, лат. casus) шундай санаб кўрсатади: **бош келишик** (именовательный п.), **чақириш келишиги** (звательный п.), **қаратқич келишиги** (родственный п.), **жўналиш келишиги** (дательный п.), **тушум келишиги** (виновный п.), **бўлишсизлик келишиги** (отрицательный п.).

Бу парадигмада чақириш ва бўлишсизлик келишиклари ортқча бўлиб, славян тилларида мавжуд бўлган ўрин келишиги (кейинчалик **предложный падеж**) эса ҳисобга олинмаган.

XVII асрнинг иккинчи ярмиларидан рус миллий тилига ўтиш ҳаракати кучайиб, рус тилининг адабий тил сифатида мустақкамланиши талаб қилина бошлади. XVIII асрнинг 30- йилларидан бошлаб рус миллий адабий тили нормаларини яратишга киришилди. Шу муносабат билан рус тили грамматикаси тузилди. Масалан, 1731 йилда В. Е. Адодуровнинг немис тилида ёзилган «Рус тилининг асослари» номли қисқача грамматикаси нашр қилинди. 1706 йилда Голландияда Коппевич томонидан «Славян-рус ёки Москва тили грамматикасини ўқувчиларга ўргатишга доир қўлланма» нашр қилинди. Юқоридаги ҳар икки асар аслида Смотрицкийнинг грамматикасидан олинган эди.

Пётр I замонидан бошлаб, айниқса, Фаоллар академиясига асос солингандан кейин, рус фани жаҳон маданиятида катта роль ўйнай бошлади. Олимлар Кавказ ва Сибирь халқларининг тилларини ёзиб олиб, ўрганишга киришдилар. Бунда айниқса собиқ швед офицери Страленбергнинг хизматлари диққатни ўзига жалб қилади. У Шимоли-Шарқий Европа ва Осиё тилларини классификация қилишга уринди. Масалан, 1730 йилда эълон қилинган «Кўп тилларнинг рўйхати» («Tabula poly glotta») асарида бу тилларни олти гурӯҳга бўлади: 1) фин-угор тиллари, 2) шимолдаги туркий халқларнинг тиллари, 3) самоед тиллари, 4) монгол, маньчжур, тибет тиллари, 5) тунгус ва палеосиё тиллари, 6) Кавказдаги тоғликларнинг тиллари.

XVI, XVII, XVIII асрлар давомида тилга оид йиғилган материалларнинг якуни сифатида «қиёсий» лугатлар майдонга келди. Биринчи бундай иш рус сайёҳи ва табиатшуноси П. С. Палласнинг тўрт томли лугати эди. У «Барча тиллар ва шеваларнинг қиёсий лугатлари» деб аталади. Бу лугат Петербургда 1786—1791 йиллар орасида нашр қилинди. Лугатга 276 тилга онд сўзлар киритилган эди.

Испаниялик монах Лоренцо 1800—1804 йилларда «Маълум халқларнинг тили каталоги, уларнинг сопи, шева ва диалектлари айирмасига кўра бўлиниши ва классификацияси» номли луғат тузади. Бу асарга тахминан 300 тилга оид сўзлар киритилган эди. Унда 40 та тилнинг грамматик характеристикаси берилди. Шу типдаги луғатлардан анча машҳури И. Х. Аделунгнинг (1732—1806) тўрт томли «Митридат ёки умумий тилшунослик» номли (1806—1817) асаридир. Бу асарда тилларни географик ирришчи асосида классификация қилишга уринилган эди.

И. Х. Аделунг тилларнинг тузилиш жиҳатидан ўхшашлигини қадимий қариндошлик натижаси деб ҳисоблаган.

XVIII асрларда бунгача тўпланган бой материал старли даражада фойдаланилмади. Тилга фалсафий нуқтаи назардан қараш ҳали устунлик қиларди. Тилшуносликнинг асосий проблемалари Ж. Руссо, Ш. де Бросс, Декарта, Лейбниц каби атоқли файласуфларнинг асарларида изоҳланди.

Тил фалсафаси ҳақидаги назарияларда у вақтларда тилга тушунча ифодаси учун ишлатиладиган символларнинг механистик йиғиндиси деб қаралар эди. Шунинг учун у давр философлари (Декарт, Лейбниц ва бошқалар) универсал грамматика ҳақидаги таълимот таъсирида умумий тил яратиш масаласини илгари сурдилар.

Иккинчи томондан, XVIII аср тилшунослари тилнинг пайдо бўлиши ва тилларнинг нима учун кўп хил бўлиши проблемалари билан ҳам шуғулландилар. Чунки янги даврга келиб, тилнинг пайдо бўлиши масаласини диний асосда изоҳлаш файласуфларни қаноатлантирмай қўйган эди. Шунинг учун файласуфлар тилнинг пайдо бўлиши ҳақида диний бўлмаган турли хил назарияларни яратдилар.

Масалан, Руссо (қисман де Бросс ҳам) тилнинг пайдо бўлишини ижтимоий эҳтиёжга боғлиқ қилиб қўяди ва тил, унингча, тафаккур билан бирга ибтидоий даражадаги «табiiй қичқирик» лардан яратилган, шу йўл билан грамматик жиҳатдан ривожланган тиллар пайдо бўлган.

Немис олими Гердер тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётини тафаккурнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти билан боғласа ҳам, тилни жамиятдан ажратади. Уни айрим шахсларнинг фаолияти натижасида яратилган деб билади.

Гердер ва унинг издошлари, биринчидан, тилнинг пайдо бўлишини илсон ўз ақли билан табиатдаги товушларни «тўплаган» ва уларни предметларнинг белгилари сифатида қўллаган деб тушунтирадилар. Иккинчидан, Гердер тилда халқнинг руҳи ифодаланган бўлади деган идеалистик назарияни илгари суради.

Маълумки, бу ҳар икки фикр кейинчалик В. Гумбольдт томонидан ривожлантирилган эди.

Улуғ рус олими М. В. Ломоносов (1711—1765) ўзининг тилшуносликка бағишлаган асарларида XVIII асрнинг фалсафий тилшунослигига қарама-қарши равишда эмпирик асосда иш тулди.

Михаил Васильевич Ломоносов Холмогор шаҳрига яқин Мишанинская қишлоғида туғилди. 1731 йилда Москвадаги Славян-грек-латин Академиясига ўқишга киради. 1736 йилда Петербург Фанлар академияси студентлигига қабул қилинади ва у Германиянинг Марбург университетига юборилади. 1739 йилда тоғ-көн ишларини ўрганиш учун Фрейберг шаҳрига боради. 1740 йилда Германия ва Голландия мамлакатларига саёҳат қилади, 1741 йилда М. В. Ломоносов Петербургга қайтиб келди. 1742 йилда у физика фани бўйича адъюнк (ассистент) қилиб, 1745 йилда эса Петербург Фанлар академиясининг академиги ва химия профессори қилиб тайинланди.

М. В. Ломоносов аниқ ва табиий фанлар билан бир қаторда филология билан (хусусан, тилшунослик билан ҳам) жиддий шуғулланиди ва бир неча қимматли асарлар яратди. Масалан, у «Риторика» (1748), «Рус тили грамматикаси» («Российская грамматика») (1755), «Диний китобларнинг рус тилида аҳамияти» (1757) каби асарларида рус тилининг қонун-қоидаларини биричи марта илмий асосда ёритиб берди. У грамматика, шеърят, нотиклик (риторика), стилистика масалаларини ўрганди, рус илмий терминологиясига асос солди.

Маълумки, Петр I нинг ислоҳотлари туфайли рус тилига кўп-лаб чет сўзлар (варваризмлар) кирган эди. Улар черков-славян сўзлари билан аралашиб, рус тилини оғирлаштириб юборди ва рус адабий тили халқ тилидан узоқлашиб кетди, грамматика ва орфографияда аниқ қондалар бўлмади. Мана бу қийинчиликларни бартараф қилиш М. В. Ломоносов зиммасига тушган эди. У рус тилининг ўз хусусиятларига асосланиш приципида турди. Керакли илмий терминларни рус тили имкониятларидан ахтариш лозим деб ҳисоблади. Чунки у рус тилининг ниҳоятда бойлигига ва ўткирлигига ишонар эди. М. В. Ломоносовнинг илмий фаолияти туфайли рус илмий терминологиясига *опыт* (тажриба), *движение* (ҳаракат), *наблюдение* (кузатиш), *явление* (ҳодиса), *частицы* (заррачалар), *земная ось* (ер ўқи), *преломление лучей* (нурларнинг синиши), *законы движения* (ҳаракат қонунлари), *равновесие тел* (жисмларнинг мувозанати), *магнитная стрелка* (магнит стрелкаси), *негашенная известь* (ўчирилмаган оҳак), *кислота* каби сўзлар кириб, мустаҳкам ўрнашиб қолди.

У рус тилининг ўзида муносиб сўзлар тургани ҳолда, халққа тушунарли бўлмаган чет сўзлардан фойдаланишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқлигини исботлаб берди. Масалан, *пневматическая антия* ўрнида русча *воздушный насос*, *абрис* ўрнида *чертёж*,

бергверк ўрнида *рудник*, *дак* ўрнида *кровля*, *перпендикула* ўрнида *маятник* терминларини қўллашни тавсия қилди. Рус тилининг софлиги учун курашиб, у, бир томондан, чет тиллардаги терминларни рус тилига таржима қилган бўлса, иккинчи томондан, русча сўзларни термин сифатида ишлатди. Аммо чет сўзлар илмий тилда мустаҳкамланиб қолган бўлса ёки чет сўзларни қабул қилишга эҳтиёж бўлса, Ломоносов бундай сўзлардан фойдаланишга қаршилиқ қилмади, фақат уларнинг формасини рус тили хусусиятларига бўйсундиришга ҳаракат қилди. Масалан: **квадрат, пропорция, барометр, микроскоп, оптика, селитра** кибилар.

Фан-техника соҳасидагина эмас, кундалик ҳаётда ҳам чет сўзларни бўлар-бўлмасга ишлатиш Ломоносовнинг ғашини келтирар эди. Масалан, у рус дворянларининг французча чала-чулпа гапиришларини сира ҳам хушламас эди. Кераксиз чет сўзлар, дейди у, миллий маданиятнинг соғлом ривожланишига тўсиқлик қилади, тилни ифлослайди, «бизга сездирмай кириб келиб, тил-мизнинг ўз гўзаллигини нотўғри кўрсатади, доимий равишда ўзгартиради ва тушқуликка олиб келади». Шунинг учун у тилнинг софлиги ҳақида доим ғамхўрлик қилишга чақирди.

Рус тилининг бойлиги, гўзаллиги ва ўткирлигини тап олишни истамаган дворян зодагонлари ва чет элли олимлари Ломоносов қаттиқ танқид қилиб ёзади: «... Рим императори Карл Бешинчи испан тилида худо билан, француз тилида ошқалар билан, немис тилида душманлар билан, итальян тилида аёллар билан гаплашиш қулай деган. Аммо у рус тилини яхши билганида эди, бунга рус тилида ўшаларнинг ҳаммаси билан гаплашиш қўлайлигини албатта қўшиб қўяр эди. Чунки у рус тилидан испан тилининг улугворлигини, француз тилининг бурролигини, немис тилининг кучлилигини, итальян тилининг нафислигини, қўшимча равишда грек ва латин тилларининг ифодадаги ихчамликка бойлигини ва кучини топган бўлар эди».

М. В. Ломоносов рус тилини ҳар томонлама ўрганди. У асл рус сўзлари лексиконини, энг яхши рус мақолларини, бир-бирига яқин тилларга онд сўзларни тўплайди. У 30 та тилни билар эди. Шу асосда алоҳида «Тилларнинг бўлиниши ва ўхшашлиги ҳақида мулоҳазалар» номли асар ҳам ёзганлиги маълум. (Афсуски, бу материаллар ва кейинги асар йўқолиб кетган.) Бундан унинг қариндош тилларни қиёсий ўрганиш билан шуғулланганлиги кўринади.

М. В. Ломоносов рус тилидаги сўзларни «славян-рус» (рус тилига кириб, ўзлашиб кетган черков-славян) сўзлари, жонли тилда жуда кам қўлланадиган, аммо саводли кишилар учун тушунарли бўлган китобий сўзлар, ёзма нутққа зўрма-зўраки киритилган, кам қўлланадиган сўзлар, диний китобларда, қадимги ёдгорликларда учрамайдиган, аммо адабий тилда қўлланадиган

русча сўзлар, ёзма путқда қўллашдан эҳтиёт бўлинадиган қўпол, «паст» сўз ва ибораларга ажратиш асосида рус адабий тилида уч асосий стилни — юқори («высокий стиль»), ўрта («посредственный стиль») ва қуйи стиль («низкий стиль») турларини ажратди.

Ю қ о р и с т и л ь, унингча, кўпинча, славян-рус сўзларидан яратилади. «Бу стилда қаҳрамонлик поэмалари, одалар, юксак нарсалар ҳақидаги прозаик нутқлар... тузилиши лозим», дейди у.

Ў р т а с т и л ь кўпроқ рус тилида қўлланадиган сўзлардан тузилиб, унга қисман юқори стилга оид словен сўзлари ва «паст сўзлар» ҳам кириши мумкин. Саҳна асарларининг кўпчилиги, шеър билан ёзилган дўстона мактублар, ҳажвий асарлар мана шу ўрта стилда ёзилиши керак.

Қ у й и с т и л ь черков-славян тилида мутлақо учрамайдиган русча сўзлар ва оддий халқ тилига хос бўлган «паст сўзлар»дан тузилади. Комедия ва эниграммалар, ашулалар, прозада эса дўстона мактублар ва иш қогозлари, Ломоносовнинг фикрича, шу стилда ёзилиши лозим. Унинг бу ишлари кейинчалик А. С. Пушкин амалга оширган рус стилистикаси ислоҳига замин бўлди.

М. В. Ломоносов гарчи рус тили билан черков-славян тилини биринчи марта аниқ чегаралаб берган бўлса ҳам, уларни бир-бирдан бутунлай ажратиб ташламади. У рус адабий тили узоқ асрлар давомида яратилган эски адабий тил традициялари билан алоқасини сақлаб қолиши керак деб ҳисоблади. Аммо у рус адабий тилида эски сўзларни, «славянчилик»ни мақтанчоқлик билан кўп қўллашга қарши эди. Чунки Ломоносов адабий тилнинг халққа тушунарли бўлишини ўйлар эди. Шунинг учун у ўзининг «Риторика»сида нотикқа халқ учун тушунарли бўлмаган, эскириб қолган сўзларни ўз путқида қўллашдан сақланишни маслаҳат берди. (Унинг бу фикрлари ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.)

М. В. Ломоносов «Риторика» китобида адабиёт назарияси ва нотиклик санъатини баён қилди. У сўзининг ижтимоий ролига катта аҳамият берди. «Агар тарқоқ халқлар, — деб ёзган эди у, — фикрларини бир-бирларига билдириш усулига эга бўлмасалар, уларнинг биргаликда яшашлари, шаҳарлар барпо қилишлари, ибодатхоналар ва кемалар қуриши, душманга қарши ва бошқа кучларни бирлаштириш талаб қилинадиган ишларни қандай қилиб амалга оширишлари мумкин бўлар эди?».

Нотиклиқни Ломоносов бирон нарса ҳақида чиройли гапириб, бошқаларни ўз фикрига огдириш санъати деб биларди. У нотикдан эшитувчиларни қизиқтирадиган ва ҳаяжонлантирадиган завқ ва ишонч билан гапирини талаб қилди. Нутқ, унингча, «улкан, шиддатли, уткир ва кучли, зарбаси тўхтовсиз кучайиб борадиган, шу билан бирга, ҳисқа ва ифодали» бўлиши керак.

Сўзамоллик намунаси сифатида у «Риторика»да Цицироннинг ватанпарварлик ва гражданилик пафоси билан сугорилган нутқини келтиради. Китоб ҳикматли сўзлар, мақоллар ва ўхшатишларга бой. Улар ўз мазмунларига кўра илғор гоёларни ифодалар эди. Масалан, у «Ким насли билан керилса, у бировники билан мақталади» каби мақолларни келтиради.

М. В. Ломоносовнинг «Риторика»си бир неча авлоднинг тарбияланишида муҳим роль ўйнади. Шунинг учун етти марта қайта нашр қилинди. У яратган асарлар орасида рус маданиятида «Риторика»га нисбатан ҳам катта роль ўйнаган асар «Рус тили грамматикаси» бўлиб, 1755 йилда Фанлар Академиясига тақдим қилинди ва 1757 йилда босилиб чиқди.

М. В. Ломоносов грамматикага катта эътибор берди. У «Грамматика бўлмаса, нотиклик илми тўмтоқ, фалсафа асоссиз, тарих ёқимсиз, ҳуқуқшунослик шубҳали», деб ёзган эди.

Грамматикани Ломоносов «Соф рус тилида қандай гапириш ва ёзиш» илми деган бўлса ҳам, унинг «Рус тили грамматикаси» соф амалий грамматикагина бўлмай, илмий грамматика ҳам эди.

М. В. Ломоносовнинг илмий-лингвистик қарашларида материалистик йўналишлар кўп. У тилни алоқа воситаси деб билади. «Сўз,— деган эди у,— ўз тушунчаларини бошқаларга билдириш учун берилган».

Жонли адабий тилнинг асоси ҳақида гап борганда, у Москва талаффузининг аҳамиятини кўрсатади.

«Рус тили грамматикаси» олти бўлимдан иборат бўлиб, унда рус тилининг фонетикаси, орфографияси, сўз яшаш ва сўз ўзгартиш системаси, айрим сўз туркумларининг хусусиятлари, синтаксис масалалари ёритилган.

Масалан, е, ю, я ҳарфларини у сўз бошида икки товушлилар (двогласные), ундошдан кейин эса соф унлилар деб атайди.

Сўзларни дастлаб у уч туркумга — отлар, феъл ва ёрдамчи сўзларга ажратади. Ёрдамчи сўзларни яна олтига: олмош, сифатдош, равиш, олд кўмакчи, боғловчи ва ундовларга бўлади.

М. В. Ломоносовнинг «Рус тили грамматикаси» икки жиҳатдан қимматлидир: биринчидан, унда олим жонли рус тили асосида шаклланиб келаётган янги адабий тилнинг ривожланишидаги тенденцияларни бошқаларга нисбатан тўғрироқ системага солди; иккинчидан, у рус тилининг уни бошқа тиллардан ажратиб турадиган ўзинга хос хусусиятларини тушунди ва ўз грамматикасида ёритиб берди. Шунинг учун бу грамматика кейинги даврларда яратилган грамматикалар учун асос сифатида хизмат қилди. У ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

М. В. Ломоносовнинг катта ва сермахсул фаолияти туфайли фан рус тилида ривожлана бошлади.

А. Ф. Бернгарди (1769—1820)нинг ишлари, хусусан, унинг «Тил ҳақидаги таълимот» (1801—1803) ва «Тилшуносликнинг дастлабки асослари» (1805) деб аталган асарлари тил фалсафаси ва грамматикаси соҳасида XIX асргача олиб борилган тадқиқотларга, тилшунослик фанининг тараққиётидаги янги босқичгача бўлган бутун бир даврга яқун ясанган эди.

А. Ф. Бернгарди тилшунослик фанининг составини аниқлади. У фонетика, этимология, сўз яшаш, морфология, сўз бирикмаси ва синтаксис бўлимларини ажратди. Тилни ўрганишнинг икки аспекти — тарихий ва фалсафий аспекти бўлишини кўрсатди.

У тарихийлик принциpidан келиб чиқиб, тил онгнинг эҳтиёжи билан боғлиқ равишда пайдо бўлган, аммо онгсиз равишда, «мажбурий» қонунлар асосида тараққий қилади, деб ўқтиради. Шу билан бирга, тил унинг фикрича, ўз тараққиётининг энг гуллагадў даражасига етгандан кейин иккирозга юз тутади.

Бернгарди ҳам антик файласуфлар каби ҳарф билан товушни бир нарса деб билган. Масалан, у ҳарфга «тилдаги ҳар бир аниқ товуш чиқарувчи элемент ҳарф дейилади...», деб таъриф беради.

У тилда негиз сўзлар ва ўзак сўзлар бўлади, негиз сўзлар соф маънога, ўзак сўзлар эса мутлақо содда бўгиндан (уиндош ва улидан) иборат бўлиб, грамматик маънога эга, дейди. Дастлаб гўё мана шундай материя ва муносабат ифодалаган икки хил сўзларнинг қўшилишидан кейинчалик тилдаги ҳозирги сўзлар келиб чиққан.

Сўз туркумларини ажратишда Бернгарди маантиққа асосланади. Шунинг учун у сўз туркумларини субъект, предикат ва боғламаларга исбатлайди. Булардан ташқари, у юкламаларни ҳам ажратиб, бу группага артикль ва олд кўмакчиларни киритади.

Бернгардининг тил ҳақидаги фикрлари ундан кейин ижод этган Ф. Бопп, В. Гумбольдт каби XIX асрнинг машҳур тилшунослари қарашларига таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, XVI—XVIII асрлар давомида ўрта асрга хос бўлган диний дунёқараш танқид қилинди ва тилшунослик олдига янги проблемалар — мавжуд тилларнинг кўп хиллилик сабабларини, тилнинг пайдо бўлишини ва тарихий ривожланишини изоҳлаш проблемалари қўйилди. Аммо амалда тилга тарихий бўлмаган, механистик (тил — тушунчаларнинг ўрибосарлари бўлган ишораларнинг йиғиндиси деган) қараш етакчи роль ўйнайди. XVII—XVIII аср мутафаккирларининг кўпгина қарашлари XIX аср тилшунослари томонидан танқид қилиниб, ғайри илмий назариялар сифатида улоқтириб ташланди.

ЎРТА АСРЛАРДА АРАБ ТИЛШУНОСЛИГИ

Араб тилшунослиги VII—XII асрларда жуда тез ривожланиб кетди. Араблар антик дунёда яратилган маданий бойликларни сақлаб қолиш билан бирга, ўрта асрларнинг бутун қора даври орқали олиб ўтиб, янги асрга етказиб бердилар ва ўзлари ҳам география, тарих, математика, астрономия, медицина ва бошқа фанлар соҳасида чуқур илмий ишлар олиб бориб, жаҳон маданиятининг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Араблар бошқа фанлар қаторида тилшунослик билан ҳам шуғулландилар.

Тилшуносликнинг яратилишига олиб келган сабаблардан бири, афтидан, қадимги Ҳиндистондаги сингари, давр ўгиши билан эски ёдгорликларнинг, бадий ва диний асарларнинг тили билан жонли сўзлашув тили орасида сезиларли фарқларнинг пайдо бўлишидир. Муқаддас диний китоб бўлган Қуръонни кўп сонли араб шевалари ва бошқа тилларда сўзлашувчи мусулмонлар тили таъсиридан сақлаш мақсади ҳам кўзда тутилганини маҳаллий тарихчилар қайд қилиб ўтганликлари маълум.

Тилшуносликнинг яратилиши, иккинчи томондан, ёзувнинг, ёзма адабиётнинг мавжудлиги билан ҳам боғлиқ. Чунки мукаммал ёзув қоидаларини пухта ишланган фонетика ва грамматикасиз юзага келтириб бўлмас эди.

Араблар ўз фанларини ривожлантиришда бошқа халқлар эришган муваффақиятлардан ҳам фойдаланганлар. Табиийки, улар грек ва ҳинд грамматикаси системасидан баҳраманд бўлган эдилар. Шу билан бирга, араб халифалигига итоат қилган ва араб тилидан фойдаланган форслар, греклар, сурияликлар, яҳудийлар, берберлар, Урта Осиё халқлари ва бошқа кўпгина халқлар орасидан етишиб чиққан фан арбоблари ҳам араб тилшунослигига катта ҳисса қўшганлар.

Араб тилшунослигининг оригиналлиги масаласида турли хил фикрлар бор.

Биринчи фикр шундан иборатки, араб тили грамматикаси грек фалсафаси таъсир қилмаган ҳолда яратилган (И. Вейсс). Грек тили билан араб тили бир-бирдан бутунлай фарқ қилгани учун грек грамматикасига оид тушунчалар араб грамматикасига қабул қилинган эмас (Карл Броккельман).

Иккинчи фикрга қараганда, араб грамматикасидаги асосий тушунчалар грек фанидан, мантиқшунослигидан олинган. Баъзи тадқиқотчилар араб филологларининг асосий грамматик тушунчалари суриялик олимлар орқали Аристотель мантиқидан олинган, деб ҳисоблайдилар.

Учинчи фикрга кўра, араб грамматикаси ҳинд грамматикаси таъсирида яратилган.

Ҳақиқатда эса араб филологиясига қадимги грек фани ҳам, қадимги ҳинд фани ҳам таъсир кўрсатган. Масалан, Аристотель маишти таъсирида араблар учта сўз туркумини — исмон (от), феълун (феъл), ҳарфун (юкляма ва бошқа ёрдамчи сўзлар, аффикслар)ни ажратадилар. Айрим араб грамматик терминларини яратишда ҳам грек тилшунослигининг терминлари таъсири яққол кўринади: грекча терминлар кўп ҳолларда айнан таржима қилинган.

Товушларнинг классификация қилинишида эса қадимги ҳинд тилшуноси Панинининг таъсири кўринади. Араблар ҳам Панини сингари товларни акустик ва физиологик белгиларига кўра ажратар эдилар.

«Араб рақами» деб юритиладиган сонларни ёзиш системаси, ўнлик ҳисоб системаси аслида ҳиндлардан олинган.

Грек ва ҳинд грамматика системаларининг таъсири борлиги аниқ билиниб турса-да, бироқ араб тилшунослигини грек фанининг оддий кўчирма нусхаси ёки грек ва ҳинд фанларининг оддий қўшилмасидан иборат дейиш тўғри эмас. Чунки араб тили структураси грек ва ҳинд тилларининг структурасидан жиддий фарқ қилади. Шунга кўра бир система ҳақидаги тушунчаларни ундан катта фарқ қиладиган бошқа системага механистик равишда кўчириш мумкин эмас.

Араб филологлари грек ва ҳинд тилшуносларидан тил элементларини анализ қилишнинг умумий принципларини ўрганиб, араб тили фактлари асосида бу таълимотларни реал мазмун билан бойитдилар.

Биринчи грамматик асарлар Месопотамиянинг Басра (Ироқ) ва Куфа шаҳарларида бунёдга келди. Бу икки грамматик мактаб орасида узоқ вақтлар давомида келишмовчилик давом этганлиги маълум.

Араб тилшунослигини яратган олимлардан бири VIII асрда яшаган басралик ал Халил бин Аҳмад ҳисобланади. Унинг «Китобул 'айн» («Айн ҳарфи китоби») деб номланган луғатида грамматикага оид муҳим фикрлар баён қилинган эди. Бундан ташқари, у «Китобул авомил» («Бошқарувчилар китоби») номли асар ҳам ёзган. Унда бошқарувчи ва бошқарилувчи ҳодисалар ҳақидаги оригинал назария ёритилган эди. Бу назария кейинчалик XI асрда яшаган ал Журжонийнинг машҳур «Ал авомилулмиъа» («Юзга бошқарувчилар») номли асарида ривожлантирилди.

Халил қадимги греклар сингари араб тили фонетикасини музика билан бирга олиб борган. Грамматик термин бўлган ҳаракка сўзнинг аслида музика соҳасида қўлланганлиги ҳам шунини кўрсатади. Халил тилшуносликдан ташқари музикага ҳам махсус асар бағишлаган.

Юқоридики кўрсатилган асарларнинг биронтаси ҳам бизгача етиб келмаган. Бизга етиб келган бирдан-бир асар Халилнинг шоғирди басралик форслардан чиққан Амир бин Усмои Сибавайхий (سبيويه) ning «Ал китоб»идир. Бу асар ҳам жиҳатидан апча катта бўлиши билан бирга, унда шунгача бўлган грамматика фанига яқин ясалган. У кейинги грамматикачилар учун асосий илмий қўллабма бўлиб қолди.

Агар антик дунё олимлари товуш билан ҳарфни бир-биридан ажратмаган бўлсалар, араблар уларни аниқ равишда фарқлаганлар ва ҳар бирини алоҳида термин билан номлаганлар: **ҳарф** термини билан ёрдамчи сўз ва аффикслардан ташқари, нутқ товушини, **алома** термини билан эса товушнинг ёзувдаги белгисини (бизнингча, ҳарфни) ифодалаганлар. Шу принцип асосида араб тилшунослари нутқ товушининг уч қиймати — фикрий, фонетик ва график қийматлари бор деб ҳисоблаганлар.

Унли ва ундошларни ажратиб, ундош — моҳият бўлса, унли — ўткинчи ҳодиса деб таърифлашларидан кўринадики, улар араб ўзақларида ундош товушларнинг муҳим роль ўйнашани яхши билганлар.

Товушларни тасвирлашда қисман акустик томонга эътибор берилган бўлса ҳам, асосан физиологик принципга амал қилинган.

Араб олимлари товушларни шундай классификация қилар эдилар:

1) унли (ҳарфун савтиюн) ва унсиз товушлар (ҳарфун сокинун), 2) қаттиқ товушлар (ҳуруфу саҳиҳатун қосиятун) ва кучсиз товушлар (ҳуруфу иллатун), 3) ёпиқ ва очиқ товушлар, 4) тилнинг кўтарилишига кўра юқорилар ва қўйилар.

Сибавайхий айрим товушлар артикуляцияси ва комбинатор ўзгаришларининг аниқ тасвирини берган.

Араб ва араб тили билан бир оилага кирувчи қадимги яҳудий тили, сурия тили мутахассислари сўз ўзагини жуда аниқ ажратар эдилар. Бироқ семит тилларида ўзак сўзнинг маълум, реал қисми сифатида ажратилмайди. Чунки бу оилага кирадиган тилларда ўзак уч (баъзан тўрт) ундошдан иборат бўлиб, сўз ва сўз формаларини яшаш пайтида бу ундошлар орасидаги унли товушлар ўзгартирилади. (**к-и-т-о-б**, **к-о-т-и-б** каби). Сўзнинг бундай тузилиши флексия («эгилиш») ҳақидаги таълимотни яратишга олиб келди. Шунинг учун араб-яхудий филологиясида ўзак, сўз ясовчи элементлар тушунчаси билан бирга, флексия ҳақидаги тушунча ҳам пайдо бўлди.

Семит тиллари билан шуғулланган европалик тадқиқочилар XVI асрларда араб-яхудий грамматикачиларининг бу таълимотидан фойдалана бошладилар. Европа олимларида ўзак ва флексия ҳақида тушунча шундан кейингича, яъни Уйғониш давридан бошлаб пайдо бўлди.

Грек ва ҳинд тилшуносларидан фарқ қилган ҳолда араб тилшунослари форс, мўғул тиллари ва туркий тиллар билан ҳам шуғулланганлар.

XII—XIV асрлар давомида араб тилида туркий тилларнинг лексик, фонетик ва грамматик хусусиятларига бағишланган бир қанча асарлар юзага келди. Уларнинг кўпчилиги тил ўрганиш (ёки ўргатиш) мақсадида, баъзилари эса қиёсий характерда ёзилган. Масалан, Асируддин Абу Ҳайён ал Андалусийнинг тўртта асари, автори номаълум бўлган «Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия» («Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа») асари.

Испаниянинг Андалузия областидаги Гренада шаҳрида тутиб, Мисрда яшаган, аслида эса Африканинг бербер қабиласига мансуб бўлган Асируддин Абу Ҳайён ал Андалусий (1256—1344/45) олтинчи асар ёзган бўлиб, ўн бештаси бизгача етиб келган. Унинг баъзи асарлари туркий халқларнинг тарихи ва тилига бағишланган. Булар: 1) Китобул афъол филлисонит туркия («Турк тилидан иш китоби»), 2) Китоб заҳвул мулк финнаҳвит туркия («Турк синтаксиси соҳасидан ёрқин китоб»), 3) Аддурратул мудитъа филлуғатит туркия («Турк тили тарихи»), 4) Китоб ал идроки лисонул атрак («Турклар тилини тушуниш китоби»). Бизга ана шу сўнгги асар маълум.

«Турклар тилини тушуниш китоби» (қисқача «Китоб ал идрок») 1312 йили араб тилида Қоҳирада ёзилган. Қўл ёзма 132 бетдан иборат. У кейинчалик Стамбулда икки марта (1891—92 ва 1931 йилларда) нашр қилинган. Асар мамлук туркларининг қипчоқ-ўғиз аралаш тили материалларига асосланган.

«Китоб ал идрок» қисқача муқаддима, луғат ва грамматика қисмларидан иборат.

Муқаддима қисмидан маълум бўлишича, Абу Ҳайён тилнинг структура элементларини ўша даврдаёқ уч парса (луғат состави, морфология ва синтаксис)дан иборат деб ҳисоблаган. Чунки у тил ўрганиш учун уч парсани: 1) айрим олинган сўзларнинг маъноларини, 2) сўзларнинг турланиш ва тусланиш қондаларини (бизнингча айтганда, морфологияни), 3) сўз бирикмаларини (яъни синтаксисни) билишни тавсия этади.

Маълумки, Европа тилшунослигида бу таълимот фақат кейинги вақтдагина — XIX асрнинг охирларидагина юзага келди.

Абу Ҳайён асарининг луғат қисмида туркий сўзлар араб алфавити тартибида жойлаштирилган. Унда тахминан 2760 та сўз бор.

Морфология қисмида сўзлар одатдаги традицияга мувофиқ уч туркумга ажратилган: от, феъл, ҳарф (ёрдамчи сўзлар ва

аффикслар). Бу қисмда туркий тилларнинг сўз ясаш, сўз ўзгартиш ва форма ясаш системаси тасвирланади.

Асарда туркий тил синтаксисининг баъзи томонларига ҳам тўхталинган. Араб тилшунослигида, умуман, синтаксис грек ва ҳинд тилшунослигидагидек кучсиз ишланган эди.

Абу Ҳайёи асари типига ёзилган иккинчи бир ёдгорлик «Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия»¹дир. Асарнинг автори, ёзилган ўрни ва йили номаълум. Авторнинг Абу Ҳайёининг «Китоб ал идрок» асарини тилга олишига қараганда, у «Китоб ал идрок»дан кейин ёзилган. Ҳар ҳолда «Аттуҳфа»нинг XIV асрга оид эканлигини тахмин қилиш мумкин. «Аттуҳфа»ни ўзбек тилига таржима қилиб, нашрга тайёрловчи С. М. Мугаллибовнинг фикрича, у Мисрда ёзилган бўлса керак. Асарнинг ўзбекча таржимаси Тошкентда 1968 йилда нашр қилинди.

Умуман, бу ёдгорлик Европага 1922 йилдагина маълум бўлди. У 1942 йилда Венгрияда Т. Х. Қун томонидан қайта нашр қилиниб, 1945 йилда турк тилшуноси Бесим Аталай томонидан турк тилига таржима қилинди. Қўл ёзманинг асли бир нусха. У Стамбулдаги Боязит маҳитининг Валиддин Афанди кутубхонасида сақланади.

«Аттуҳфа» 182 бетдан иборат, араб тилида ёзилган. Унда қипчоқ диалектининг луғат состави ва грамматик қурилиши тасвирланади.

Асар уч қисмдан иборат: 1. Қисқача кириш (уни сўз боши деса ҳам бўлади). 2. Луғат. 3. Грамматика.

Кириш қисмида тафаккур ва тилнинг инсон жамиятидаги буюк ролини кўрсатиб, автор «инсон ҳайвондан фақат тушуниш ва тил (сўзлаш) билангина фарқ қилади» дейди. Маълумки, шунга ўхшаш фикр Италиянинг машҳур мутафаккири Данте (XIV аср) томонидан, кейинчалик эса машҳур Алишер Навоий томонидан ҳам айtilган эди.

Ёзувга тааллуқли баъзи фикрлар баён қилинганидан сўнг, асарда айрим товушларнинг артикуляцион ва акустик хусусиятлари кўрсатилади.

Луғат қисмида 3 мингта туркий сўз берилган бўлиб, уларнинг маънолари араб тилига таржима қилинган (баъзан таржима қилинмай қолган сўзлар ҳам учрайди). Полисемантик ва омонимик сўзларнинг фақат битта маънолари таржима қилинган.

Луғатда сўзларнинг жойлаштирилишида қатъий бир изчиллик йўқ: баъзан сўзлар маъно гуруҳларига кўра (масалан, от асбобларини, ер ва унга боғлиқ бўлган нарсаларни

¹ Бу каби арабча номлар транслитерация қилинганида ёрдамчи элементлар чизиқча билан ажратиб ҳам ёзилади. Қиёсланг: «Ат-туҳфат-уз закия фил-луғатит туркия». Ўзбек тилига таржимасида улар қўшиб ёзилган.

англлатувчи сўзлар), грамматик хусусиятига кўра (масалан, ўтган замон феъллари), арабча сўзларнинг биринчи ҳарфига кўра (масалан, «ҳамзали сўзлар», «б ҳарфли отлар», «ҳ ҳарфли бўлим» каби) жойлаштирилган.

«Аттуҳфа»нинг грамматика қисми (асосан, морфология) анча мукаммал ишланган. Унда туркий тил грамматикаси араб тили грамматикасига қиёслаб кетилади. Асар, афтидан, туркий тилни ўрганувчи араблар учун мўлжалланган. Чунки унда туркий тилдан араб тилига эмас, араб тилидан туркий тилга борилади: араб тилига хос ҳодисанинг туркий тилда қандай ифодланиши — эквиваленти тушунтирилади. Унда сўзлар традицион йўсинда уч туркумга — от, феъл, хуруф (ёрдамчи сўзлар ва аффикслар) га бўлиниб, от ва феълларга кўпроқ эътибор берилди. Жумладан, атоқли ва турдош отлар, жамловчи отлар, ачрайтиш отлари ажратилди.

Отларнинг ички грамматик категорияларидан грамматик сон (бирлик — кўplik формалари), эғалик ва келишик категориялари анча мукаммал тасвирланган. Бироқ унда эғалик қўшимчалари ёпишиқ олмошлар номи остида тусловчилар билан қўшиб юборилган.

Отларнинг бешта келишик формаси (мафъуллар) кўрсатилган. Булар: 1. Тушум келишиги. 2. Жўналиш келишиги (кўрсаткичлари: **-га, -ға, -ка, уст сўзи**). 3. Ўрин ва пайт келишиги (кўрсаткичлари: **-да, дэ**). 4. Чиқиш келишиги (кўрсаткичи: **-дан**). 5. Биргалик келишиги (кўрсаткичи — **била** сўзи). Қаратқич келишиги келишиклар қаторида эмас, алоҳида изофа ҳодисаси сифатида тушунтирилади. Бош келишик ҳақида умуман сўз юритилмаган.

Сифат, сон, олмош алоҳида туркум деб ҳисобланмаган бўлса ҳам асарда белгининг энг ортиқлиги **-рак, -роқ** аффикслари билан ифодаланади, кишилик олмошларининг уч шахси бор (*ман, сан, ўз; биз, сиз, ўзлар*) дейилади. Маълумки, кишилик олмошининг учинчи шахсда *ўз* сўзининг қўлланиши ҳозир ҳам ўзбек тилининг форш шеvasида мавжуддир. *Ким* олмошига алоҳида тўхталинган, аммо у боғловчи **-ким** аффиксидан фарқланмаган — ҳар икки бирлик бир нарса деб ҳисобланган. Сонлар тўрт даражали (бирликлар, ўнликлар, юзликлар ва мингликлар) бўлади, дебилган.

«Аттуҳфа» да феъл туркумининг турли формаларига — майл, замон, нисбат, бўлишли — бўлишсизлик, ўтимлилик ҳодисалари, шунингдек, сифатдош ва **-мак, -моқ** билан ясалган масдар формаларига алоҳида ўрин берилган. Бироқ унда равишдош ясовчи **-иб (-б)** аффикси *дағи, йўқса, ё, аммо* каби боғловчилар қаторига киритиб юборилган. Булардан ташқари, ундовлар ва боғламалар (*эди, бўлмоқ*) ҳам асарда ўз ўрнини топган.

«Аттуҳфа»даги синтаксисга доир берилган маълумотлар антик дунёдаги ва ўрта аср Европасидаги сингари маъниқ ил-

ми қоидаларига асосланади. Чунончи, гап («жумла») эга («мубтадо») ва кесим («хабар»)га ажратилади, сўнгра уларнинг тартиби, гапнинг отли ва феълли турлари, гапнинг пасив конструкцияси ҳақида қоидалар берилган.

Асар автори *Бий уйдадир* гапини синтактик жиҳатдан анализ қилар экан, *уйдадир* бўлагини хабар (кесим) бўлади деб тушутиради. Маълумки, худди шу типдаги гапларни А. А. Шахматов анализ қила туриб, унинг кесими йўқ, у кишининг онгида бўлади, бинобарин, ундан олдинги бўлак ўрини ҳоли бўлади, деб ҳисоблаган. Бундай тушутириш кейинчалик совет тилшунослари томонидан идеализмга олиб боради деб танқид қилинди. Шу жиҳатдан қараганда: «Аттуҳфа»нинг автори гап бўлақларини ажратишда билибми-билмайми материалистик позицияга ёндошади.

Араб тилшунослари туркий ва мўғул тилларидаги ўзига хос бўлган бир муҳим ҳодисани — сингармонизмни пайқамадилар.

Араб тилшунослигида лексикографик ишлар жуда катта ўринни эгаллади. Улар айрим предмети англатадиган синонимлар лугатини тузиш ишига алоҳида аҳамият берганлар. Масалан, қиличи англатадиган 500 та, арслонни англатадиган 500 та, туяни англатадиган 1000 та, офатни англатадиган 400 та сўз ва иборадан иборат лугатлар тузилган.

Ферузабадий 60 томли (баъзи маълумотларга қараганда, 100 томли) лугат тузган. Бироқ бу улкан лугат бизгача етиб келмаган. Автор шу лугат асосида бошқа лугат тузган. Бу лугатни «Қомус» («Океан») деб атаган. Маълумки, кейинчалик лугатлар шу ном билан, яъни «Қомус» деб аталадиган бўлди.

У пайтлардаги лугатларда сўзларни жойлаштиришнинг аниқ тартиби деярли йўқ эди. Аммо баъзи лугатлар махсус тартиб асосида тузилган. Масалан, ал Жавҳарийнинг 40 минг сўзлик «Сихоҳ» («ҳақиқат», «тўғри») номи лугатида, ал Гаровийнинг 10 томли лугатида материал ўзакнинг сўнги ҳарфи асосида — алфавит тартибида берилган эди.

Араб тилшунослигига қадимги ҳинд (айниқса Панини) грамматикаси ва қадимги грек фалсафаси (айниқса, Аристотель мантиқи) кучли таъсир кўрсатган бўлса ҳам, араб тилшунослиги Европага ҳинд тилшунослигига нисбатан анча илгари маълум бўлган эди.

ЎРТА ОСИЁДА ТИЛШУНОСЛИК

X—XII асрларда Ўрта Осийда маданият жуда юқори босқичга кўтарилди. Жаҳоннинг бу даврдаги машҳур математиклари, астрономлари, файласуфлари, тарихшунослари, врачларигина эмас, филологлари ҳам Ўрта Осийдан чиққан.

Ўрта Осийнинг асосий аҳолиси бўлган туркий ва эроний қабилаларга мансуб олимларнинг баъзилари, бошқа фанлар

билан бир қаторда, тилшунослик билан ҳам шуғулланганлар.

Ўрта Осиё тилшунослари юқорида кўриб ўтилган манбалардан, айниқса, араб тилшунослигидан яхши хабардор эдилар. Антик тилшунослик ғоялари ҳам, асосан араб тилидаги асарлар орқали тарқалган. Аммо шу билан бирга, Ўрта Осиё олимлари ўз навбатида тилшуносликка маълум даражада янги фикрлар киритдилар. Бу фикрлар маҳаллий тилларнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирар эди. Масалан, сингармонизм қонуни туркий тилларнинг структурасини тасвирлаш муносабатин билан маҳаллий олимлар томонидан тавсиф қилинди.

Ўрта Осиёлик олимлар ўз даври традициясига кўра кўп томплама мутахассис бўлганлар — улар табиий ва аниқ фанлар қаторида филология билан ҳам шуғулланганлар. Аслини олганда табиий фанлар тилшуносликдан ажралиб чиққан эмас эди. Масалан, табиёт, медицина ва тил илмлари ўзаро узвий боғланганлигидан, Ўрта Осиё ва Хуросонда яшаб ижод этган ал Беруний, ар Розий, Абу Мансур Бухорий, Ибн Сино каби улуғ кишилар ҳам табиб, ҳам ботаник, ҳам тилшунос бўлганлар. Шунинг учун ўрта аср Шарқ олимларини энциклопедик олимлар дейиш тўғри бўлади. Масалан, Абу Наср Форобий (IX—X аср) араб тилида биринчи марта «Фанларнинг тасшифи» деб аталадиган чиндан ҳам энциклопедик асар яратганлиги маълум. Ўрта аср Европаси Алиборона деб атаган хоразмлик улуғ олим Абу Райҳон Муҳаммад бин Аҳмад ал Беруний (973—1048) эса «Ўтмиш авлодлар ёдгорлиги» номи энциклопедик асар ёзди. Европада Авиценна номи билан машҳур бўлган ва Шарқда улуғлаб «Шайхурраис» номи билан аталган вағандошимиз — бухоролик Абу Али ибн Сино¹ (980—1037) илмининг кўп соҳалари қаторида тилшунослик масалалари билан ҳам қизиққан. У ёзган асарларнинг рўйхатини тузган кишилар унинг тубандаги асарлари ҳам бўлганлигини кўрсатадилар: 1) Китоби ал милҳ² финнаҳв («Ўткирлик синтаксисда эканлик китоби»), 2) Рисола³ филмуסיқий ғайр мө фишшифо («Музика ҳақида рисола, шифолагидан бошқа»), 3) Китоб лисопул араб («Араб тили китоби»), 4) Асбоб худут ал-хуруф («Товушларнинг чегараланиш сабаблари»). Бу асар 1932 йилда Қоҳирада нашр қилинган.

Абу Али ибн Сино товушни тўлқинсимон ҳаракат ҳосил қилади, дейди. Артикуляция ўрнидан ҳавонинг сиқилиб чиқиши натижасида путқ товушининг ҳосил қилинишини ибн Сино яхши тасвирлайди.

¹ Ҳусайн Абу Али ибн Сино—Алининг отаси, Синонинг ўғли Ҳусайн демакдир.

² Милҳ (**الميلح**)—«туз», «ўткирлик», «зийраклик».

³ Рисола — «китобча».

Унинг фикрича, нутқ товушларининг бир қисми ўз моҳиятига кўра содда бўлиб, улар товуш ҳосил қилувчи ҳаво оқимининг нутқ органларида тўла ва тўсатдан қаршиликка учрашидан пайдо бўлади. Қолган товушлар мураккаб бўлиб, улар қисман қаршиликка учрашдан ҳосил бўлади. Бу товушлар артикуляция органларининг ҳар хил бўлишлари билан бир-бирларидан фарқ қилади.

Абу Али ибн Сино нутқ органларининг ҳолати ҳақида шундай дейди:

«Қаршилик қилувчи орган баъзан каттароқ, баъзан кичикроқ..., артикуляция ўрни баъзан кенгроқ, баъзан сиқикроқ, баъзан юмалоқ, баъзан ёйиқ, аммо тор шаклда; қаршилик баъзан кучлироқ, баъзан кучсиз, баъзан қаршиликни енгиш учун бўлган босим шиддатлироқ, баъзан юмшоқроқдир».

Абу Али ибн Синонинг талай асарлари бизгача етиб келмаган. Аммо маълум бўлган асарларининг ўзиёқ унинг терминология соҳасида ҳам катта хизмати борлигидан далолат беради. Чунончи, у ботаника терминологиясини яратишга катта ҳисса қўшган.

Шуни айтиш керакки, ўз замонасидаги Шарқ традициясига мувофиқ ибн Сино ўз асарларини, асосан, араб тилида ёзган.

Абу Али ибн Синодан кейин бошқа Ўрта Осиё олимлари каби ўз асарларини араб тилида ёзган, аммо ўзи туркий қабилалардан чиққан машҳур олим Маҳмуд Кошғарийнинг тилшунослик соҳасидаги хизматлари ниҳоятда юксакдир.

Маҳмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад Кошғарий Ўрта Осиёнинг XI асрда яшаган улуғ олимидир. Унинг биографиясига оид мукамал маълумотлар йўқ. Аммо ўзи берган маълумотларга қараганда, у ўша даврда йирик маданий марказ бўлган Қашқар (Кошғар)да туғилган, дастлабки билимни шу ерда олган, кейинчалик Самарқанд, Бухоро, Нишапур ва Марв шаҳарларида ўқиган. Сўнгра у араб халифалигининг маданий маркази бўлган Бағдодда араб адабиёти, тилшунослиги, тарих ва табиий фанлар бўйича ўз билим ва малакасини яна ҳам оширади. Кошғарий басралик Халил бин Аҳмад, унинг шогирди Сибавайхий каби машҳур араб тилшуносларининг асарларини қўнт билан мутолаа қилган, туркий тиллардан ташқари араб, форс тиллари ва уларнинг диалектларини ўрганган.

М. Кошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фи луғатит турк» («Туркий тилларнинг синтаксиси жавоҳирлари») деб, иккинчиси эса «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади. Биринчи асар ҳозиргача топилмаган, аммо шундай китобининг бўлганлигини Кошғарийнинг ўзи ҳам, бошқа олимлар ҳам хабар қилдилар.

«Девону луғатит турк» (қисқача «Девон») асарининг фақат битта нусхаси 1914 йилда Туркияда топилди. У котиб Муҳаммад бини Абу Бакир Дамашқий томонидан 1265—1266 йиллар орасида Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирилган. Шу нусха асосида 1915—1917 йилларда Туркияда «Девон»нинг уч томи нашр қилинди, 1928 йилда Венгрияда К. Броккельман таржимасида немис тилида босилди, 1939 йилда Туркияда Басим Аталай таржимасида турк тилида, 1960—1963 йиллар орасида эса Тошкентда ўзбек тилшуноси Солиҳ Муталлибов таржимасида ўзбек тилида нашр қилинди.

«Девон»нинг ёзилган вақти жуда ҳам аниқ эмас: А. Н. Коновнинг фикрича, у 1072—1078 йилларда ёзилиб, таҳрир қилинган, Ф. А. Абдуллаевнинг фикрича эса 1071—1073 йилларда ёзилган.

Кошғарийнинг «Девон»и икки қисмга — муқаддима ва луғат қисмларига бўлинади.

Муқаддимада автор туркий тилларнинг хусусиятлари, асарнинг тузилиши, грамматикаси, сўз тузилиши ва ўзгариши, феъллардан ясалган отлар, ҳаракат номлари, шунингдек, ўша даврда Шимолий Хитойдан («Юқори Чин»дан) тортиб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорогача ёйилган катта территорияда яшовчи уруғлар, қабилалар ва уларнинг тиллари ҳақида, ўша тилларнинг фонетик ва морфологик хусусиятлари ҳақида қимматли маълумотлар беради.

«Девон»да санаб ўтилган қабила ва уруғларни туркий тилга муносабати жиҳатидан иккига бўлиш мумкин: 1. Фақат туркий тилдан фойдаланувчилар. 2. Туркий тил билан бирга бошқа тилдан ҳам фойдаланувчилар (икки тиллилар).

Биринчи гурӯпга арғулар (Чимкентдан Баласоғунгача), қирғиз, қипчоқ, ўғиз, тўхси, яғмо, чигил, играқ, жаруқ қабила-ларининг тиллари киради. Кошғарий ямак ва бошқирд тилларини ҳам бу тилларга яқин деб кўрсатади. Тилларнинг енг и ли, унингча, ўғиз тили, энг тўғриси ва яхшиси яғмо, тўхси тиллари, шунингдек, Ила (Или), Эртиш (Иртиш), Ямар, Этил (Волга) бўйларидан уйғур шаҳарларигача бўлган территориядаги туркий тиллардир. Буларнинг ичида ҳақо-ни я ўлкасида яшовчиларнинг тилини Кошғарий энг оч и ва р я в он тил деб баҳолаган. А. Қ. Боровқовнинг кўрсатишича, М. Кошғарий «ҳақоний туркча» деб атаган тил қорахонийлар давлати составида асосий кўпчилиكنи ташкил қилган қарлуқ-лар (чигиллар шу таркибга киради) тилидир.

Иккинчи гурӯпга Баласоғун, Тироз (Толос), Мадинатулбай-за шаҳарларининг аҳолиси киради. Улар сўғд ва туркий тилда сўзлашганлар. Шунингдек, Хўтон, Мочин, Чин ва Тибет аҳолиси туркий тил билан бир қаторда алоҳида ўз тилларига ҳам эга бўлганлар. Кошғарийнинг кўрсатишича, уйғурларнинг тиллари

туркча, аммо ўзлари бир-бирлари билан бошқа бир тилда сўзлашадилар.

Географик муҳит ва ижтимоий ҳаёт тарзи жиҳатидан ҳам М. Қошғарий тилларни иккига ажратганини англаш мумкин: 1. Шаҳар аҳолиси тили. 2. Саҳроийлар тили. Масалан, хўтонликлар, мочинликлар, чинликлар, баласоғунликлар, испижобликлар (Чимкент), тирозликлар тили — шаҳар тили; жумул, қай, абақу, татар, басмил қабилаларининг тили саҳроийлар тили бўлиб, авторнинг кўрсатишича, улар туркчани ҳам яхши билганлар.

«Девон»нинг луғат қисмида 9 мингга яқин туркий сўз араб тилига таржима қилиниб, изоҳланади. Сўзлар грамматик жиҳатдан традицияга кўра икки қисмга — отлар ва феълларга ажратиб кўрсатилади: олдин отлар, сўнгра феъллар берилди.

Сўзлар алфавит тартибида эмас, оз ҳарфлидан кўп ҳарфлига бориш тартибида жойлаштирилган: аввал икки ҳарfli сўзлар, охирида эса етти ҳарfli сўзлар берилди. «Девон»да тилга олинган моддий ва маданий ёдгорликларнинг номларини ўрганиш орқали XI аср ҳаёти ҳақида маълум бир тасаввурга эга бўлиш мумкин. Масалан, деҳқончилик, ов, музика асбоблари, уруш қуролилари, эгар-жабдуқ, касаллик ва дори-дармон номлари тарих учун қимматли манбадир.

Маҳмуд Қошғарий йирик фонетист сифатида ҳар бир товушнинг алоҳида ўрганиб, уни физиологик ва акустик томондан тасвирлади. Товуш ва ҳарф орасидаги муносабатга тўхталиб, араб ёзув системасидаги ҳарфларнинг туркий тиллардаги мавжуд товушларни ифодалаш учун етарли эмаслигини кўрсатди ва бу камчиликларни тўлдириш учун биринчи марта янги белгилар киритди. Шундай қилиб, араб ёзувидаги 18 та ҳарфдан ташқари, мавжуд ҳарфлардан еттитасига қўшимча белги қўйиб, 25 та товушни ҳарфий ифодага эга қилди.

Ундошларнинг эса содда ва мураккаблигини, жараангли ва жараангсизлигини, қаттиқ ва юмшоқлигини, сўзда икки ундошнинг қатор келиши каби масалаларни ёритди.

Товушларнинг тушиши, алмашилиши, ассимиляцияси (*топти, етти, очти, экти* каби), метатеза ҳодисалари ҳам унинг «Девон» нда ифодаланган.

Қошғарий сўзларни уч туркумга ажратди. Булар: от, феъл, ёрдамчи сўзлар. У феъл ва ёрдамчи сўзлардан бошқа сўзларни, ҳатто сифатдошларни ҳам, от туркумига киритади. Бу жиҳатдан у Аристотель ва араб грамматикаси традициясини сақлаб қолади.

Маҳмуд Қошғарий кўпгина аффиксларнинг маъно ва функцияларини кўрсатиб берган эди (масалан, **-чй**, **-қи**, **-ла** ва бошқалар).

Унинг семаснология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари ҳақида ҳам нозик кузатишлар олиб борганлиги яққол кўринади.

Масалан, маънонинг кенгайиши (*туғмоқ* илгари фақат одамга нисбатан қўлланган бўлса, кейинчалик ҳайвонларга нисбатан ҳам қўлланадиган бўлган; *ўпка* асли одам органини англатган бўлса, кейинчалик «аччиғ», «ғазаб» маъноларини ҳам ифодалайдиган бўлган), торайиши (*собон* сўзи илгари қўш ва омочларнинг ҳаммаси маъносидида қўлланган бўлса, кейинчалик фақат «омоч» маъносидигина қўлланадиган бўлган), метафора усулида маъно кўчиши (юқорида келтирилган *туғмоқ* сўзининг маъноси кенгайишига сабаб метафорадир), метонимия усулида маъно кўчиши (*булут*, *осмон* сўзларини «ёмғир» маъносидида, *оғил* сўзини «қий», «гўнг» маъносидида қўллаш), синекдоха усулида кўчиши (*соч* сўзини «бош» маъносидида қўллаш) каби семантик процесслар Маҳмуд Кошғарийнинг назаридан четда қолмаган. Булардан ташқари, сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

«Девон»да сўзнинг маъно ва фонетик структураларини анализ қилиш асосида кўпгина этимологик изоҳлар ҳам берилади. Масалан, *ўйламоқ* сўзининг ўзаги *ўй*- (ҳозирги адабий тилда *уй*-) «қазилган ер», «ер уй», «турар жой» маъноларини ифода-лаб, «фикр», «хаёл» маъноларидаги сўз эса аслида *ўй* бўлмай, *ўг* бўлгани кўрсатилган.

Бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаштиради. Чунки Маҳмуд Кошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган ва бундай сўзларни ўз асарига критган. Аммо она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган. Масалан, ўғузларнинг *қулғон* сўзи ўрнида форсча *офтова* сўзини ишлатишларини у таъкид қилди.

Маҳмуд Кошғарий туркий диалектлардаги тил фактларини бир-бирига қиёслаш методидан фойдалана билди.

М. Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари тарихий диалектология учун айниқса қимматли материал ва фикрлар беради. Бу материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.

М. Кошғарий Ўрта Осиёда ягона филолог эмас эди, албатта. А. Н. Кононовнинг фикрича, ўша даврларда туркий халқларнинг ўз филологик традициялари мавжуд бўлган. Бу филологик мактаб Қашқарда ё бўлмаса Етти дарё оралиғида бунёдга келган бўлса керак.

Маҳмуд Кошғарийдан сўнгги асрларда Ўрта Осиёда бир қанча филологик асарлар майдонга келганлиги фанга маълум. Масалан, XIII асрга оид «Таржимони турки ва араби», Ибн Муҳаннанинг «Китоби таржимони форси ва турки ва мўғули» (XIII—XIV асрлар) асари шулар жумласидандир. Бу асарлар етарлича ўрганилиб, шарҳланган эмас. Аммо уларнинг эски ўзбек тили луғат составини ва грамматик хусусиятларини ёритишда маълум аҳамияти борлиги шубҳасиздир.

Ўрта Осиёдаги тилшунослик ҳақида гап борар экан, Маҳмуд Кошғарийдан сўнг буюк Алишер Навоийнинг тилшунослик фаолиятига тўхталмай бўлмайди.

Алишер Навоий катта бадий ва илмий асарлари қаторида махсус лингвистик асар ёзганлиги барчага маълум. Бу асар «Муҳокама тул луғатайн» («Икки тил ҳақида муҳокама») бўлиб, унда туркий тилнинг, яъни эски ўзбек тилининг бадий адабиёт яратишда форс тилидан тубан турмаслигини, сўз ва унинг маъноси, тил билан тафаккур орасидаги муносабат, форма билан мазмун муносабати, тилларнинг келиб чиқиши, эски ўзбек тилида сўзларнинг маъно бойлиги, омонимия, сўз бойлиги ва синонимия, сўз яшаш масалалари ва бошқалар ҳақида фикр юритилади.

Навоий қадимги греклар *логос* сўзини турлича қўллаганлари каби *сўз* билан унинг маъносини кўпинча бирга олган, ажратмаган. У *сўз* терминини «сўз» маъносида ҳам, «маъно», «тушунча» маъносида ҳам қўллай берган. Тилнинг келиб чиқиши масаласида Ўрта аср схоластикаси таъсирида бўлади. Унингча, сўзлаш қобилиятини инсонга худо берган, аммо сўзларни инсон ўзи яратган. Предметларнинг моҳияти қандай бўлишига қараб гўё инсон уларга от қўйган. Қўришадикки, Навоий бу масалада қадимги грек фалсафаси таъсирида бўлади. Бу янглиш фикрлар билан бир қаторда у тилнинг кишилар орасидаги алоқа эҳтиёжи натижасида пайдо бўлганини ҳам айтади.

Тилларнинг кўп турли бўлишини диний ҳикоя асосида тушутиради: гўё оламни сув босганида, ер юзида Нўҳ пайғамбар ва унинг учта ўғлидан бўлак одамзод қолмайди. Тўфон қайтганидан сўнг, Нўҳ уч ўғлини ер юзининг уч томонига — Ёфасни Хитойга (ундан туркий халқлар урчийди), Сомни Эрон ва Туронга (ундан форслар урчийди), Хомни Ҳиндистонга (ундан ҳиндлар урчийди) юборади. Натижада бир тилдан ҳар хил тиллар келиб чиқади.

Навоий эски ўзбек тилининг морфологиясини яхши анализ қилди. Масалан, у феълнинг ўзлик, орттирма ва биргалик нисбатларини, равишдош формасини, кўмакчи феъл ёрдамида тузилган мураккаб феълларни, сифатнинг орттирма даражасини ва кучайтирма формаларини, айрим сўз ясовчи аффиксларнинг

маъноларини (масалан, **-чи, -вул, -ғул, -л**) кўрсатиб, уларни мисоллар билан изоҳлаб беради.

Навоий эски ўзбек адабий тилининг фонемаларига, айниқса унлиларига ҳам аҳамият берди. У битта вов (**ۉ**) ҳарфи билан ифодаланмайдиган твр, лабланган «қаттиқ» у товушининг юмшоқ (палатал) варианты **ۋ** борлигини (масалан, *ۋт—ўйинда ют (моқ), калла-ни куйдир (моқ)* кабиларда), шунингдек, ўрта кенг, лабланган «қаттиқ» **ۋ** товушининг юмшоқ варианты **ۋ** борлигини (*ۋт «олов»—ۋт юриб ۋт (моқ)* даги каби) кўрсатди. Бу эса ўша товушларда сингармонистик вариантлик сақланганидан дарак беради. Аммо **ۋ** ҳарфи билан ифодаланмайдиган унлиларда сингармонистик вариантлар, хусусан, тил орқа **ы** товушининг борлигини қайд қилмайди.

У битта **ёй** ҳарфи билан учта товуш — чўзиқ **и** (*ти: р «ўқ», э (без), а (э)*) билан **э** орасидаги бирмунча ёпиқ талаффуз қилинадиган **е** (*тер «йиғ», «йиртмоқ»*) ни билдирадиган товушга тақлид сўз) товушлари ифодаланишини кўрсатган. Сўнги товуш (яъни **е**), афтидан, ҳозирги тил олди, кенг унли **а(э)** товушидан иборат бўлса керак.

Булардан ташқари, махсус ҳарф билан ифодаланмайдиган бирмунча қисқа талаффуз қилинадиган **ъ** (*биз — ۞*) товуши ҳам бор.

Алиф билан ёзилмайдиган кенг ва тил орқа **о(э)** (*ёр—йор* сўзидаги каби) унли товушининг бўлганлиги ҳам шубҳасиз.

Шундай қилиб, Навоий 9 унлини ажратган дейиш мумкин.

Ундошларга келганда, арабча сўзларни араблар қандай ёзган бўлсалар, шундай ёзиш принципи асосида иш тутилиб, ўзбек тилида бўлмаган, қаттиқ **ب**, қаттиқ **ب**, қаттиқ **ص** каби товушлар ҳам у пайтларда ўзбек тилининг ундошлар системасига киритилган.

Алишер Навоийдан сўнг унинг бой адабий ва илмий меросини изоҳлаш, унинг асарларида қўлланган сўзларни, сўз формаларини форс ва бошқа туркий тилларга таржима қилиш каби филологик ишлар бажарилди. Шу муносабат билан кейинчалик олимлар томонидан «чиғатой-форс»¹, «чиғатой турк» деб аталган луғатлар тузилди. Масалан:

1. Автори ва номи номаълум бўлган «чиғатой-турк» луғати. Унинг бизга маълум бўлган нусхаси 1560 йилда ёзилган. Олимлар бу луғатдаги биринчи сўзни унга ном сифатида қўллаб, «Абушқа» (*абушқа* — «қария», «чол» демак) деб атадилар.

«Абушқа» биринчи марта 1862 йилда қисқартирилган ҳолда венгр олими Герман Вамбери томонидан нашр қилинди. Тўла ҳолда эса 1868 йилда В. В. Вельяминов-Зернов томонидан Петербургда нашр қилинди.

¹ Чигатой тили термини «эски ўзбек тили» маъносида қўлланган.

2. Толий Имоний Ҳиротий тузган «Бадойиул луғат» («Сўзларнинг нодирлиги»). Бу луғат минг сўзни ўз ичига олган бўлиб, Султон Ҳусайннинг (1438—1506) топшириғи билан «чиғатой-форс» луғати типида ишланган. У Навоий асарларига форс тили ёрдамида изоҳ беришга қаратилган эди.

3. Фазлуллахон (тахм. XVII асрда яшаган) тузган «Луғати туркий». Бу луғат ҳам «чиғатой-форс» луғати типида бўлиб, 1825 йилда Қалқуттада нашр қилинган.

4. 1862 йилда Фатҳ Алихон Кажорийнинг «Китоби луғоти атрокия» деб аталган луғати тузилди. Унда саккиз мингга сўз ва глоссарийлар (сўз формалари) ўзбек («чиғатой») тилидан форс тилига таржима қилинган. Шунинг ҳаммасига олиш керакки, Фатҳ Алихон Навоий асарларидаги сўзларни озарбайжон таалафузи асосида беради.

5. Ниҳоят, Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғат чиғатойи ва турки усмони» луғатини кўрсатиш мумкин. Бу луғат 1880 йилда Стамбулда нашр қилинган. У икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми эски ўзбек тилига оид бўлган 6 мингга яқин сўзни ўз ичига олади. Луғат атори ўз ишини яратишда 92 ўзбек қабиласининг тилини, туркий тилда ёзадиган юзга яқин шоирнинг асарини ўрганиб чиқади. Луғатда сўзлар араб алфавити тартибда жойлаштирилган. Унда сўзларнинг маънолари изоҳланиб, кўпинча Лутфий, Навоий, Бобир, Мунис, Огаҳий каби шоирларнинг асарларидадан мисоллар келтирилади. Автор омонимларни ажратмайди, битта сўзнинг турли маъноларини санаб бергандай, уларнинг маъноларини кетма-кет кўрсатиб ўтади.

6. XVIII асрда диққатга сазовор бўлган «Санглох» номли лингвистик асар майдонга келди. Бу асар Эрон шоҳи Нодир шоҳнинг котиби астрободлик Мирзо Меҳдиҳон (Низомиддин Муҳаммад Ҳоди ал-Ҳусайни ас Сафавий) томонидан ёзилган бўлиб, унда Навоий, Лутфий, Бобир сингари ўтмишнинг машҳур ёзувчилари асарларидаги тушунилиши қийин бўлган сўзлар форс тилига таржима қилинган. Асарнинг қиймати шундангина иборат эмас. Бу луғатга эски ўзбек тилининг грамматик қурилишини тушунтириб берадиган форс тилида ёзилган «Мабониул луғат, яъни сарфи ва наҳви луғати чиғатой» номли бошқа бир асар ҳам илова қилинган. Бу грамматика Д. Росс томонидан 1910 йилда Қалқуттада нашр қилинди.

Меҳдиҳон ўз асарини ўзбек тилининг биринчи илмий грамматикаси деб атайди.

Меҳдиҳон ўзбек тили морфологиясини анча мукамал тасвирлаган. У ўзбек тилида бешта келишк формасини ажратади. Келишк аффиксларини арабча термин билан **равобити таъдия** («ўтимлилик воситалари») деб атайди. Булар:

1. Қаратқич келишиги, аффикси **-нинг**
2. Тушум келишиги, аффикси **-ни, -н**

3. Жўналиш келишиги, аффикси **-ка, -га, -ға**

4. Чиқиш келишиги, аффикси **-дин**

5. Урин-пайт келишиги, аффикси **-да**.

Бош келишик алоҳида кўрсатилмаган. У вақтларда сўз ўзгартиш парадигмаси ноль кўрсаткичли формага нисбатлаб тасаввур қилинмаган.

Отлардаги эгалик аффикслари ҳам муфассал тасвирланган. У эгалик аффиксларини «Аттуҳфа» даги каби ёпишиқ олмошлар («замойири муттасила») деб атайди.

Эски традицияга амал қилиб, Меҳдихон сифат ва сонларни ажратмаган, ammo қиёсий даража ясовчи **-роқ**, модаль формалардан белгининг озлигини ифодаловчи **-мтул** (ҳозирги тилда **-мтир**) аффикслари ҳақида маълумот беради. Шунингдек, интенсив форма ҳақида ҳам ёзади. Масалан: **сап-сариқ, тўп-тўғри, тип-тик, оп-оп** (ҳозир **оппоқ**) ва бошқалар.

Сонларнинг тартиб, жамловчи ва тақсим сон турлари кўрсатилган бўлиб, тартиб сонлар **-нчи, -инчи** қўшиб, жамловчи сонлар **-ов, -овла, -лон** (*биров, икков, икковла, учовла, учовлон* каби) аффикслари билан ясалиши, тақсим сонларнинг эса **-ар, -ин**, ammo **и** товушидан сўнг **-шар** (*бирар, учар, юзар, бирин-бирин, иккишар, олтишар* каби) аффикслари билан ясалиши баён қилинади.

Кўринадики, сонларнинг айрим турларини ясовчи аффикслар ҳозирги тилдагидан бирмунча фарқ қилади.

Олмошлардан кишилик ва кўрсатиш олмошлари ажратилиб кўрсатилган. Кишилик олмошлари «мустақил олмошлар» деб, кўрсатиш олмошлари «ишора исмлари» деб номланган.

Кишилик олмошлари тўртта: *ман, сан, биз, сиз*: кўрсатиш олмошлари еттига: *бу, ул, шул, ўшал, мун, анлар, алар*.

Феълга ҳам олмош каби алоҳида боб ажратилган. Феълнинг ўтган замон («мозий») ва ҳозирги-келаси замон («музоре») формалари, шарт ва буйруқ майллари, нисбат катэгориялари, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи (масдар) формалари ҳақида маълумот берилди. Асарда кўмакчи ва тўлиқсиз феъллар ҳам кўрсатилган. Тўлиқсиз феълларнинг э (**ع**) ва эр (**ا**) ўзакларидан ясалиши айтилган. Булар: *эди, эрди, экан, эркан, экин, эркин, экач, эркач, эмас, эрмас, эман, эрман*.

Ҳаракат номини иккига — соф масдар ва масдар исмларга бўлади. Соф масдар **-моқ, -мак** билан ясалади. Масдар исмлар сифатдош ясовчи **-р** ва сифатдошнинг **-мас** билан ясалган бўлишсиз формасидан абстракт от ясовчи **-лик** қўшилиб ясалади.

«Мабониул луғат»да кўмакчилардан *учун, ила, илан, билан, бирла, бирлан* сўзлари берилган бўлиб, улар «ўтимсизлик боғловчилари» деб номланган.

Юкламалардан фақат **-му** сўроқ юкламаси кўрсатилган.

Меҳдихон от ва феъл ясовчи аффикслар ҳақида ҳам маълумот беради. У араб тилидаги феъл ўзаги билан ўзбек тилидаги феъл ўзагини солиштириб, араб тилида масдар (ҳаракат номи) ўзак ҳисобланса, ўзбек тилида II шахс бирлик формадаги буйруқ феълнинг ўзак бўлишини кўрсатади. Автор от ва феълларнинг содда ва қўшма типларига ҳам аҳамият берган.

Меҳдихон ўзақларни ҳам, аффиксларни ҳам қаттиқ (**ф, қ** типдаги) ва юмшоқ (**к** типдаги) турларга ажратади. Демак, у сингармонизмни яхши билган.

Меҳдихон ўзбек тилида товушларнинг ассимиляцияси, унлиларнинг баъзан тушиб қолиши — элизия (*бўюн — бўйни, оғиз — оғзи* каби) сингари фонетик ҳодисаларни билимли ва нозик тилшунос сифатида тасвирлаб беради.

У кези келганда туркий тил ва диалектларни қиёслашни ҳам унутмайди. Масалан, озарбайжон ва турк тилларида, шунингдек Урта Осиёдаги айрим туркий тил ва диалектларда *гетмак* дейилгани ҳолда, «Турон» ўзбеклари тилида *кетмак* қўлланади, дейди.

Меҳдихон ўзи баён қилган грамматик қоидаларни мустаҳкамлаш учун Навоий ва бошқа классиклардан мисоллар келтириб, уларнинг форсча ва арабча эквивалентларини ҳам кўрсатади.

Шундай қилиб, Меҳдихоннинг «Мабониул лугат» асари ўз даврининг анча мукамал грамматик қўлланмаси бўлиб, ҳозир ҳам тилшунослик тарихида маълум аҳамиятга эга. Чунки туркий тилларнинг морфологияси ҳозир ҳам Меҳдихон асарида кўрсатилганига яқин тарзда тасвирланади. Масалан, турланиш системасидаги келишикларга бош келишик қўшилса, қолганлари — феълнинг ўтган ва келаси замони, шарт ва буйруқ майллари, феъл нисбатлари (ўзлик ва мажҳул, биргалик, орттирма нисбатлар), кўмакчи ва тўлиқсиз феъллар ва бошқалар — ҳозир ҳам, Меҳдихон кўрсатганидек белгиланади.

Урта Осиё ва араб тилшунослигида традиция тусини олган мантиқий-синтактик таълимот XIX аср охирлари, XX аср бошларида Ўзбекистонда ижод этган айрим рус туркологларига ҳам таъсир кўрсатди. Масалан, Алексеевнинг «Самоучитель сартовского языка. Чтение, письмо и грамматика» асарида (Тошкент, 1884) сўзлар уч туркумга — от, феъл, юклама (кўмакчи, боғловчи, ундов)ларга бўлинади. Н. Остроумовнинг «Этимология сартовского языка» (Тошкент, 1910) асарида билан кўмакчисининг фонетик варианты бўлган *минан* ёрдамида ясалган формани келишик формаларида бири («творительный падеж») деб атайди. (Маълумки, бу форма «Аттуҳфа» асарида «биргалик келишиги» деб аталган эди.)

У Ч И Н Ч И Б О Б

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТИЛШУНОСЛИК

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Тилшунослик чинакам фан сифатида фақат XIX асрнинг бошларида шаклланди. Бунга уч хил тарихий шаронг сабаб бўлди.

Биринчидан, фанга тарихий ёндошиш пайдо бўлди. Тарихий тараққиёт ғояси тилшуносликка фалсафа, социология, ҳуқуқшунослик фанларидан кириб келди. Тил фактлари тарихийлик принципи асосида изоҳлана бошлади.

Иккинчидан, тилшунослик фанига романтизм қарашлари таъсир кўрсатди. Романтизм жонли тилларнинг ўтмишини ўрганишга ундади. Бу — романтизм дунёқарашидан келиб чиққан эди.

Романтизм француз буржуа революциясидан сўнг XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг бошларида буржуазия идеологияси сифатида шаклланган эди. «Романтиклар,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— ... капитализм тараққийсини тўхтатишни талаб қиладилар»¹. Романтиклар реакцион иллюзияга берилдилар. Буржуазия маданиятининг бесўнақайликлари, чиркинликлари билан кураш ғояси романтикларда реакцион-утопик тус олди. Улар тарихий ўтмишни идеаллаштирдилар.

Тахминан 1800 йилларда Германияда романтикларнинг «Иен» группаси деб аталган асосий уюшмаси ташкил топди. Бу группанинг раҳбари ва назарий асосчиси Фридрих Шлегель (1772—1829) эди. У «Ҳиндларнинг тили ва донолиги» (1808) номли асар ёзиб, тилларнинг грамматик структураси тўғрисида ўз даври учун эътиборга сазовор бўлган фикрларни баён қилди.

Фр. Шлегель ўз асарида санскрит тилини грек, латин тилларига чоғлаштириб, улар орасида қариндошлик борлигини кўрсатади. У санскритни туркий тилларга ҳам чоғиштиради ва натижада тилларни флектив ва афикс олувчи типларга ажратади. Шу билан кейинчалик тилшуносликда катта ўрин эгаллаган тилларнинг типологик (ёки морфологик) классификациясига асос солади.

Учинчидан, санскрит тили билан танишиш қиёсий-тарихий тилшуносликнинг яратилишига ижобий таъсир кўрсатди.

Санскрит ҳақидаги дастлабки маълумотлар Европага Ҳиндустондан XVI асрлардан бошлаб кела бошлади. Масалан, XVI асрда итальян сайёҳи Филиппо Косетти ҳинд тили билан танишгач, унинг итальян ва латин тилларига яқинлиги борли-

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 2- том, 1948, 146 — 147- бетлар.

гини биринчи марта пайқаган эди. Аммо санскрит билан чинакамига XVIII асрнинг охирларидагина танишилди.}

Санскрит тили грамматикаси билан дастлаб ташишган незуэт патери Понс 1740 йилда Ҳиндистондан ёзган хатида бу грамматиканинг мукамаллигига ҳайрон қолганлигини билдиради. Аммо санскрит тилини «классик тиллар»га (грек ва латин тилларига) қиёслаб, улар орасида қариндошлик борлигини Вильям Джонс (1746—1794) дадил кўрсатганидан сўнг, санскрит тилига қизиқиш кучайди.

Айниқса, Фр. Шлегелнинг юқорида кўрсатилган асари нашр қилингандан сўнг ҳинд тили ва маданияти қатта эътиборга сазовор бўлди. Шлегель тилларни қиёсий ўрганиш гоёсини ўртага ташлади. Аммо ҳали конкрет қиёсий тадқиқот яратилмаган эди. Бу вазифани ундан кейинги тилшунослар амалга оширди.

Қиёсий-тарихий тилшуносликка асос солувчи асарлар XIX асрнинг биринчи чорагида майдонга келди.

Улардан биринчиси сифатида ўз номини кўрсатмаган бир рус тилшуноси томонидан 1811 йилда ёзилган «Санскрит тилининг рус тили билан ўхшашлиги ҳақида» деган асарни кўрсатиш мумкин. Бу асарда автор қадимги ҳинд тили фактларини славян, латин, грек ва герман тиллари фактларига қиёслаган. Ундан кейинги муҳим иш сифатида немис тилшуноси Франц Бопп (1791—1867)нинг 1816 йилда эълон қилинган «Санскрит тилининг тусланиш системаси ва уни грек, латин, форс ва герман тилларидаги тусланиш системасига қиёслаш» номли асарини кўрсатиш мумкин.

1833—1852 йилларда эса унинг уч томдан иборат бўлган «Санскрит, зенд¹, арман, грек, латин, литва, эски славян, гот ва немис тилларининг қиёсий грамматикаси» номли асари эълон қилинди.

Ф. Бопп ўзининг биринчи асарида номи айtilган тилларда мавжуд грамматик формаларни қиёсий асосда тасвирлайди. У қиёслаш усули билан тилларнинг «ибтидоий ҳолати»ни қайта тиклаш мумкин, деган фикрни илгари суради. Иккинчи асарида санскрит тилига асосланган ҳолда айрим грамматик формаларнинг тараққиётини ва уларнинг биринчи манбаларини аниқлаш мумкин деб ҳисоблайди. Шу асосда Ф. Бопп флексив формаларнинг дастлабки манбаларини очиш мақсадини ўз олдига қўйган бўлса ҳам, аммо бунинг ўрнига у қиёсий тилшуносликни яратди.

Ф. Бопп тилларнинг қариндошлигини кўрсатиш билан, Фр. Шлегель таъсири остида ўзининг типологик классификацияси-

¹ Зенд тили деб у пайтларда янглиш равнишда қадимги эроний тиллардан бири бўлган авеста тилига айtilган.

1858—61 йиллар орасида икки томли «Черков-славян тили луғати»ни эълон қилди.

Шуни ҳисобга олиш керакки, А. Х. Востоков ва Р. Раск асарларини ўз она тилларида ёзганликлари учун узоқ вақт ўз ватанлари чегараси доирасидагина қолиб, Европага у қадар маълум бўлмади. Натижада уларнинг асарлари илмий савиясининг юксаклигига қарамай, ўз замонасида тилшунослик фанига у қадар таъсир кўрсатолмади.

Умумий тилшунослик фанига асос солувчилардан яна биттаси «Германиянинг энг буюк кишиларидан бири бўлган» (В. Томсен) Вильгельм фон Гумбольдт (1767—1835) эди. Гумбольдт тилшуносликдаги барча идеалистик йўналишларга ҳам назарий асос солган олимдир. У ўз даврида ва ўзидан сўнг ижод этган тилшуносларга жуда катта таъсир кўрсатди. Масалан, Ф. Бопп уни ҳурмат билан тилга олади, А. Потт, Г. Штейнталь, Г. Курциус, А. Шлейхер, К. Фосслер, А. А. Потебня, ҳатто мустақил тилшунос ҳисобланган И. А. Бодуэн де Куртенедай олим ҳам ўзларини Гумбольдтнинг шогирди деган эдилар. Ҳозир ҳам буржуазия тилшунослигида Гумбольдтга эргашувчилар бор. Улар янги гумбольдтчилик деб аталган оқимни ташкил қиладилар.

В. Гумбольдт ҳар тарафлама кенг билимли олим ва давлат арбоби бўлган эди. У, бир томондан, баск тилидан Америкадаги маҳаллий тилларгача, иккинчи томондан, Малая-Полинезия ороллариғача бўлган жуда кўп сонли тилларни билар эди. Бу эса унга тилларнинг хусусиятларини нозик кузатишлар асосида тасвирлаш ва аниқ хулосалар чиқариш имкониятини берган эди.

В. Гумбольдтнинг дастлабки лингвистик иши Берлин академиясида 1820 йилда «Тиллар тараққиётининг турли даврларида уларни қиёсий ўрганиш ҳақида» деган темада қилган доклади билан бошланади. Бу докладда тилшуносликнинг илмий-тадқиқот программаси баён қилиниб, Гегелнинг фикрини¹ қувватлаган ҳолда, тил ҳақида алоҳида, мустақил фанни яратиш зарурлиги асослаб берилган эди. Шу билан бирга, В. Гумбольдт тилшунослик методи сифатида тан олинган қиёсий методнинг асосий қондаларини белгилаб берди.

Шундан кейинги даврларда В. Гумбольдт унча аҳамиятли бўлмаган кичик-кичик асарлар ёзди. (Масалан, «Ҳарф ёзуви ва унинг тил қурилиши билан алоқаси ҳақида» (1824), «Жуфтлик сон ҳақида» (1827), «Ёзувнинг тил билан боғлиқлиги ҳақида» (1836) ва бошқалар.)

¹ Гегель ўзининг «Рух фалсафаси» (1817) асирида маърифат ва психология фанларидан фарқли бўлган алоҳида тилшунослик фани бўлиши керак деган фикр-ни биринчи марта назарий жиҳатдан асослаб берди.

Умрининг сўнги йилларида уч томли «Ява оролидаги кави тили ҳақида» номли катта асари устида ишлади. Бу асар унинг вафотидан кейин, 1836—1840 йилларда эълон қилинди.

В. Гумбольдтнинг қави тили ҳақидаги асарининг кириш қисми катта назарий аҳамиятга эга. Бу қисм «Йнсон тили тузилишининг ҳар хиллиги ва унинг инсон наслининг маънавий тараққиётига таъсири» деб аталиб, XIX аср ўрталаридаёқ бошқа тилларга таржима қилинган. Масалан, рус тилига 1859 йилда таржима қилинган.

В. Гумбольдтнинг ижодида ички қарама-қаршилиқлар кўп. У, бир томондан, идеалист Кантнинг фалсафий қарашларига асосланса, иккинчи томондан, нозик тилшунос сифатида тил фактларини анализ қилар экан, тилнинг ривожланиш процесси ва функциясини кўрсатишда идеализм доирасидан чиқиб кетади.

В. Гумбольдт Кант сингарининг алоҳида мавжуд бўлган ибтидо деб билади ва уни объектив равишда мавжуд бўлган моддий табиатга боғлиқ бўлмаган ҳодиса деб изоҳлайди. Мана шу концепциядан келиб чиқиб, у тилни руҳнинг бутун мажмуидан иборат, деб таърифлайди ва тил руҳга хос бўлган қонунлар асосида ривожланади, деб билади. Унинг фикрича, тилда халқнинг маънавий қиёфасини акс эттирадиган маълум бир дунёқараш ифодаланади. Бошқа тилни ўрганиш билан гўё дунёқараш ҳам ўзгаради. Шу фикр асосида В. Гумбольдт тилнинг «ички формаси» ҳақидаги таълимотини яратди. «Ички форма», унингча, бир томондан, халқнинг руҳи қандайлигини кўрсатса, иккинчи томондан, сўз ясалиши, шаклланиши процессида ифодаландиган маънодир. Унинг идеалистик қарашлари тилларнинг типологик классификацияси муносабати билан баён қилган шовинистик фикрларида ҳам акс этган.

В. Гумбольдт тилларни типологик жиҳатдан шундай классификация қилган. У тилларни аввал икки гурпуга ажратган: 1. Грамматик муносабат учун ҳеч қандай фонетик ифодага эга бўлмаган ажратувчи тил (хитой тили). 2. Грамматик муносабатни флектив форма орқали ифодалайдиган тил (санскрит тили).

Қолган тиллар, унингча, шу икки қарама-қарши нуқталар орасига жойлашади. Демак, бу тиллар ўз-ўзидан учинчи гурпуни ташкил қилади.

В. Гумбольдт учинчи гурпуни яна иккига бўлади: а) бирон материал кўрсаткич орқали феъл бошқа сўзлардан ажратилмайдиган тиллар: ҳинди-хитой, полинезия тиллари, шунингдек, манч-жур ва монгол тиллари; б) агглютинатив тиллар. Бу тилларда феъл туркуми қисқарган ёки шаклан ўзгарган олмош қўшилиши билан бошқа сўзлардан ажратилади.

В. Гумбольдт тилларни классификация қилиш пайтида уч муҳим белгига: реляцион маъноларни ифодалаш усулига, гап тузиш усулига, товуш формасига эътибор бериш лозим деб

ҳисоблайди. Аммо сўнги хусусиятни у ўз асарларида кўрсата олмади, чунки у даврларда ҳали фонетика махсус фан сифатида (тилшуносликнинг бўлими сифатида) шаклланган эмас эди.

В. Гумбольдт ҳам Фр. Шлегель сингари флектив тилларни агглютинатив тиллардан юқори қўярди. У агглютинацияни «соф органик ёпиштириш эмас, балки озми-кўпми даражада механистик қўшиш» деб таърифлайди ва агглютинацияга тубандагича баҳо беради:

«...Кўшимча тушунчаларни ифодалайдиган бу қўшиш усули ҳамма вақт тилдаги ички томоннинг кучсиз ташкил қилиниши ёки аниқ, тўғри йўлдан оғиши натижасида келиб чиқади». «Грамматик белгилардан... мутлақо воз кечмаган ҳолда» бундай тиллар грамматик кўрсаткичларнинг «сохта кўринишини»гина бера олади. Шундай қилиб, бу тиллар «кўп сонли грамматик формага эга бўлишлари мумкин, бироқ грамматик форманинг чин маъносини ифодалашга ҳеч қачон эриша олмайди».

В. Гумбольдт агглютинатив тилларнинг грамматик имкониятларига нисбатан шундай скептик, тубан муносабатда бўлган бўлса, «айрим вақтларда улар... ички ўзгартиш орқали ҳақиқий флексияга эга бўлишлари мумкин», дейишга мажбур бўлади. Аммо у ўзининг асосий принципини сақлаб қолишга ҳаракат қилиб, «Шундай қилиб, тилнинг мукамаллиги ўз-ўзидан унда флексиянинг мавжудлигини тақозо қилади», дейди. Ниҳоят, «қўшиш ва ёнма-ён тизиш методларига нисбатан флексия гениал ижод бўлиб кўринади...» деб, Шлегелларнинг фикрини тасдиқлайди.

Шу муносабат билан Н. Г. Чернишевскийнинг тубандаги ўткир танқидий мулоҳазасини эслаш ўринлидир:

«Тилларнинг ажратувчи, агглютинатив ва флектив тилларга ажралиши аниқланганида, лингвистлар орий тилларидаги ўзакларнинг флексиялашишига тонг қолган эдилар... Грамматик формани флексия усули билан яшашнинг яхшими ёки йўқми эканлиги ҳақида, кимга қандай ёқса, шундай ўйлаши мумкин. Бу — малла (блондин) чиройлими ёки қорамғиз (брюнет) чиройлими деган саволга ўхшайди...».

В. Гумбольдт ўзининг юқоридаги каби фикрлари билан Фр. Шлегелга яқин туриши тасодифий ҳол эмас. Гумбольдт ҳам қисман романтизм кайфиятларига берилган эди.

В. Гумбольдтнинг фанга қўшган ижобий ҳиссаларидан яна бири шу эдики, у тил билан нутқни фарқлади. Масалан, у дунёни тушуниш «маҳсулининг йнғиндиси сифатида тил айрим нутқ актидан фарқланади», деб ёзади.

Тилини сўз ва грамматик қондалардан иборат деб билгани ҳолда, сўзни у тушунчани ифодалайдиган символ (знак) дейди. Тушунча, Гумбольдтнинг фикрича, шаклланмаган ҳолда сўздан олдин пайдо бўлади, сўз эса уни кейинчалик шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Кўринадики, у тушунча билан сўзни бирга

олмайди, уларни бир-биридан ажратади. Ҳатто тушунчани сўздан олдин пайдо бўлади, дейиш билан онг борлиқдан олдин пайдо бўлган деган идеалистик назарияни мустаҳкамламоқчи бўлади.

В. Гумбольдт нутқ товушларини тилнинг формаси деб, сўзнинг нутқда қўллангандаги қиёфасини сўзнинг грамматик формаси деб таърифлади. Унинг бу фикрлари, шунингдек, «ички форма» ҳақидаги таълимоти, унинг идеалистик томони олиб ташланса, тилшуносликда ҳозир ҳам эътиборга сазовордир.

Шундай қилиб, Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Гримм, А. Х. Востоковлар қиёсий-тарихий тилшунослик ва бу тилшуносликнинг илмий-тадқиқот методи бўлган қиёсий-тарихий методга асос солган бўлсалар, В. фон Гумбольдт умумий тилшунослик фанининг мустақиллигига асос солди.

Қиёсий-тарихий тилшунослик фани Ҳиндистондан Европагача бўлган ўзаро қариндош тилларни қиёшлаш ва энг қадимги формаларни тиклашга уриниш асосида яратилганлиги учун уни Ҳинд-Европа тилшунослиги деб ҳам атайдилар.

Ҳинд-Европа тилшунослигининг XIX аср давомида ва XX асрнинг бошларидаги тараққиёти даврида бир қанча йўналишлари майдонга келди. Булар: натурализм, психологизм, ёш грамматикачилар ва бошқалар.

Натурализм

XIX асрнинг ўрталарида Европа тилшунослигида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган натурализм¹ оқими пайдо бўлди. Натурализм буржуазия реализмининг инқирозга юз ўгира бошлаганидан далолат берувчи йўналиш сифатида адабиёт ва санъат соҳасида ҳам майдонга келди.

Адабиёт ва санъатдаги натурализм учун мазмун ҳисобига соф ташқи томонларгагина эътибор бериш характерли бўлса, тилшуносликдаги натурализм учун тилни табиий, жонли организм деб изоҳлаш характерли эди. Демак, тилшуносликдаги натурализм тилга ўсимлик ва ҳайвонот оламига хос бўлган хусусиятларни ташувчи биологик ҳодиса деб қарашдир.

Натуралистлар тилнинг моҳиятини тушунтиришда диний, идеалистик принципларга табиийлик, моддийлик принципини қарама-қарши қўйдилар. Шу жиҳатдан натурализм оқими тилшунослик тарихи учун алоҳида аҳамият касб этади. Бу оқимнинг машҳур намояндаси немис олими А. Шлейхердир.

Август Шлейхер (1821—1868) Германиянинг Тюрингия областида врач оиласида туғилди. 1848 йил революцияси йилларида Рейн областида чиқадиган либерал газетанинг мухбири

¹ Натурализм — фр. naturalisme < лат. natura «табиат».

сифатида у бутун Европани кезди, революцион Парижда ҳам бўлди. Унинг сиёсий қарашлари мана шу даврда шаклланди. У Австрия империясининг реакцияон ҳокимиятига бутун умр нафрат билан қаради. Шунинг учун ҳам Шлейхер кейинчалик Прага университетиде профессор бўлиб ишлаган вақтларида уни полиция таъқиб қилди.

У славян-болтиқ тиллари соҳасидаги тадқиқотлари учун 1858 йилда Россия Фанлар академиясининг корреспондент аъзолигига сайланди. Умрининг охириги йилларини Шлейхер Иен шаҳрида фан билан шуғулланиб ўтказди.

Шлейхер тилшуносликни немис, славян, болтиқ тиллари бўйича ёзган илмий асарлари, назарий тадқиқотлари билан бойитди, қиёсий-тарихий тилшуносликнинг сўнгги 40 йил давомида эришган ютуқларига яқун ясади. У тилларни қиёслаганда товушларнинг қонуний ўзгаришларига эътибор беришни талаб қилиб, қиёсий-тарихий тадқиқотнинг аниқ методини яратишга ёрдам берди.

Шлейхернинг қарашларида Дарвин ва бошқа табиатшуносларнинг илмий таъсири сезилиб туради. Масалан, Шлейхернинг маслакдоши ва дўсти машҳур немис табиатшуноси Э. Геккель (1834—1919) тирик табиатнинг келиб чиқиши ва тарихий тараққиётни ҳақидаги материалистик таълимотни ривожлантириб, органик формаларнинг қариндошликларида тарихий боғланиш борлигини аниқлашга интилди ва буни «шажара дарахти» кўринишида тасвирлади. У барча кўп ҳужайрали ҳайвонлар битта умумий ибтидоий аجدоддан тарқалган деб ҳисоблади.

Шлейхер ҳам Ҳинд-Европа тилларининг тараққиётини «шажара дарахти» схемаси орқали кўргазмани равишда тушунтирди. Унинг «шажара дарахти» ҳақидаги ва барча Ҳинд-Европа тилларининг битта «бобо тил» («проязык») дан тарқалганлиги ҳақидаги назариялари худди ана шу Геккель назарияларини эслатади. Шлейхернинг тахминича, қачонлардир Ҳинд-Европа бобо тили мавжуд бўлган, унинг бўлиниб кетишидан ҳозирги Ҳинд-Европа тиллари келиб чиққан.

Шлейхер Ҳинд-Европа тилларининг битта бобо тилдан келиб чиққанлиги ҳақидаги мулоҳазаларига қаттиқ ишонган бўлиб, ўзи «қайта тиклаган» бобо тилда «Қўй ва отлар» (1868) номли кичик бир масал ҳам ёзди.

Кейинчалик «ички» ва «ташқи» лингвистика деб, тилларга синхроник ва диахроник жиҳатдан ёндошиш деб номланган ғоялар ҳам аслида Шлейхернинг илмий фаолияти маҳсулотидир. Унингча, тилшунослик («глоттика») тилларнинг тузилишини, турли морфологик типларнинг структурасини, уларни синхрон ва тарихий планларда қиёслашни, вақт ўтиши билан уларнинг ўзгаришларини ўрганиши лозим. Аммо у «тил организмлари»нинг маълум мақсадда қўлланилиши лингвистикадан чиқариб,

табiiй фанлар ишлаб чиққан методлар асосида текшириш ва классификация қилиш лозим деб ҳисоблади. Шлейхер «Немис тили» (1860) асарида ўзининг назариясини яна ҳам тўлароқ ифодалади. Бу асарда фонетик қонунлар, аналогия, тилнинг системалилик характери каби муҳим масалалар баён қилинади. Аммо унинг тилшуносликка катта таъсир кўрсатган асари 1861 йилда нашр қилинган «Ҳинд-герман тиллари қиёсий грамматикасининг компендиуми»¹дир. «Компендиум»да Шлейхер Ҳинд-Европа тилини қайта тиклаб, унинг ҳар бир шохобчаси қандай ривожланганини кўрсатмоқчи бўлди. Ўз фикрларини исботлаш учун у кўпроқ ўрганилаётган тилнинг фонетик томонига, кейин эса морфологик структурасига аҳамият берди.

Ч. Дарвин таълимоти билан танишиш унинг натуралистик принципларини яна ҳам кучайтирди. Шлейхер Дарвиннинг «Табiiй танлаш йўли билан турларнинг пайдо бўлиши ёки яшаш учун курашда мослашган наслларнинг сақланиши ҳақида» (1859 й.) деган асари билан танинганидан сўнг, «...Дарвиннинг исботлари ва қарашлари менга алоҳида куч билан таъсир қилди» деб ёзди. Унинг натуралиزمи «Дарвин назарияси ва тил ҳақидаги фан» (1863), «Инсоннинг табiiй тарихи учун тилнинг аҳамияти» (1865) асарларида аниқ ифодаланган. Шлейхернинг фикрича, тиллар туғиладиган, ўсаяб ривожланадиган, сўнгра эса қариб ўладиган организмдир. «Тиллар, — дейди у, — инсоннинг хоҳишидан ташқари пайдо бўлган, ўсган ва маълум қонунлар асосида ривожланган табiiй организмдир. Улар ўз навбатида қарийди ва ўлади». Ҳақиқатда эса, тиллар туғилмайди, балки уруғ тилидан қабила тилига, қабила тилидан элат (халқ) тилига, ундан эса миллат тилига томон тараққий эта боради. Бу тарихий процессда айрим уруғ, қабила ва элат тиллари бошқа тилларга аралашиб, сингиб кетиши ҳам мумкин. Бундай тилларни ўлик тиллар деб аташади. Аммо ўлик тил организм каби бутунлай ўлмайди, унинг элементлари бошқа тилда маълум даражада сақланиб қолади.

Шлейхер сўзнинг формал (грамматик) характеристикасига алоҳида аҳамият берди. Сўз структураси типларини аниқлаш мақсадида сўз формалари ҳақидаги таълимотни яратди ва уни бунгача табiiйшунослар қўллаб келган морфология терминини билан атади. Маълумки, бу термин шундан буён тилшуносликда жуда мустаҳкамлашиб, грамматиканинг бир бўлимини ифодалайдиган бўлди.

Шлейхер сўз ўзагини ҳам биологик термин билан ҳужайра деб номлади, унинг грамматик функция учун ҳали махсус органлари йўқ, дейди. Бу фикрни тилшунослик терминлари билан ифодалаганда, унинг тўғри эканлигига шубҳаланмаса ҳам бўла-

¹ Компендиум—лат. «қисқарттиш»>«бирор фаннинг асосий қондаларини қисқача баён қилиш».

ди. Чунки, ҳақиқатан ҳам, ўзакнинг грамматик маъно ифодалайдиган аффикслари бўлмайди. Бу ерда айни бир нарсаи турлича ифодалаш, турли призма орқали кўришгина мавжуд, холос.

Шлейхер асосий эътиборини тилларнинг формасига йўналтиргани учун, формага қараб тилларни табиий фанлардаги каби аниқ системалаштириш, синфларга бўлиш мумкин деб ҳисоблади. У тилларнинг икки хил классификациясини белгилади: 1) морфологик классификация, 2) генеалогик классификация.

Шлейхер сўз тузилиши ва уларнинг гапдаги ўзаро муносабатини ифодалаш воситалари типини жиҳатидан, яъни морфологик хусусиятларига кўра, тилларни уч гурппага бўлди.

1. Ажратувчи тиллар (*isolier ende Sprachen*).

2. Бириктирувчи тиллар (*zusammenfügende Sprachen*).

3. Флектив тиллар.

Унинг фикрича, ажратувчи тилларда (хитой, аннам, сиам ва бирма тилларида) сўз формалари йўқ, шунга кўра гап ё фақат ўзгармайдиган ўзаклардангина тузилади ёки ўзакларнинг ёрдамчи сўзлар билан бирикишидан иборат бўлади.

Бу тилларни А. Шлейхер тилларнинг энг архаик кўриниши деб ҳисоблади.

Маълумки, ҳозирги пайтда олимлар қадимги хитой тилида агглютинация мавжуд бўлганини аниқладилар. Шунга кўра, хитой тилининг сўз ўзгартувчи аффиксларсиз бўлиши сўнгги ҳодиса ҳисобланади. Бундан ташқари, кейинги текширишлар ҳозирги хитой тилида ҳам агглютинация элементлари борлигини кўрсатади.

Бириктирувчи тилларни (ҳозир, одатда, агглютинатив тиллар деб юритилади) А. Шлейхер ўткинчи давр тиллари деб баҳолайди. Бу тилларда, унинг кўрсатишича, сўз формалари ўзгармай қўшилладиган аффикслар орқали ясалади. Бунда ҳар бир аффикс фақат битта грамматик муносабатни кўрсатади, у фонетик жиҳатдан ўзгармайди, шунинг учун ўзакка осонлик билан қўшилади ва осонлик билан ундан ажралади.

Бириктирувчи тилларни у икки гурппага бўлади: синтетик тиллар ва аналитик тиллар.

Синтетик тилларда грамматик муносабатлар кўпинча сўз формалари билан ифодаланади. Масалан, туркий тиллар, монгол тиллари, фин-угор тиллари, дравид тили.

Аналитик қурилишга эга бўлган агглютинатив тилларда грамматик муносабатлар сўз формалари билангина эмас, ёрдамчи сўзлар билан ҳам ифодаланади. Масалан, тибет тили.

Ниҳоят, учинчи гурппа — флектив тиллар ички ва ташқи флексиянинг мавжудлиги билан характерланади. Бу тиллар ҳам, Шлейхернинг фикрича, агглютинатив тиллар сингари синтетик ва аналитик қурилишга эга бўлган турларга бўлинади.

У синтетик қурилишга эга бўлган флектив тилларни тараққиётнинг энг олий босқичида туради деб ҳисоблайди. Шунинг учун бу гурпуага киритилган семит тилларини ва қадимги Ҳинд-Европа тилларини гуллаш даври тиллари деб атайдн.

Аналитик қурилишга эга бўлган флектив тилларни Шлейхер тушқунлик ва бузилиш белгиларига эга бўлган тиллар деб ўйлайди. Бунн у сўз формалари аста-секин ўлиб, унинг ўрнига ёрдамчи сўзлардан фойдаланиш кучая борганлигида кўради. Ана шундай тилларга янги Ҳинд-Европа тиллари киритилади.

Шундай қилиб, Шлейхер «тилнинг ҳаётини» икки асосий даврга бўлади: 1. Тилларнинг ривожланиши даври — тарихгача бўлган давр. 2. Тилларнинг тушқунлиги даври — тарихий давр.

Шлейхернинг тилларга бундай баҳо бериши, юқорида айтиб ўтилганидек, бевосита натурализм оқимига мансублиги билан изоҳланади. Яна шунн ҳам назарда тутиш керакки, у В. Гумбольдт сингари тилларнинг ривожланишини инсоннинг руҳига боғлайди: «Тарих ва тил...— бу инсон руҳининг бирдан-бир алмаштириб турадиган фаолиятидир», деб ёзади у. Флектив тиллардаги «тушқунлик»ни ҳам у руҳнинг фаолиятида кўради: «Тарихда руҳ ўзини қанчалик эркин кўрсатса... ,у товушни шунчалик тарқ этади, бунинг натижасида флексия йўқолади, айрим товушлар ўз маъноларидан ажралади ва улар кимёвий қонунлар ўсимлик ёки ҳайвоннинг ўлик организмни бузгани сингари, ижодкор руҳ томонидан тарқ этилиб, бузиладиган сўз органларининг табиий қонунлари таъсири остида қолади».

Тилларнинг чатишиши, яшаш учун кураши ҳақидаги биологик иборалар орқали ифодаланган фикрлар ҳам асли Шлейхернинг номи билан боғланган.

Гарчи Шлейхер биологик термин ва ибораларга берилиб кетган бўлса ҳам, унинг лингвистик қарашларидаги асосий йўналиш материалистик эди. У тил билан тафаккурнинг ажралмас боғланганлигини уқтирди. «Қийёсий-лингвистик тадқиқотлар» асарида у тилни «талаффуз қилинган товушлар ёрдами билан фикр ифодалаш» деб таърифлади. Кейинчалик «Немис тили» асарида ҳам «Тил — бу фикрнинг товуш орқали ифодаланишидир...», дейдики, бу таърифлардан унинг тил ва нутқнинг моддий-материал асоси борлигини эътироф қилганлиги очиқ кўринади.

Шлейхер ўз илми ва сиёсий қарашлари билан замонасининг энг илғор гояларини ўзлаштиришга етарли даражада қодир бўлган тилшунос эди. У бир вақтлар Гегелнинг шогирди ва дин билан фанни яраштирмақчи бўлган Э. Геккелнинг дўсти эди, аммо улардан фарқ қилган ҳолда тамомила динга қарши бўлди. У оингли равишда тил ҳақида материалистик назария яратишга интильди. Шунинг учун у биологик термин ва ибораларни аслида метафористик қўллади, баъзан бунга соддадиллик билан ортиқ-

ча берилиб кетди дейилса, Шлейхернинг илмий меросига тўғри баҳо берилган бўлар эди.

А. Шлейхернинг биологик концепцияси бошқа олимларга ҳам таъсир кўрсатди. Шу асосда Мориц Раппнинг «Тил физиологияси» (1840) ва «Қиёсий грамматика табиий фан сифатида» (1852), Макс Мюллернинг «Тил ҳақидаги фан бўйича лекциялар» (рус тилида у 1865 йилда «Тил ҳақидаги фан» номи билан нашр қилинган) ва бошқа асарлар майдонга келди.

Натурализм оқими тарафдорларининг фикрлари баъзи масалага да бир-бирларидан фарқ қилар эди. Масалан, Макс Мюллер тилга ўсиб, вояга етадиган ва, ниҳоят, ўладиган организм сифатида қарашга қарши эди. Аммо у синонимларнинг «яшаш учун курашлари» ҳақида, сўзлардаги «табиий танлаш» ҳақида гапирди.

Натурализмнинг тилшуносликка қўшган муҳим ижобий ҳиссаси шу бўлдики, у тилга табиий-материалистик қарашни олиб кирди, тилни қисмлари бир-бири билан узвий боғланган, ўз ички қурилишига эга бўлган система деб тушунишнинг мустақкамла-нишига ёрдам берди.

Психологизм

Натурализм ўша даврда тилшуносликнинг бошқа бир йўналиши томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Бу янги оқим қиёсий-тарихий тилшуносликнинг психологик йўналишдаги мактаби эди.

Психологизм тилни худонинг ё одам руҳининг ифодаси, кўрпнишидир деб тушунтиради. Тил гўё соф психик ҳодисадир.

Психологизм тарафдорлари ўз қарашларига Герbartнинг ассоциатив психологиясини (яъни ҳодисаларнинг киши психикасида бир-бирларини эслатиши ҳақидаги таълимотини) асос қилиб оладилар.

Психологистлар тилнинг тараққиёти фақатгина айрим шахснинг тафаккуридаги, психикасидаги тараққиёт билан боғланган деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, тилдаги ҳодисаларни ижтимоий одам, ижтимоий тараққиёт қонунлари эмас, гўё айрим олинган кишининг психик, фикрий фаолияти қонунлари белгилаб беради.

Психологизм оқимининг Европадаги энг кўзга кўринган на-мояндаси Г. Штейнталь, Россияда эса А. А. Потебня эди.

Гейман Штейнталь (1823—1899), бир томондан, ман-тикий грамматика яратишга уринишларни, иккинчи томондан эса Шлейхернинг биологик натурализмини танқид қилди ва В. Гумбольдтнинг тил фалсафасига суянмоқчи бўлди, аммо кўп жиҳатдан у мустақил иш тутди.

Г. Штейнталнинг муҳим асарлари шулар: «Грамматика, мантқиқ ва психология, уларнинг принциплари ва ўзаро муносабатлари» (1855), «Психология ва тилшуносликка кириш» (2-нашри, 1881), «Тилнинг пайдо бўлиши», «Тилларнинг классификацияси тил ғоясининг тараққиёти сўз тартибида» (1850), «Тил қурилишининг энг муҳим типлари характеристикаси» (1860) ва бошқалар.

Штейнталь конкрет тилларнинг тадқиқотчиси бўлмай, тил назариячиси, системага солувчи сифатида майдонга чиқди. В. В. Радловнинг фикрича, унда К. Линнейнинг системасига суянганлик кўринади.

У ўз асарлари билан тилларнинг типлари ҳақида Гумбольдт илгари сурган фикрларнинг оммалашувиغا ёрдам берди. Бу соҳада унинг тилларни типологик жиҳатдан қилган классификацияси ҳам муҳим роль ўйнади.

Г. Штейнталь барча асосий тилларни икки типга бўлади:

1. Формасиз тиллар. 2. Формали тиллар.

Формани у кенг маънода тушунади: сўз формасидан тортиб гап формасигача бўлган бирликларни у тил формаси деб ҳисоблайди. Шунга кўра сўз формаси ўзгармайдиган тиллар ҳам формали тил қаторига киритилади.

Штейнталь бу гуруҳларнинг ҳар бирини яна иккига бўлади. А. Қўшувчи (присоединящие) тиллар. Б. Шакл ўзгартувчи (ёки сўз формасини ўзгартувчи) тиллар.

В. В. Радлов Штейнталнинг бу классификациясини анализ қила туриб, тилларни қатъий равишда формасиз ва формали тилларга ажратиш суъбий, зўрма-зўраки деб баҳолайди. У мутлақо формасиз тиллар бўлмагани сингари, ҳар вақт формага эга бўлган тиллар ҳам мавжуд эмаслигини уқтиради. У Штейнтални айниқса агглютинатив тилларнинг формасизлигини исбот қилишга ҳаракат қилиб, турли ҳодисаларни аралаштириб юборгани учун танқид қилади.

Штейнталнинг Урол-Олтой тиллари каби агглютинатив тилларни формасиз дейиши грамматик маънони ифода қиладиган элементларнинг ҳаммаси «предмет-сўзлар» (Stoffwörter) дан иборат деб ҳисоблаганидан келиб чиқади. У амалда Урол-Олтой (жумладаи, туркий) тиллардаги аффиксларни хитой тилидаги ёрдамчи сўзларга тенглаштириб қўяди.

Маълумки, Штейнталнинг бу фикрини О. Бётлингк такрорлаб, агглютинатив тиллардаги келишик қўшимчаларини — «формал бўғинлар»ни (Formselbin) — «предмет-сўзлардан» келиб чиққан, дейди.

Г. Штейнталнинг баъзи фикрлари кейинчалик ёш грамматикачилар томонидан ўзлаштириб олинди ва ривожлантирилди.

Психологизмнинг иккинчи йирик вакили Александр Афанасьевич Потебня (1835—1891) эди. У ўз илмий фаолиятининг дастлабки даврларида В. Гумбольдт ва Г. Штейн-

таль ғоялари таъсири остида бўлса ҳам, кейинчалик мустақил йирик, оригинал тилшунос бўлиб етишди.

А. А. Потебня тилни доимий фаолият деб ҳисоблар, шунинг учун тилда тўхтовсиз равишда янгиликлар яратилиб туради, дер эди. Бу процессни у айрим шахснинг фаолияти билан боғлайди.

А. А. Потебня сўзнинг маъноси масаласига алоҳида аҳамият берди. Гап сўзнинг маъно томони ҳақида борганида, у уч нар-сани ажратади: 1. Маънонинг ишораси («знак значения»). Уни вакил («представитель») ёки этимологик маъно — этимон деб ҳам атайди. 2. Яқиндаги маъно («ближайшее значение») ёки формал маъно. 3. Келажак маъно («дальнейшее значение»).

И ш о р а ёки вакил сўз маъноси асосида ётган битта белги бўлиб, у янги маъно ҳосил қилишда қиёсланаётган предметлар учун муштарак (умумий) бўлади ва дастлаб ном қўйишга хизмат қилади.

Я қ и н д а г и маъно сўзнинг алоқа процессида сўзловчи ва тингловчи учун бир хил (яъни, халқчил) бўлган объектив маъно-сидир. Ишора шу маънонинг составига киради.

К е л а ж а к маъно ҳар бир шахс ўзича идрок қиладиган, элементларининг миқдори ва сифати ҳар хил бўлган субъектив, хусусий маънодир. А. А. Потебнянинг фикрича, ишора ва яқиндаги маъно лингвистиканинг объекти бўлиб, келажак маъно бошқа фан текширадиган ҳодисадир.

А. А. Потебня шахснинг нутқида сўз ҳар гал ҳар хил маъно касб этади, дейди. Сўзнинг лексик ва грамматик маънолари, унингча, айрим шахснинг фикри томонидангина яратилади.

А. А. Потебня тилларни морфологик жиҳатдан классификация қилмайди, аммо ўрни келганда флексив тиллар ва флексив усулга эга бўлмаган тиллар ҳақида ўз фикрини билдириб кетади. Масалан, у формали тиллар ва формасиз тиллар ҳақида гапириб, формали тиллардан бўлган орий (насаб) тилларида (яъни Ҳинд-Европа тилларида) гапирганда ўз фикрининг системага соласан, образ ва тушунчаларни айрим бўлимларга тақсимлайсан. Формали тилдан фойдаланилганда унча куч сарфлаш талаб қилинмайди. Шунинг учун орий тилларида сўзнинг кучи тежаллади, шунга кўра орий тиллар ақлий ривожланишнинг жуда мукамал қуролидир. Бироқ шундай тиллар ҳам борки, уларда грамматик форма (Потебня грамматик форма деганда грамматик маънони тушунади) айрим сўзнинг мазмунидан иборат бўлади, яъни аффикс орқали ифодаланмай, айрим сўз орқали ифодаланади. Бундай тилларда ҳар гал фикрининг янги куч сарфлаши, зўр бериши талаб қилинади. Улар гўё мутлақо грамматик формага эга эмас.

Г. Штейнталдан фарқ қилгани ҳолда, А. А. Потебня тилни тафаккурдан ажратмади. Аммо у ижтимоий онгни эмас, индивидуал онгни кўзда тутди. У тил ҳодисаларини ўзаро боғланган

ҳолда текшириш керак деб уқтирди. Унинг тил ҳаётидаги «икки давр» (ривожланиш ва тушкунлик давлари) пазариясини танқид қилиши катта методологик аҳамиятга эга эди.

А. А. Потебнянинг илмий-назарий фикрлари унинг «Фикр ва тил» (1862), «Рус тили грамматикаси бўйича лавҳалардан» («Из записок по русской грамматике») (1- ва 2- қисмлари 1874 йилда, 3- қисми 1899 йилда, 4- қисми 1941 йилда нашр қилинган) асарларида баён қилинган бўлиб, булардан ташқари, унинг бадний асарлар тили, адабиёт, этнографияга бағишланган асарлари ҳам бор.

«ЁШ ГРАММАТИКАЧИЛАР» МАКТАБИ

XIX асрнинг тўртинчи чорагида қиёсий-тарихий тилшуносликда бир тўда ёш тилшуносларнинг янги бир оқими пайдо бўлди. Улар кекса авлод ҳисобланган тилшуносларни ёшларга хос ғайрат ва шижоат билан танқид қила бошладилар. Немис филологи Ф. Царнке ҳазиллашиб уларни «ёш грамматикачилар» (Junggrammatiker) деб атади. Янги оқимнинг пешқадам вакилларидан бири бўлган К. Бругман бу номни янги лингвистик мактабнинг байроғига айлантириб юборди. Бирмунча вақтдан кейин мана шу ҳазил учун айтилган ибора лингвистик термин бўлиб қолди.

Ёш грамматикачиларнинг асосий принципи шундан иборат эдики, улар тилни индивидуал психо-физик ёки психофизиологик фаолият деб билар эдилар. Тилдаги барча ўзгаришлар, уларнинг фикрича, айрим шахснинг «одатдаги нутқ фаолияти»да юзага келади. Шунинг учун улар классик тиллар билан шуғулланишни ва бобо тилни қайта тиклашни (реконструкция қилишни) танқид қилиб, жонли тилларни ўрганишга чақирадилар. Аммо ёш грамматикачилар ўз илмий тадқиқотларида бу асосий фикрларига изчиллик билан амал қилмадилар. Бутун бир бобо тилни қайта тиклашга уринмасалар ҳам, унинг айрим формаларини қайта тиклаш билан шуғулландилар.

Ёш грамматикачилар тилнинг икки хил фаолияти борлигини уқтирар эдилар: буларнинг бири тилнинг индивидуал психологик фаолияти бўлиб, у тилда пайдо бўладиган янги ҳодисаларнинг аналогияга асосланишидан иборат. Аналогия эса ассоциация орқали юз берадиган психик ҳодисалардан келиб чиқади.

Тилнинг иккинчи фаолияти физиологик томонидир. Тилнинг физиологик фаолияти тилдаги фонетик ўзгаришларда кўринади. Шунинг учун улар тилшуносликда фонетик қонунларни очиш ва тасвирлашга катта ўрин берган эдилар. Морфологияга анча кам эътибор қилинган бўлиб, синтаксисга улар деярли қўл урмадилар. (Бундан Б. Дельбрюкнинг «Ҳинд-Европа тилларининг қиёсий синтаксиси» мустаснодир.)

Тилни доимий ўзгариб турувчи ҳодиса деб ҳисоблаганликлари учун ёш грамматикачилар тилни ўрганишга тарихий равишда ёндошиш керак дер эдилар. Улар тилнинг ҳамма соҳасига ҳам тарихий ёндошишни талаб қилдилар.

Тил ҳодисаларини чуқур ва мукамал ўрганиш учун улар тилдаги айрим ҳодисаларни бошқа ҳодисалардан ажратган ҳолда текширишни тавсия қилар эдилар. Бу ёш грамматикачилар таълимотида «атомизм» деб номланди.

Ёш грамматикачилар Ҳинд-Европа тиллари соҳасида, хусусан, фонетика соҳасида диққатга арзирли кашфиётлар ҳам қилдилар.

Ёш грамматикачилар мактабига, асосан, Лейпциг университетининг олимлари кирар эди. Уларнинг энг машҳурлари А. Лескин (1840—1916), К. Бругман (1849—1919), Г. Остгоф (1842—1907), Г. Пауль (1846—1921), Б. Дельбрюк (1842—1922) ва бошқалар.

Ўз фаолиятларининг дастлабки даврларида Ф. де Соссюр (1857—1913), Ф. Ф. Фортунатов (1848—1914), В. Томсен (1842—1927) сингари машҳур тилшунослар ҳам ёш грамматикачиларга бирон даражада ёндошганлар.

Ёш грамматикачиларнинг қарашлари асосан учта асарда ифодаланган. Булар: 1) «Морфологик тадқиқотлар» деб аталадиган тўпламларнинг биринчи томига Г. Остгоф ва К. Бругманлар ёзган «Сўз боши», 2) Г. Паулнинг «Тил тарихи принциплари» (1880) асари, 3) Б. Дельбрюкнинг «Тилни ўрганишга кириш» асаридир. Бу асар қайта-қайта нашр қилинган. Булардан ташқари ёш грамматикачилар Ҳинд-Европа тилларининг кўп сонли тарихий грамматикаларини эълон қилдилар. Бироқ бу асарлар, асосан, тарихий фонетикадан иборат эди. Юқоридагилардан кўринадики, ёш грамматикачиларнинг фалсафий қарашлари психологизмининг — Штейнталь фикрларининг содда-лаштирилган, ўзгартирилган кўринишидир.

Ф. ЭНГЕЛЬС ВА ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТИЛШУНОСЛИК

Ф. Энгельс гарчи ўзини камтарлик билан ҳаваскор тилшунос деб атаган бўлса ҳам, ҳақиқатда у бу фан билан ўспиринлик чоғларидан тортиб бутун умри давомида қизиққан ва бевосита шуғулланган. Буни, биринчидан, унинг «Франк диалекти»¹ каби махус асаридан, иккинчидан, бошқа асарларида йўл-йўлакай айтиб кетган фикрларидан, учинчидан, хусусий ёзишмаларидан (масалан, К. Марксга, П. Лафаргга ёзган хатларидан), виҳоят, тўртинчидан, унинг биографиясига оид кўпгина фактлардан

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 19-том, 2-нашр, 518—546-бетлар.

кўриш мумкин. (У 12 тилда эркин сўзлашган, 20 га яқин тилда бемалол ўқиган.)

Маълумки, К. Маркс ва Ф. Энгельс яшаган даврда қиёсий-тарихий тилшунослик ўзининг илмий-тадқиқот методи билан фан оламида машҳур эди. Энгельс ҳам шу фанни эътироф қилар эди. Шунинг учун у ўз илмий фаолияти давомида «ўзининг азалий муҳаббати — қиёсий филологияга»¹ мурожаат қилиб турар эди. Аммо Энгельс XIX асргача яратилган тилшуносликка оид асарларни ҳам синчиклаб ўрганиб, уларнинг ютуқ ва камчиликларини ўз асарларида йўл-йўлакай қайд қилиб кетди. Масалан, у Европа тилшуносларини санскрит ва форс тиллари билан таништирган инглиз филологи Вильям Джонз (1746—1794)нинг асарларига аҳамият берди². Бироқ тўрт томли «Митридат...»нинг автори И. Х. Аделунг (1732—1806) этимологик изоҳларини «нуқул ёлғондан иборат бўлган бемаъни эски немис этимологияси»³ деб танқид қилди.

Энгельс қиёсий-тарихий методни, асосан, икки соҳага — славистика (ёки славяншунослик) ва германистика соҳаларига тадбиқ қилди. Бир вақтлар у (тахминан, 50-йилларнинг бошларида) славян тилларининг қиёсий грамматикасини ёзишни мўлжаллаган эди. У славян тилларидан бўлган рус, чех, словен, серб-хорват ва болгар тилларини ўрганди; иккинчи томондан эса, ўз даврининг машҳур славяншунослари бўлган И. Дубревский, Ф. Миклош ва бошқа олимларнинг асарлари билан мукамал танишди. Энгельснинг славян тилларига қизиққанлигини унинг К. Марксга ёзган хатларидан бирида ҳам кўриш мумкин⁴. Бироқ у славян тилларининг қиёсий грамматикасини ёзолмади — бунга бир томондан, унинг вақти етишмади; иккинчи томондан, Миклошнинг асари эълон қилингандаи сўнг, у бунга эҳтиёж қолмади деб ҳисоблади.

60-йиллардан кейин Энгельс немис тили тарихи билан қизиқа бошлади. У немис тарихий диалектологиясига бағишланган махсус «Франк диалекти» асарини ёзди. Бу асариди у илгари Я. Гримм классификациясида йўл қўйилган камчиликларни тuzатиб, ўзининг оригинал классификациясини яратди. Аммо шуни ҳам айтиш лозимки, Энгельс Я. Гриммни герман тилларининг қиёсий грамматикасига асос солувчи сифатида жуда юқори баҳолаган ва уни гениал олим деб ҳисоблаган. (Бу баҳога К. Маркс ҳам ўла равишда қўшилган эди.) Я. Гриммнинг икки томли «Немис тили тарихи»ни Энгельс классик асар деб атаганлиги маълум⁵.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 29 - том, 477 - бет.

² Ушаерда, 28 - том, 223 - бет.

³ Ушаерда, 19 - том, 39 - бет.

⁴ Ушаерда, 28 - том, 30—31 - бетлар.

⁵ Ушаерда, 19 - том, 483 - бет.

Энгельс роман тилларининг қиёсий грамматикаси билан ҳам тарли даражада таниш бўлган. Масалан, у бир ўринда роман тилларидан бўлган провансаль тили билан шимолий итальян диалектлари орасидаги фонетик ва грамматик муносабатлар ҳақида мукамал изоҳ беради¹.

Тил ва диалектларни тадқиқ қилиш учун Энгельс Ҳинд-Европа тиллари оиласига мансуб бўлган жонли тилларнигина эмас, санскрит, қадимги ирланд ва бошқа ўлик тилларни ҳам ўрганди. Тилларни ўрганишда унинг ўз методи бор эди. Бу ҳақда шундай деб ёзади:

«Бирон тилни ўрганишда мен мана шундай методга амал қиламан: грамматика билан шуғулланмаслик (бундан турланиш ва тусланиш, шунингдек, олмошлар мустасно), балки классик авторнинг топилиши мумкин бўлган энг қийин асарини лугат билан ўқиш. Масалан, итальян тилини Данте, Петрарка ва Ариостдан, испан тилини Сервантес ва Кальдерондан, рус тилини Пушкиндан бошлаганман; сўнгра газета ва бошқа нарсаларни ўқир эдим»².

Энгельс ўз тадқиқотларида қиёсий грамматикачилар яратган лингвистик тушунчалардан фойдаланди ва унга суянди. Масалан, у ўзининг немис диалектларидан, қадимги ёдномалардан келтирган мисолларида сўзларнинг грамматик формаларини В. фон Гумбольдт асарларидаги принцип бўйича, яъни сўзнинг гаптаги қиёфаси унинг грамматик формасидир, деган принципда олади. Бироқ у Гумбольдтга кўр-кўрона эргашмади. Чунки қиёсий грамматикачиларнинг қийинчиликларини ҳам у яхши билар эди. Айниқса, сўзларнинг этимологиясини аниқлашда улар йўл қўйган ноаниқликлар Энгельснинг назаридан четда қолмади. Шунинг учун у «Этимологияни ҳам физиологияни ва бошқа ҳар қандай «логия»ни ўрганган сингари ўрганиш лозим, уни каниф қилиш мумкин эмас»³, деган эди.

XIX асрнинг ўрталари ва учинчи чорақларида қиёсий грамматикада натурализм ва ёш грамматикачилик ҳукмрон бўлган даврда Энгельс тилга ижтимоий-тарихий принцип асосида ёндошишни изчиллик билан ёқлаб чиқди. Бу масалада у шундай деб ёзди:

«Она тилининг материяси ва формаси фақат унинг вужудга келиши ва аста-секин тараққий қилиши кузатиб борилганидагина тушунарли бўлади. Аммо бу, биринчидан, унинг ўз ўлик формаларига ва, иккинчидан, жонли ва ўлик қариндош тилларга эътибор қилинмаса, мумкин бўлмайди»⁴.

¹ Қ. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., 13-том, 619 — 620 - бетлар.

² Ўша ерда, 36 - том, 46 - бет.

³ Ўша ерда, 36 - том, 256—257- бетлар.

⁴ Ўша ерда, 19 - том, 33 - бет.

Я. Гриммнинг тил билан жамият, тил тарихи билан жамият тарихи орасида зич боғланиш бор деган фикрига Энгельс батамом қўшилар эди. У замонларда тилшунослар орасида кенг тарқалган «сўзлар ва нарсалар» («Wörter und Sachen») масаласига Энгельс ўз асарларида кўп марта мурожаат қилган. Чунки бу таълимотга кўра, сўзнинг лингвистик анализи орқали ижтимоий ҳаётда қачондир мавжуд бўлган нарсаларни қайта тиклаш мумкин. Бироқ у тил билан жамият орасидаги боғланишнинг тўғри чизиқли (тўппа-тўғри, бевосита) бўлишига шубҳа билан қаради. Ҳақиқатан ҳам, тил билан ижтимоий ҳаёт орасидаги боғланиш кишиларнинг онги, тушунчаси орқали юзага келади.

Тил оилаларининг тараққиёти ва шаклланиш йўлларига келганда, Энгельс ҳаммадан буруи тилларнинг дивергенция (фарқли бўлиб қолиш) процессини қайд қилади. Масалан, «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарида у Шимолий Америка ҳиндилари дастлаб ягона қабила бўлган; кейинчалик аста-секин улкан материк бўйлаб тарқала бошлаган, қабилалар ажралиб халқларга, қабилаларнинг бутун бир группасига айланган; уларнинг тиллари ҳам ўзгариб, ўзаро тушунилмайдиган бўлиб қолган ва дастлабки бирлигини тамомила йўқотиб қўйган, дейди. Аммо дивергенцияни Энгельс тилларнинг тараққиётидаги ягона йўл деб ҳисобламади. Бу жиҳатдан у ўз давридаги А. Шлейхер каби машҳур тилшунослардан юқори турар эди. Чунки Шлейхер тиллар ҳамма вақт ягона тилдан («бобо тил» дан) тўппа-тўғри йўл билан ўзаро аста-секин фарқланиш орқали тараққий қилади деб тушунган. Энгельснинг фикрича эса, ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг қадимгироклари даврида дивергенция (ажралиш) тараққиётнинг етакчи тенденцияси бўлган бўлса, кейингироқ даврларда (айниқса капитализм формацияси даврида) конвергенция (қўшилиш) тенденцияси кучлироқ бўлади.

Маълумки, совет тилшуносларининг тадқиқотлари бу фикрнинг тамомила тўғрилигини исботлади.

Энгельс тилининг тарихий категория эканлигини ёқлаш билан бирга, тилшуносликнинг ҳам тарихий фан бўлишини эътироф қилди. У немис философи Е. Дюрингга танқид қилиб ёзган эди: «Аниқки, сўнги 60 йил ичида кучли ва самарали равишда тараққий этган тарихий тилшунослик ҳақида ҳеч қачон ҳеч нарса эшитмаган филологга ишимиз тушибди...»¹.

Шундай қилиб, Фридрих Энгельс илмий коммунизмга асос солувчилардан бири, халқаро пролетариатнинг доҳийси ва устози, талантли файласуф бўлиши билан бирга, ўз даврининг етук компаративист тилшуноси ҳам эди. К. Маркс 1869 йилнинг

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 20-том, 333—334-бетлар,

1 мартада Энгельсга ёзган хатида уни тўғридан-тўғри қиёсий тилшунослик (компаративистика) соҳасидаги тадқиқотчи деб жуда тўғри баҳолади¹.

Москва мактаби

XIX асрнинг охирларида Россияда алоҳида лингвистик мактаблар майдонга келди. Бу мактабларнинг илмий принциплари ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Булардан биттаси Москва тилшунослик мактаби деб номланади. Уни академик Филипп Федорович Фортунатов (1848—1914) яратди.

Ф. Ф. Фортунатов Вологда шаҳрида туғилди. Петрозаводск гимназиясида ўқиди, бироқ уни тугатмади. 1864 йилда Москвада иккинчи гимназияни тамомлади. Шу йили Москва университетининг тарих-филология факультетига кирди.

Ф. Ф. Фортунатов 1868 йилда Москва университетини тугатгандан сўнг, шу университетда профессорлик унвонига тайёрланиш учун қолдирилди. 1871 йилда у магистрлик имтиҳонларини топширди, 1871—1873 йилларда чет элларга юборилди. У Германия, Франция ва Англияда бўлади. У Германиянинг Тюбинген шаҳрида қадимги ҳиндларнинг Ведаларини яхши билувчи проф. Рудольф Рот раҳбарлиги остида Веда ёдгорликларини тадқиқ қилиш билан шугулланди, Лейпцигда Лескин ва бошқаларнинг, Берлинда Вебер ва Эбелнинг, Парижда Бреаль ва бошқа олимларнинг лекцияларини тинглади. Кенигесбергда Ф. Ф. Фортунатов Литва тилида ёзилган ёдгорликларни ўрганган бўлса, Париж ва Лондонда, қисман Берлинда санскрит ва Веда қўл ёзмаларини ўрганди ва қимматли материаллар тўплади. Шунинг натижаси сифатида қадимги Ведаларга оид бўлган «Samaveda — Arghya — Samhita» қўл ёзмаларининг текстини нашр эттирди ва таржима қилди; унга кириш сўз, изоҳ ёзди ва Ҳинд-Европа тилларининг қиёсий грамматикасидан иборат бўлган илова ҳам қўшди. Бу ишни у 1875 йилда магистрлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилди. Кейин чорак аср давомида (1876—1902) Москва университетиде дарс берди. Фақат 1902 йилда академикликка сайланиши муносабати билангина Петербургга кўчди. Шундан сўнг у қайтиб университетда ишламади.

Ф. Ф. Фортунатов Москва университетиде ишлаган чоғларида рус ва жаҳон тилшунослиги тарихининг бутун бир даврини яратди. У ёш грамматикачилар майдонга чиққан даврда яшаб ижод этганлигидан, унинг тилга ёш грамматикачиларга ҳос позициядан туриб ёндошиши кўринса ҳам, умуман олганда, ўзининг оригинал мактабини вужудга келтирди ва кўп жиҳатдан

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 32- том. 211- бет.

Ғарбдаги касбдошларидан олдинда борди. Масалан, тилнинг моҳиятини психологик йўсинда тушуниш, фонетик қонунларни табиий қонунлар сингари қатъий деб билиш уни ёш грамматикачиларга яқинлаштиради.

Ф. Ф. Фортунатов тилни, бир томондан, ижтимоий ҳодиса деб қарайди ва унинг тараққиётини, ундаги ўзгаришларни жамиятнинг тараққиёти ва ундаги ўзгаришлардан кўради.

Иккинчи томондан эса, тилнинг ички тараққиётини ҳар бир шахснинг индивидуал фаолиятига боғлайди. Шунинг учун у тафаккур билан нуқт орасидаги муносабат проблемасини илгари суриб, уни ассоциатив психологиядаги субъектив-идеалистик нуқтаи назардан ҳал қилмоқчи бўлади. Ёш грамматикачилар таъсири остида субъектив-идеалистик позицияда туриб, тилдаги ўзгаришларнинг юз беришида аналогиянинг (ассоциациянинг) ролига алоҳида аҳамият беради.

Ф. Ф. Фортунатовнинг тилга бундай икки томонлама (ўз моҳиятига кўра қарама-қарши) фикр асосида ёндошиши тилнинг ташқи ва ички тарихи ҳақидаги таълимотида ўз аксини топган.

Тил тараққиётининг ташқи тарихи, унингча, тил билан шу тилда сўзлашувчи жамият (ёки ижтимоий иттифоқ) орасидаги зич алоқага кўра аниқланади. Жамиятдаги ўзгаришлар тилдаги ўзгаришларни туғдиради. Жамиятнинг бўлиниб кетиши тилнинг айрим шева ва диалектларга бўлиниб кетишига сабаб бўлади. Жамиятнинг мана шу қисмлари орасидаги боғланиш йўқолганида битта тилнинг шева ва диалектлари тараққий эта бориб, мустақил тилларга айланиб кетади.

Тил билан жамият орасидаги муносабатни чуқурлаштира бориб, Ф. Ф. Фортунатов маҳаллий диалектлар билан касб-ҳунар диалектларини (бошқача айтганда, «социал диалектларни») ажратади.

Ф. Ф. Фортунатов тилни сўз ва сўз бирикмаларининг жами деб таърифлагани қолда, умуман сўз нима-ю, айрим сўз ва сўз бирикмаси нима? деган саволни қўяди. Маълумки, бу масала ҳозир ҳам кун тартибидан олинган эмас.

Сўзнинг маъно томони ҳақида гап бorganида, у сўзнинг реал ва формал маъноси ҳақида ёзади. Реал маъно, унингча, фактнинг ўзига, объектив борлиққа алоқадор бўлса, формал маъно тилнинг ўзига алоқадордир.

Сўзни тилшуносликнинг икки бўлими — лексикология ва грамматика ўрганиши лозим.

Лексикология сўзларнинг реал маъноларини ўрганса, грамматика формал маъноларини ўрганади ва у тилнинг формаси ҳақидаги таълимотдир. Тилнинг товуш томони ҳақидаги таълимот эса, ўзича мустақил бўлимни ташкил қилади. Лексикология сўзларнинг реал маъноларидан ташқари, ибораларни, яъни фразеологияни ҳам текшириши лозим.

Грамматиканинг бўлимлари мундарижасини аниқлаб, Ф. Ф. Фортунатов унга рус тилшунослигида қўлланиб келган **этимология** терминини **морфология** термини билан алмаштирди. Унинг фикрича, морфология билан синтаксиснинг ажратилиши лексикологиянинг айрим сўз ҳақидаги таълимот ва иборалар ҳақидаги таълимотга бўлинишига ўхшайди: морфология айрим сўзнинг формалари ҳақидаги таълимот бўлса, синтаксис сўз бирикмалари формаси ҳақидаги таълимотдир.

Шундай қилиб, Ф. Ф. Фортунатов тилшунослик фанининг бўлимларини аниқлашда ҳам катта хизмат кўрсатди. Сўз туркумларини у формал грамматик белгилар билан характерланадиган сўзларнинг грамматик синфлари деб таърифлади.

У сўз туркуми терминига қарши чиқиб, унинг ўрнига «сўзларнинг грамматик туркуми» («грамматические части речи») деб номлаш керак, дейди. У грамматик жиҳатдан сўзларни учга бўлади: 1. Айрим тўла сўзлар (а) сўз ўзгартишга эга бўлган сўзлар ва б) ўзгармайдиган сўзлар). 2. Тўла бўлмаган сўзлар. 3. Ундовлар.

Тўла сўзларнинг формага эга бўлганларига феъл, от, сифат, олмошларни киритади, формасизларига равиш ва айрим изоҳлар билан сонни киритади.

Сўз формаси ҳақида у оригинал фикр билан чиқди.

«Айрим сўз формаси...,— деб ёзади Ф. Ф. Фортунатов,— унинг сўзловчи онгида формал ва асосий ашёларини ажратиш қобилиятига... айтилади».

Демак, сўзнинг аффикс ва негизга ажралиш хусусиятига эга бўлиши сўзнинг грамматик формаси деб тушунилади. Бундай форма («ажралиш қобилияти») сўз структураси учун, унинг бошқа сўзлар билан бирикиши учун қандай аҳамиятга эга бўлиши мумкин?

Шу муносабат билан Л. В. Шчербанинг тубандаги фикрини эслаш ўринлидир: «Мен Фортунатовга эргашиб сўзнинг қобилиятини ҳеч ҳам форма деб атай олмайман...» Нимагадир қобилият «бўлишини форма деб аташ менга ғайри табиий кўринади».

Ф. Ф. Фортунатов ўзининг форма ҳақидаги таълимотида изчил эмас. У бошқа бир ўринда сўзларнинг негиз маъносини ўзгартирадиган формал кўрсаткичлардаги айирмалар асосида бир-бирдан фарқли бўлишини сўз формаси деб изоҳлайди.

Шундай қилиб, Ф. Ф. Фортунатовнинг сўз формаси ҳақидаги фикри икки хил: 1) сўзларнинг негиз ва аффиксларга бўлиниш қобилияти формадир; 2) сўзларнинг аффиксларга кўра фарқланиши формадир.

Ф. Ф. Фортунатовнинг кўпгина шогирдлари ва издошлари унинг форма ҳақидаги биринчи фикрини асос қилиб олган эдилар. Масалан, Д. Н. Ушаков «сўз «формаси» деб сўзнинг негиз ва формал ашёга ажралиш қобилиятига айтилади», деб ёзса,

В. К. Поржезинский «...тил ишорасининг бизнинг онгимизда негиз ва формал ашёларни ажратиш қобилиятига форма деб айтамыз...» дейди. У давом этиб, «...формал ашёни ўз ичига олган ишоранинг («знак») ўзи ҳам» маълум формани ташкил қилади, дейдики, шу билан у ўз устозининг юқорида ажратган элементлари синтезини кўзда тутди.

Маълумки, сўз ўзгартиш парадигмаларида формалардан баъзиларининг формал қисми (яъни аффикси) бўлмаслиги мумкин. Парадигмадаги бундай сўз (форма) юқорида келтирилган биринчи таърифга сиғмай қолади. (Масалан, бош келишидаги от ана шундай.) Аффиксиз ҳолатни форма дейиш билан амалда асос қилиб олинган принципдан чекинилади ва сўзнинг нутқдаги умумий кўриниши, қиёфасини бутун ҳолда форма деб ҳисоблаш принциpigа ўтилади.

Сўзнинг негиз ва аффиксларга бўлиниш имкониятини ҳақиқатан ҳам, унинг қиёфаси, яхлитлиги, бир бутунлиги билан қандай қилиб тенглаштириш мумкин? «Форма» тушунчаси Ф. Ф. Фортунатов ва унинг издошлари учун ана шундай гоҳ бир бутунликни инкор қилишга асосланса, гоҳ беихтиёр равишда бир бутун сўзни эътироф қилишга асосланади.

Қадимги ҳинд Ведаларини таржима қилиш муносабати билан Ф. Ф. Фортунатов марксизм классиклари фикрига уйғунлашадиган тубандаги изоҳни беради: «... умуман ҳеч қандай таржима асл нухани тўла ифодалаш имкониятига эга эмас...» Ф. Энгельс «Социализмнинг утопиядан фанга тараққийси» номли асарининг биринчи немисча нашрига ёзган сўз бошида шундай деган эди: «Кўп ҳолларда умум томонидан қабул қилинган илмий-техникавий терминлардан иборат бўлган керакли ажнабий сўзларни таржима қилиш мумкин бўлганида эди, уларга эҳтиёж ҳам бўлмас эди. Бинобарин, таржима уларнинг маъносини бузади; тушунтириш ўрнига чалкаштиради»¹.

Ф. Ф. Фортунатовнинг эълон қилган асарлари кўп эмас. Унинг илмий фикрлари университетда ўқиган лекция курсларида ифодаланган эди. Ўзи ҳаётлигида унинг эълон қилинган асарлари орасида «Ҳинд-Европа тилларининг қиёсий грамматикасидан бир неча саҳифа» (диссертациясининг илова қисми), Болтиқ тилларидаги урғуга бағишланган асарлари, Ҳинд-Европа тилларининг фонетик структурасига бағишланган бир қанча кичик-кичик ҳажмли ишлари (шогирди проф. В. К. Поржезинскийнинг кўрсатишича, ҳаммаси бўлиб 35 та асари) бор. Уларнинг кўп қисми литография усулида, кам нусхада босилган бўлиб, университет студентлари учунгина мўлжалланган эди. Унинг «Қиёсий тилшунослик» ва «Ҳинд-Европа тилларининг қиёсий морфологияси (турланиш ва тусланиш)» фанлари бўйича ўқиган лекциялари

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 19- том, 322- бет.

студентларга ўқилган катта курслар бўлиб, бириччи марта 1956 йилда эълон қилинди. Шуни айтиш керакки, Ф. Ф. Фортунатовнинг илмий мероси ҳали етарлича ўрганилган эмас.

Ф. Ф. Фортунатов ажойиб тилшуносларни етиштирган ўзига хос лингвистик мактаб яратди. Бу мактабга унинг М. М. Покровский (1869—1942), кейинчалик ўз мактабини яратган А. А. Шахматов (1864—1920), В. К. Поржезинский (1870—1929), А. И. Томсон (1860—1935), Д. Н. Ушаков (1873—1942), М. Н. Петерсон каби кўп сонли машҳур шогирдлари мансубдир.

Ф. Ф. Фортунатов олдида чет мамлакатлардан ҳам ёш олимлар келиб, ундан таълим олар эдилар. Шунинг учун унинг чет эллик шогирдлари ҳам кўп эди.

Ф. Ф. Фортунатов мактаби А. А. Потемня мактабига танқидий қарар эди.

Қозон мактаби

Москва мактаби билан бир қаторда XIX асрнинг охирларида Қозон университетида ҳам алоҳида лингвистик мактаб майдонга келди. Унга машҳур рус ва поляк тилшуноси Иван (Ян) Александрович (Игнацы) Бодуэн де Куртенэ (Нецислав) (1845—1929) раҳбарлик қилди.

Бодуэн Варшавадан 25 км четда бўлган Радзимен деган жойда туғилади. У Варшавадаги гимназияда ўқиди, у математикага бўлган қобилияти билан ажралар эди. 1866 йилда Варшавадаги олий мактабга тенг бўлган Бош мактабни тамомлайди. Сўнг билимини ошириш учун Бодуэн де Куртенэ Прагага (Чехословакия), Берлин ва Лейпцигга (Германия), Вена (Австрия)га юборилади. У Шлейхернинг лекцияларини эшитади. Берлинда санскрит тили мутахассисларининг лекцияларини тинглайди. Сўнгра профессорликка тайёрланиш учун Петербургга юборилади. 1870 йилда Лейпцигда «XIV асргача бўлган қадимги поляк тили ҳақида» номи машҳур асари босмадан чиқади. Шу иши учун Петербург университети унга магистрлик даражасини ва приват-доцент унвонини беради. 1874 йилда эса докторлик диссертациясини («Резъян шеваларининг фонетикасини ўрганиш тажрибаси») ҳимоя қилади, шу йили Қозон университетида аввал доцент, кейин профессорлик вазифасида ишлай бошлайди. У Қозонда 9 йил, Юрьевда 10 йил, Краковда 5 йил, Петербургда 18 йил ишлайди. 1918 йилда Бодуэн Варшава университетиинг таклифи билан Польшага кетади ва умрининг охиригача шу ерда профессорлик вазифасида ишлайди.

Бу кенг билимли, ўткир ва оригинал фикрли олим Қозон университетида ишлаган даврларида тилшуносликнинг Қозон мактабига асос солди. Қозон мактабининг вакиллари тил фаолиятининг психик, фонетик томонларига аҳамият бердилар. Улар

Россияда биринчи марта экспериментал фонетика лабораториясини ташкил қилдилар, фонология билан шугулландилар. (Бу ҳақда кейинроқ яна тўхталинилади.)

Бодуэннинг асарлари жуда кўп бўлиб, уларнинг талай қисми вақтли матбуотда эълон қилинган. Шунинг учун уларнинг ҳаммасини тўплаш ҳам қийин.

Бодуэн де Куртенэ табиий фанларга қизиқар эди. У ҳаммадан бурун Дарвиннинг эволюция назариясига алоҳида аҳамият берган. Бу унинг асарларидаги дарвинизмга мойилликдан ҳам кўринади. Шунинг учун у тилшуносликни табиий фанларга киритади.

Тилни Бодуэн организм демаса ҳам, организмнинг функцияси деб ҳисоблайди. У ҳамма вақт тилнинг моҳияти нутқий фаолиятда, нутқ сифатида функция бажаришида деб уқтирар эди.

Шу билан бирга, Бодуэн тилга ижтимоий жиҳатдан ёндошиш кераклигини ҳам кўрсатган. Масалан, у ёзади: «Тил бутун ҳолда ҳам, ўзининг қисмлари ҳолида ҳам кишилар орасидаги ўзаро алоқага хизмат қилсагина, аҳамиятга эга бўлади».

Бодуэннинг фикрича, тилнинг пайдо бўлишида эшитиш ва кўриш иштирок этади. У дастлаб тилда музикал урғу мавжуд бўлганлиги учун, ашула билан нутқ фарқланмаган, дейди. Бодуэн қиёсий грамматикачиларни формаларни қайта тиклашда схематизмга йўл қўйганликда айблаб, жонли тил ва диалектларни ўрганишга чақирди.

И. А. Бодуэн де Куртенэнинг таълимотида тубандагилар жуда муҳимдир:

1. Маълум таркибий қисмлар ва категориялар комплекси бўлган тилдан узлуксиз такрорланиб турадиган процесс тилини фарқлаш керак. Маълумки, буни де Соссюр тил ва нутқ деб номлайди.

Тилда товушлар эмас, фонемалар, яъни товуш тасаввурлари мавжуддир. Фонема эса материал бирлик бўлмай, психик бирликдир. Унингча, тил ҳодисаларини психологик ва физиологик жиҳатдангина тушунтириш мумкин. У фонема ҳақидаги таълимотни яратар экан, фонемани акустик-физиологик тасаввур элементларининг йиғиндиси, айрим шахснинг психо-фонологик фаолияти деб изоҳлайди. Унда психологизм, штейнталчилик жуда кучли.

Бодуэннинг таълимотига кўра, фонеманинг ўзи маънога эга бўлмаса ҳам, маънога ва морфологияга алоқадор бўлиб қолади. Шунинг учун у фарқлаш, ажратиш вазифасини бажаради. Қиёсланг: русча *чайник* — *тайник*, *мать* — *дать*.

2. Тил қурилишида Бодуэн уч даражани: 1) сўз ва гапларнинг фонетик тузилиши; 2) сўзларнинг морфологик тузилиши ва 3) гапларнинг морфологик тузилишини ажратди. Шу асосда у тилшуносликка морфема ҳақидаги таълимотни киритди.

Тўғри, сўзнинг энг кичик қисми бўлган «бирламчи элементлар» қадимги ҳинд тилшунослари томонидан ажратилган эди. Аммо **морфема** термини ва нималарнинг морфема деб ҳисобланиши Европа тилшуносларидан дастлаб Бодуэн асарларида кўрилади.

Сўзлар ва иборалар Бодуэн учун «синтактик атомлардир», «гапга хос бирликлардир», ўзаклар эса «морфологик атомлардир».

Сўз икки хил изоҳланиши мумкин: 1) морфемаларнинг йиғиндис сифатида, 2) гап, жумла ҳосил қилувчи элемент сифатида. Сўйиги нуқтаи назардан сўз синтагмага тенглаштирилади. Чунки у синтагмани гап составига кирувчи қисм деб ҳисоблайди.

Сўз ясовчи ва синтагма ясовчи морфемалар алоҳида ажратилади. Унинг бу қараши сўзнинг гапда қўлланган грамматик формасини синтагма деб тушунишдан келиб чиқади ва шу маънода синтагмани ажратиб олинган сўзга, яъни лексемага қарама-қарши қўяди.

И. А. Бодуэн де Куртенэ таълимотидаги синтагма сўзнинг грамматик формаси ҳақидаги таълимот билан қўшилиб кетади. У сўз формаси деб, сўзнинг нутқда бошқа сўзлар билан боғланиш пайтидаги қиёфасини, кўринишини тушунади.

3. Бодуэнгача грамматиканинг илмийлиги унинг тарихийлигида деб тушунтирилар эди. Бодуэн эса тилда тарихийликни, динамикани аниқлаш зарур бўлганидек, статикани аниқлаш ҳам зарур деб ҳисоблади.

У ёш грамматикачиларнинг ортиқ тарихийликка берилиб кетганликларини танқид қилиб, статик, яъни синхроник¹ лингвистиканинг яшашга ҳақи борлигини ёқлади. У тилга синхрон нуқтаи назардан ёндошиш билан бирга, динамик, яъни диахроник² нуқтаи назардан ёндошиш кераклигини, уларнинг ўзаро боғланганини ва қарама-қарши қўйилиши мумкин эмаслигини кўрсатиб ёзган эди: «Тилдаги статика унинг динамикасидаги ёки тўғрироғи кинематикасидаги хусусий ҳолат, холос».

Бодуэн товуш ва ҳарф тушунчаларини ажратди. Грамматик парадигманинг ёзув системасига боғлиқлигини кўрсатди.

4. Ниҳоят, И. А. Бодуэн де Куртенэ лингвистиканинг борган сари аниқ фаолларга яқинлашаётганини, лингвистикада математикадаги миқдорий дедуктив (умумийликдан хусусийликка боровчи) методдан фойдаланиш мумкинлигини олдинга сурди.

И. А. Бодуэн де Куртенэ замонасининг кўзга кўринган олимларини етиштирган йирик устоз эди.

¹ **Статика** — гр. *statos* — «турувчи»; «тинчлик ҳолати»; **синхрония** — гр. *syn-* «бирга», *chronos* «вақт», лингвистикада — тил ҳодисаларининг бир даврда мавжудлиги.

² **Динамика** — гр. *dynamikos* «қучли», ҳаракат ҳолати; **диахрония** — *dia* «орқали» *chronos* «вақт», тил ҳодисаларининг тараққиётини тарихий изчиллик асосида тушуниш.

Бодуэн Қозонда ишлаган даврларида унинг мактабига, Н. В. Крушевский, В. А. Богородицкий, С. К. Булич ва бошқалар кирган бўлса, Петербургда ишлаган вақтларида Л. В. Щерба, Б. Я. Владимирцев, Б. А. Ларин, А. П. Баранников, В. В. Радлов каби машҳур тилшунослар унинг ё шоғирдлари, ёки издошлари сифатида атрофида тўпланган эдилар. Варшавада ишлаган пайтларида эса В. Дорошевский каби олимларни етиштирди.

Бодуэн де Куртенэнинг шоғирдларидан Н. В. Крушевский ўзининг «Тил ҳақидаги фан очерки» (1893) номли докторлик диссертациясида умумий тилшунослик масалалари, тилнинг тараққиёт қонунлари каби умумий проблемалар билан бир қаторда, сўзнинг морфологик структураси ва сўз ясалиши, сўзнинг қайта бўлиниши ва соддаланиши каби конкрет масалалар билан ҳам шуғулланди. У ёш грамматикачиларнинг илмий принципларига қўшилмади. Унинг ҳатто «Тил ҳақидаги фан очерки» асари Г. Паулнинг «Тил тарихи принциплари» асарига қарши қўйилган эди.

Н. В. Крушевский ёш грамматикачиларнинг илмий-тадқиқот методини «археологик» метод деб танқид қилди. У фонетиканинг энг муҳим вазифаси бобо тилнинг товуш системасини қайта тиклаш эмас, балки маълум тилнинг товушлари характерини, уларнинг ўзгариш қонуниятларини, йўқолиши ва янги товушларнинг пайдо бўлиши шароитларини ўрганшидир, деб ҳисоблади.

Бодуэннинг талантили ва ҳар тарафлама билимли шоғирди Василий Алексеевич Богородицкий (1857—1941) Қозон мактабига хос бўлган умумий назарий йўналишни сақлагани ҳолда, уни яна ҳам ривожлантирди, айрим масалаларни аниқлади.

В. А. Богородицкийнинг асосий асарлари шулар: «Рус тилида урғусиз унлилар», «Рус тили грамматикасидан умумий курс», «Тилшунослик ва рус тили бўйича очерклар», «Экспериментал маълумотларга кўра рус тилининг фонетикаси», «Умумий тилшунослик бўйича лекциялар», «Орий-Европа тилларининг қиёсий грамматикаси» ва бошқалар. Унинг туркий тилларга бағишланган асарлари ҳам диққатга сазовордир. Булар: «Татар ва туркий тилшунослик бўйича этюдлар», «Бошқа туркий тиллар билан боғлиқ равишда татар тилшунослигига кириш», «Татар тилшунослигининг илмий вазифалари ҳақида» ва бошқалар.

В. А. Богородицкий экспериментал фонетикага асос солувчилардан бири бўлиб, у Қозон университети қошида Россияда биринчи марта фонетик лаборатория ташкил қилди.

Сўзлардаги морфологик қайта бўлиниш, соддаланиш, сингармонизм каби ҳодисалар ҳақида ҳам у чуқур мазмунли фикрлар баён қилган эди.

Шундай қилиб, Қозон тилшунослик мактаби рус ва жаҳон тилшунослигига, шу ҳисобдан туркологияга ҳам, катта ҳисса қўшди. Бу мактабнинг И. А. Бодуэн де Куртенэ ва бошқа вакил-

лари илгари сурган лингвистик ғоялар акад. Л. В. Щерба, акад. В. В. Виноградов каби бошқа рус совет тилшунослари асарларида давом эттирилди ва ривожлантирилди. Бошқа мамлакатларнинг тилшунослари ҳам Қозон тилшунослиги ютуқларидан кенг фойдаландилар.

Петербурҗ мактаби

XIX аср бошларида Петербурҗда А. Х. Востоков асос солган рус ва славян тилларини қиёсий ўрганиш традицияси асрнинг сўнгги чорагигача давом этди. Асрнинг ўрталаридан бошлаб бу ишга академик И. И. Срезневский раҳбарлик қилди. Ундан кейин эса қиёсий тилшунослик соҳасида академик И. В. Ягич, Петербурҗ университетининг профессори А. И. Соболевскийлар актив фаолият кўрсатдилар. Шундай қилиб, Петербурҗда Академия ва университет доирасида мамлакатнинг энг таниқли тилшунослари йиғилган эди. Айниқса академик **Алексей Александрович Шахматов** (1864—1920) нинг ажойиб илмий фаолияти Петербурҗда филологиянинг ривожланиши учун катта таъсир кўрсатди.

А. А. Шахматовнинг ёшлик чоғлари Москвада ўтди. У ўспиринлик вақтларидаёқ Москванинг Ф. Ф. Фортунатов, Ф. Е. Корш каби машҳур тилшунослари билан танишган эди. Фортунатовнинг ғамхўрлиги остида у Москвада сақланаётган қўл ёзмаларни ўргана бошлайди. Натижада 18 ёшларидаёқ акад. Ягич томонидан нашр қилинган «Славян филологиясининг архиви»да қадимги қўл ёзмалар ҳақидаги биринчи мақоласини эълон қилади. Уша йили А. И. Соболевскийнинг магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш вақтидаги мунозарада А. А. Шахматов ўзининг билими билан Москва филологларини ҳайратда қолдирди. У 1883 йилда Москва университетига ўқишга киради ва бир йилдан сўнг XIII ва XIV аср Новгород ёрлиқларининг тили ҳақидаги тадқиқотини ёзади ва у 1886 йилда Академия нашриётида эълон қилинади.

1887 йилда университетни тугатганидан сўнг А. А. Шахматов университетда олиб қолинади. 1893 йилда у «Рус тили фонетикаси соҳасидаги тадқиқотлар» номли асарини эълон қилди ва уни 1894 йилда Москва университетиде ҳимоя қилди. Унга магистрлик унвони ўрнига бирданга докторлик даражаси берилади. Шундан кейин у Фанлар академиясидаги ишларга жалб қилинади ва тезда (1894 йилиёқ) академик қилиб сайланади. 1908 йилдан бошлаб Петербурҗ университетининг профессори қилиб тайинланади, университетда у рус тили тарихидан ва ҳозирги рус тили курслари бўйича лекция ўқийди.

А. А. Шахматовнинг илмий мероси жуда катта. У 150 дан ортиқ асар эълон қилган.

А. А. Шахматов бир қатор фанлар билан шуғулланди. Шунинг учун унинг асарлари тилшунослик, адабиётшунослик, маънашунослик, палеография (қадимги қўл ёзмалар ҳақидаги фан), фольклор, этнология, тарих фанлари соҳасига оиддир. Аммо унинг асосий ижоди рус тили тарихига бағишланган эди.

А. А. Шахматов ўзининг илмий-тадқиқот ишлари билан мавжуд қиёсий-тарихий методнинг асосий йўлини чуқурлаштиришга, мукамаллаштиришга салмоқли ҳисса қўшди. Унинг илмий асарлари рус тилшунослигининг турли йўналишда эришган ютуқларини бирлаштирар эди. Аммо унга устози Ф. Ф. Фортунатовнинг таъсири ҳаммадан кучли бўлди. У Фортунатовнинг асарларини юксак баҳолади.

Агар Ф. Ф. Фортунатов кўпроқ эски славян ва литва тиллари материалларига суяниб иш қилган, асосан, славян ва Ҳинд-Европа тилларининг қиёсий грамматикаси проблемалари билан шуғулланган бўлса, А. А. Шахматов ундан кейинги давр материалларини, рус тилининг тарихий тараққиётига оид ҳодисаларни, айниқса, рус тилининг тарихий фонетикасини текширди. Шу асосда у умумрус бобо тилини қайта тиклаш масаласига катта аҳамият берди.

А. А. Шахматов ўз тадқиқотларини қиёсий-тарихий метод асосида олиб борди. Унинг бу методдан фойдаланишида, устози Фортунатовда бўлгани каби, абстрактлилик ва схематизм кучли эди. Бироқ қиёсий-тарихий методни амалга татбиқ қилишда А. А. Шахматов устози Ф. Ф. Фортунатовдан кўп жиҳатдан фарқ қилади. У қадимги қўл ёзмаларни ўрганишда янги методика яратди. Чунончи, қўл ёзмаларнинг ўтмишдаги товуш ва интонацион хусусиятларини тиклаш орқали ёдгорликни ёзган кишининг жонли шеvasи қандай бўлганини, ҳарфлар қандай реал товушларни ифодалаганини аниқламоқчи бўлди. Бунинг учун у жонли шеваларга алоҳида эътибор берди. Унинг мана шу методи (тарихий фонетик қонуларни аниқлашда жонли шевалардан асосий маъна сифатида фойдаланиш методи) рус тилшунослигида янгилик эди.

У рус тилининг тарихини тасвирлар экан, унинг шаклланиш тарихидаги босқичларни шундай кўрсатади: дастлаб Ҳинд-Европа бобо тили бўлган, ундан болтиқ-славян тили ажралиб чиққан, болтиқ-славян тилидан умумславян тили, ундан умумрус тили ажралиб чиққан. Умумрус тили эса улур рус, белорус ва украин тилларига бўлинган.

Рус тили тарихини А. А. Шахматов рус халқининг тарихи, маданияти билан боғлар эди. Шу асосда у бошқа шевалар билан бир қаторда, шаҳар аҳолисининг тилини ўрганиш проблемасини ҳам қўйди. Чунки у тил тарихи халқ тарихининг бир қисмидир, деб ҳисоблар эди. Шундай қилиб, А. А. Шахматов тил тарихини ўрганишда халқ тарихи, адабиёт, фольклор, ёзма ёдгорликлар

каби бир қанча факторларни тил фактлари билан биргаликда ўрганиш каби комплекс методни илгари сурди.

А. А. Шахматовнинг 1925 йилда эълон қилинган «Рус тили синтаксиси» номли машҳур асари ва унда баён қилинган фикрлари ҳозиргача тил грамматикасини ўрганиш соҳасида ўз қимматини йўқотмаган.

Гарчи унинг синтактик ҳодисаларга қарашларида индивидуал-психологизмга суянган идеализм сезилиб турса ҳам, фактик материални анализ қилишда диққатга сазовор фикрлари жуда кўп.

А. А. Шахматов семасиологияни грамматиканинг бир бўлими ва уни синтаксис билан зич боғланган деб ҳисоблар эди. Синтаксисда у содда ганларнинг тузилишини анча мукаммал ёритди. У икки составли ва бир составли гаплар ҳақидаги таълимотни яратди.

Рус тилида содда гапларнинг типлари ҳеч қаерда А. А. Шахматовнинг «Рус тили синтаксиси» асаридагидек мукаммал ва чуқур анализ қилинмаган.

Сўз туркумларини классификация қилишда А. А. Шахматов Фортунатов принциpidан — сўз формаларига асосланиш принциpidан четлашиб, сўзларнинг семантик белгиларига суянади. У сўзларни туркумларга мана шундай ажратади: а) м у с т а қ и л маъноли сўзлар: от, феъл, сифат, равиш; б) м у с т а қ и л маъноси бўлмаган сўзлар: олмош, сон, олмошдан тутилган равишлар; в) ё р д а м ч и сўзлар: олд кўмакчи, боғловчи, префикс, юклама; г) н и ҳ о я т, сўзларнинг э к в и в а л е н т и бўлган ундовлар.

От, сифат, феъл, олмош, сон туркумларини ўзгарадиган сўзлар деб, формал сўзлар, равишлар ва ундовларни ўзгармай диган сўзлар деб атайди.

А. А. Шахматов морфологияни, бир томондан, умуман сўз туркумлари категориялари ҳақидаги таълимот деб тушунса, иккинчи томондан, ўзгарадиган сўзларнинг грамматик формалари ҳақидаги таълимот деб тушунади. У сўз формаларини ўзгарадиган сўзлардагина мавжуд деб билади.

А. А. Шахматов грамматик формага шундай таъриф беради: «Сўзнинг бошқа сўзлар билан формал (реал бўлмаган) алоқаси туфайли эришадиган кўриниш ўзгаришлари грамматик форма дейилади». Бошқа бир ўринда у яна ҳам аниқроқ қилиб, гап айти бир сўзнинг грамматик маънога мос равишда турли кўринишлари ҳақида бераётганини кўрсатади:

«Сўзнинг формал (бошқа сўзлар билан алоқасидангина билинадиган) маъноларига кўра ўзаро фарқланадиган турли кўринишлари грамматик форма дейилади».

Сўзнинг грамматик формасига А. А. Шахматов тубандагиларни киритган эди: 1) отларнинг сонга кўра ўзгариши ва кели-

шиқлар билан турланиши; 2) сифатларнинг грамматик жинси, сон, келишиқлар билан турланиши, шунингдек, сифат даражалари; 3) олмошлардаги шахс-сон ва грамматик жинсга кўра ўзгариш; 4) феъллардаги шахс ва сон, замон, майл, нисбат (залог), вид, шунингдек, инфинитив, сифатдош, равишдошга кўра ўзгаришлар.

Кўринадики, А. А. Шахматов сўз ўзгартиш ҳодисасидан фарқ қиладиган сифат даражалари, сифатдош, равишдош, инфинитив, вид, нисбат формаларининг ясалишини ҳам грамматик формага киритади. Сўз ясаш эса бу қатордан четда қолади. Чунки у сўз ясалишини мустақил бўлимга ажратади.

А. А. Шахматов тилни ўрганиш синтаксисга асосланиб олиб борилиши керак деган фикрда эди. Шунинг учун тилшунослик фанининг схемаси мана шундай бўлиши лозим деб таклиф қилади:

«Тил ҳақидаги таълимот гап синтаксисидан бошланиши, изчиллик билан сўз бирикмаси синтаксисига, сўз туркумлари синтаксисига, грамматик формалар ҳақидаги таълимотга, товушлар ҳақидаги таълимотга, сўз ясаш ҳақидаги таълимотга ва луғат состави ҳақидаги таълимотга ўтиши мумкин эди».

Бундан кўринадики, у сўз туркумларини синтаксисга кўчириб, морфологияга сўз формаларинигина қолдиради.

А. А. Шахматов Фанлар академияси тузган «Рус тили луғати»ни таҳрир қилишда актив иштирок қилди, рус тилининг орфографиясини мукамаллаштиришда ҳам раҳбарлик қилди.

Рус тилшунослари жаҳондаги бошқа олимлар қаторида тилларни қиёсий ўрганиш методини яратувчилардан эди. Бунда А. Х. Востоков, А. А. Потенбя, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. Ф. Фортунатов, А. А. Шахматовларнинг қўшган ҳиссалари жуда каттадир.

Социологизм

Тилшуносликда социологизм тилни ижтимоий ҳодиса деб ҳисоблашга асосланган таълимотдир.

XX аср бошларида жамиятнинг бутун механизми роядадир, ижтимоий тараққиётни кишининг руҳи йўналтиради, деган буржуазия социологияси (жамиятшунослиги) тилшуносликда Фердинанд де Соссюрнинг социологик лингвистика таълимотини яратди.

Швейцарь-француз тилшуноси Ф. де Соссюр (1857—1913) Лейпциг университетида А. Лескиц, Г. Остгоф каби ёш грамматикачилардан таълим олди. Студентлик чоғидаёқ «Ҳинд-Европа тилларидаги дастлабки унлилар системасининг тадқиқи» номли асарини эълон қилди. Бу асар ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Унинг асари қиёсий-тарихий методни ривожлантиришга қўшилган муҳим ҳисса бўлди.

Ф. де Соссюр кўп йиллар давомида Париж ва Женева университетларида санскритдан ва умумий тилшунослик курсидан лекция ўқиди.

Унинг асарлари кўп эмас. Энг машҳур ва тилшуносликда ҳозиргача катта мунозараларга сабаб бўлган оригинал асари «Умумий тилшунослик курси»дир. Бу асар шогирдлари томонидан вафотидан сўнгра, 1916 йилда эълон қилинди.

Ф. де Соссюрнинг қарашлари тилшуносликда социологик йўналишнинггина эмас, кейинчалик «структурал лингвистика» деб номланган янги бир оқимнинг яратилишига ҳам туртки бўлди. Унинг лингвистик таълимоти тубандаги муҳим принципларни ўз ичига олади:

1. Тил кўп томонламадир. Унинг бу хусусияти шулардан кўрилади:

а) функционал жиҳатдан тил алоқа воситасидир. Демак, у ижтимоий ҳодиса;

б) ички қурилишига кўра, тил хабарни шартли белгилар йиғиндиси (код) га айланттирувчи ва ўша белгилардан холи қилувчи маълум миқдордаги ишора (знак)лар системасидир.

Маълумки, кўпинча тилнинг ижтимоий моҳияти (функцияси) ҳақида гапирилади-ю, унинг ички структурасига, нимадан иборат эканлигига эътибор қилинмайди. Соссюр бу ҳар икки томонни ҳисобга олган эди. Шу жиҳатдан унинг бу таълимоти диққатга сазовордир.

2. Ф. де Соссюр ташқи ва ички лингвистикани қарама-қарши қўйди. Унингча, ташқи лингвистика тилни халқ тарихи, маданияти билан, сиёсий қараш ва адабиёти билан, географик жойлашиши билан боғлаб текшириши лозим.

Ички лингвистика тилнинг қурилиши, структурасини ўрганади. Ф. де Соссюр тилнинг ички қурилиши билан ташқи хусусияти (функцияси) орасида ҳеч қандай алоқа йўқ деб ҳисоблади.

3. Тилни ички жиҳатдан ўрганиш, унингча синхроник (бир вақтли) аспект билан диахроник (кетма-кет юз берадиган) аспекти ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қўйишга асосланиши керак. Шу билан тилнинг маълум даврдаги ҳолати билан тарихий ривожланиш процессидаги ҳолати аралашиб кетишига йўл қўйилмайди.

4. Утил (langue) ва нутқ (parole) ни ажратди.

Тил, Соссюрнинг таълимотига кўра, ўзаро боғланган ишора (знаклар) системаси бўлиб, уни коллектив аъзоларининг барчаси тушуниши шарт.

Тил ижтимоий ҳодиса, шу билан бирга кўп қаторли ва психик характерлидир. Тилнинг сўнги хусусиятини у шундай изоҳлайди: тил акустик образлар йиғиндисида. Акустик образлар мод-

дийликдан холи бўлиб, товушнинг онгдаги психик изи, товуш ҳақида сезги органлари воситасида ҳосил қилинадиган тасаввурлардир. Шунинг учун тил материянинг мавжудлигига асосланган субстанция (моҳият) эмас, балки формадир.

Материядан холи бўлган бундай формани, аслида маъно деб тушуниш лозим. Демак, тил, унингча, маънодан иборатдир. Ф. де Соссюрдаги **форма** термини ўрнида кейинчалик **структура** термини кенг қўллана бошлади.

Кўринадики, Соссюр бу билан идеализмга қараб кетади.

Нутқ, унингча, тилни қўллаш натижаси бўлиб, у индивидуал, бир қаторли ва табиий (моддий) характердадир.

Ф. де Соссюр ҳам Бодуэн каби тилга оид тушунчаларни икки жиҳатдан ажратди. Масалан, фонема тил ҳодисаси бўлса, товуш нутқ ҳодисасидир. Бу ғоя ҳозир анча ривожлантирилди: тил бирлигига фонема, морфема, сўз, синтагма, гап тиллари (намуналари), маънолар киритилса, нутқ бирлигига товуш (ёки аллофон) алломорф, глосса, сўз бирикмаси, гап киритилади.

5. Тилнинг ўз системаси бор. Тил ўзаро шартланган ишора системасидир. Тилдаги ишора: а) и ф о д а л о в ч и ишоралардан (фонемалар йигиндисидан) ва б) и ф о д а л а н у в ч и ишоралардан (тушунчалардан) иборат. Масалан, *стол*, *table* (ингл.), *tabl* (фр.), *tis* (нем.) кабилар ифодаловчи бўлса, улар англатадиган «стол» тушунчаси ифодаланувчидир.

Тилдаги бу ҳар икки хил ишора, унинг кўрсатишича, психик ҳодисадир. Улар бир-бири билан боғланган. Шунинг учун айрим олинган фонема ҳам, маъно ҳам ишора (знак) эмас. Ифодаловчи ҳам, ифодаланувчи ҳам ўз ҳолича мавжуд бўлолмайди. Улар ўз қаторларидаги бошқа бирликларга қарама-қарши қўйилганлиги учунгина мавжуддир. Тилда қ а р а м а қ а р ш и қўйилшдан бўлак ҳеч нарсаси йўқ. Тил бирлиги учун яратилган материал муҳим эмас, балки тил бирликлари киришадиган қарама-қаршиликлар муҳимдир.

6. Ф. де Соссюр тилдаги бирликлар орасидаги муносабатлар ҳақида ёзар экан, уларнинг икки хил қарама-қаршиликдан иборатлигини кўрсатади. Булар **п а р а д и г м а т и к** ва **с и н т а г м а т и к** муносабатлардир.

Парадигматик муносабат элементларнинг (сўзларнинг) сўз ўзгариш системаси қаторидаги ўзаро муносабатдир.

Синтагматик муносабат эса ҳар қандай икки элементнинг нутқда бирикишидан келиб чиқади. Масалан, сўз составида морфемаларнинг бирикиши, бирикма составида сўзларнинг бирикиши ва бошқалар.

Синтагма составидаги элементлардан бири **б о ш** элемент бўлиб, у аниқланувчи элементдир; иккинчиси эса **и к к и н ч и** д а р а ж а л и элемент бўлиб, у аниқловчи элементдир.

7. Тил ўз ички тузилишига кўра соф ишоралар системаси (ёки семиотик система) бўлгани учун, у ҳақдаги фао ва с е м и о т и к а ёки семиология деб аталиши лозим. Лингвистика эса семиотика составига киради.

Семиотика — формал назария, бу бевосита кузатилган фактлардан келтириб чиқарилмайдиган идеал объектни ўрганади, яъни конкрет фактларни, моддий парсаларни эмас, онгда сақланган психик образларнигина текширади. Шунга кўра у математикага ўхшайди. Чунки математика ҳам объектнинг моддий (табiiй) томони билан қизиқмайди-ку.

Де Соссюрнинг фикрича, тил бирликлари орасидаги асосий муносабатлар математик формулалар ёрдамида мунтазам равишда ифодаланиши мумкин. Шунинг учун у кейинчалик лингвистикани алгебра ва геометрия билан яқинлаштирди ҳамда лингвистик теоремалар ҳақида ўйлади.

Де Соссюрнинг социология мактаби принципларига ўз вақтида А. Мейе, Ж. Вандриес, Ш. А. Сешэ, Ш. Балли каби француз тилшунослари, Э. Сепир каби Америка тилшунослари ва бошқа олимлар эргашган эди. Де Соссюрнинг тилни нутқ қобилиятининг ижтимоий маҳсулоти сифатида тушуниши кейинчалик А. Мейеда яна ҳам аниқ кўринади.

Мейе тилни жамиятдан ташқарида тасаввур қилиниши мумкин бўлмаган ижтимоий факт деб ҳисоблаганидан, тилсиз кишилик жамиятининг ҳам мавжуд эмаслигини таъкидлади. Мейеннинг фикрича, тилда юз берадиган ҳодисаларни ижтимоий шароит юзага келтиради; тилдаги ўзгаришларни кишидаги физиологик ва психологик сабаблар эмас, жамият тузумидаги ўзгаришлар белгилайди. Шунинг учун Мейе сўз маъносидаги ўзгаришларнинг асосида соф ижтимоий ҳодисалар борлигини кўрди. Бу фикри билан у де Соссюрдан узоқлашган эди.

Тил фактларининг бир тилдан иккинчи бир тилга ўтишига ҳам Мейе социологик позициядан ёндошди.

Ф. де Соссюр таълимоти, юқорида айтилганидек, структурал лингвистиканинг яратилишига олиб келган муҳим омиллардан бири бўлди.

Структурализм

Ўтмишдаги грамматик таълимотларнинг барчаси тилнинг структурасини анализ қилиш ва тасвирлаш билан шуғулланганлиги кўриб ўтилди. Бунда тилнинг товуш системаси, морфологик структураси, лугат состави, синтактик қурилиши бир бутун тилнинг структура элементлари сифатида қаралди. Аммо структурал тилшунослик тил структурасини тил назариясининг асоси деб эълои қилгандан кейингина майдонга келди. Уни дастлаб чехословакиялик ва даниялик олимлар шакллантирдилар.

Ҳозирги замон структурализми гарчи социологик лингвистикадан илдиз отган бўлса ҳам, уни бутунлай социологик лингвистика билан тенглаштириб бўлмайди. Унда қиёсий-тарихий метод таъсири ҳам, ёш грамматикачилар таъсири ҳам баъзан кўриниб қолади.

Ҳозирги замон структурализмининг Ғарбдаги тармоқлари буржуазиянинг неопозитивизм¹ ва прагматизм² фалсафасига, шунингдек, психологиядаги бихевиоризм³ таълимотига асосланади.

Структурализм термини бу таълимот учун асос солган де Соссюр томонидан ҳам, тил структурасига катта эътибор берган И. А. Бодуэн де Куртенэ асарларида ҳам, Ф. Ф. Фортунатов асарларида ҳам ишлатилмаган.

«Структурализм» тушунчасини дастлаб голланд файласуфи Х. И. Пос ўзининг 1939 йилда эълон қилинган бир мақоласида асослашга ҳаракат қилди. Бироқ унинг мақоласидан олдинроқ ҳам айрим асарларда **структура**, **структурализм**, **структурал лингвистика** каби сўз ва иборалар учрар эди.

«Структура» ва «структурал лингвистика» тилшуносликда В. Брёндалининг программ характердаги «Структурал лингвистика» номли мақоласи (1939 й.) майдонга келгандан сўнг ўрнашиб қолди ва Соссюр **форма** терминини қўллаган ўринларда **структура** терминидан фойдаланиладиган бўлиб қолди.

Структурализмининг дастлабки моҳияти тилни имманент⁴ структура, яъни реал борлиқдан мутлақо ажралган структура деб қарашдан иборат эди. Гўё тил на ҳодисаларнинг инъикосига, на товуш томонига боғлиқ бўлган соф муносабатлар системасидир.

Структурал лингвистика тилни ишоралар системаси сифатида ўрганади ва унинг шартли белгилик хусусияти («кодовое свойство») билангина қизиқади. У тилдаги бирликларнинг муносабатлари, оппозициялари ёки функцияларига алоҳида эътибор берганидан, тил бирликларидан бири мавжуд бўлгани учунгина бошқаси мавжуддир деб ҳисоблайди. Структурал лингвистика муносабатлардан мустақил равишда материянинг ёки реаллик-

¹ **Неопозитивизм** — янги позитивизм.

² **Прагматизм** — гр. pragma — «ҳаракат», «практика». Прагматизм инглиз-америка империалистик фалсафасидаги субъектив идеализм оқимининг бир кўриниши бўлиб, у объектив ҳақиқатни билишни пикор этади ва «амалий фойда» берадиган нарсанигина ҳақиқат деб эътироф қилади.

³ **Бихевиоризм** — ингл. Behaviour (u) rism <behaviour — «хатти-ҳаракат». У кишининг хатти-ҳаракатини онгликдан ажратадиган ва фактия физиологик акт деб тушунадиган сохта психологик назариядир.

⁴ **Имманент** — лат. immanens (immanentis) «хос». Бирон ҳодисага ички томондан хослик. Имманент фалсафа реакцион субъектив-идеалистик фалсафа бўлиб, гўё борлиқ онгининг ички мазмунидан иборат, у объектив дубённинг онгдаш ташқарида мавжуд эканлигини пикор қилади.

линг бўлишини инкор қилади. Шунга кўра лингвистик бирликлар муносабатлар орқали белгиланиши лозим деб ҳисоблайди.

Ваҳоланки, лингвистик бирликлар бирламчи бўлиб, улар орасидаги муносабат шу бирликлар мавжуд бўлгани учунгина мавжуддир. Структуралистларнинг *муносабатлар* ва лингвистик бирликлар орасидаги *айирмаларни* бирламчилар деган фикрлари уларнинг қарашлари аслида идеалистик эканлигини кўрсатиб турибди. Айниқса муносабатлар тилнинг конкрет элементларига боғлиқ бўлмаган руҳий ҳодиса сифатида соф ҳолда мавжуддир деганларида структурализмнинг идеалистик моҳияти аниқ кўрилади.

Структурализмнинг ҳозирги пайтда учта асосий тармоғи бўлиб, улар ўша йўналишлар яратилган жой номи билан ҳам, структурал анализда асосий роль ўйнаган масала номи билан ҳам бир-бирларидан ажратилади. Булар:

1. Прага структурализм (ёки ф у н к ц и о н а л лингвистика) мактаби.

2. Копенгаген структурализм (ёки г л о с с е м а т и к а) мактаби.

3. Америка структурализм (ёки д е с к р и п т и в лингвистика) мактаби.

Структурализмнинг бу кўринишлари унинг «классик» йўналишлари бўлиб, буларга яна тўртинчи йўналиш сифатида Лондон структуралистлари мактабини ҳам киритадилар.

Бундан ташқари, сўнгги 10—15 йил ичида СССР да ҳам структурал лингвистикани лингвистик метод сифатида тарғиб қилувчи тилшунослар кўрина бошлади.

Айрим совет структуралистлари бу методнинг идеалистик моҳиятини олиб ташлаб, объектив равишда ижобий фойда келтириши мумкин деб ҳисобланган элементларини сақлаб қолиб, янги, оригинал мактаб яратишга ҳаракат қилмоқдалар. Хусусан, структурализм машина ёрдамида таржима қилиш ишининг назарий асоси бўлиши лозим деган ишонч айрим тилшуносларимизни структурал анализ билан шуғулланишга қизиқтиради.

Структурал лингвистиканинг ҳар уч мактаби ҳам И. А. Бодуэн де Куртенэ ва Ф. де Соссюр сингари тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлайдилар. Америка ва Копенгаген мактабларининг вакиллари «тил» маъносида **структура**, **схема** терминларини, «нутқ» маъносида **текст** терминини қўллайдилар. Масаланинг моҳиятига келганда шуни айтиш керакки, Америка ва Копенгаген мактаблари тилининг мустақиллигига (автономлигига) алоҳида эътибор бердилар.

Структурализмнинг ҳар уч мактаби ҳам фонемани тил бирлиги, товушини эса нутқ бирлиги деб ажратганлари ҳолда, нутқ бирликларини (масалаи, товушларни) текширадиган илмларни (масалаи, фонетикани) тилшуносликка киритмайдилар.

Структурал лингвистика тилнинг синхроник ва диахроник аспектларини ажратиб, диққатни кўпроқ синхроник аспектга жалб қилади.

Структурализм ҳақида бирмунча конкрет тасаввур ҳосил қилиш учун юқорида кўрсатилган структурализм мактабларига қисқача тўхтаб ўтиш ўринлидир.

1. Прага структурализм (ёки функционал лингвистика) мактаби. Структурализм дастлаб Чехословакияда Прага лингвистик тўғараги аъзолари томонидан яратилди. Бу оқим 1929 йилда «Прага лингвистик тўғараги тезислари»да айtilган «тилнинг функционал система эканлиги ҳақидаги» таълимоти асосида ривожланди.

Прагачилар ўз фикрларини 1929—1939 йиллар орасида нашр қилинган «Прага лингвистик тўғарагининг асарлари»да эълон қила бордилар.

Прага лингвистик тўғараги 30-йилларда гуллади, аммо 40-йилларга келиб, унинг ижодий активлиги кескин пасайди ва 1953 йилда ташкилий жиҳатдан тарқалиб ҳам кетди. Шунга қарамай, унинг ғоялари ҳозир ҳам ҳозирги замон лингвистикасига, хусусан, СССР, Чехословакия, Руминия, АҚШ ва бошқа мамлакат тилшуносларига ўз таъсирини кўрсатапти.

Прага мактаби вакиллари қаторига В. Матезнус, Б. Гранка, Б. Гавранек каби чех тилшунослари ҳам, узоқ вақт Прагада ишлаган Н. С. Трубецкой, Р. О. Якобсон, С. Карцевский каби рус тилшунослари ҳам киради.

Прага структурал мактабининг функционал лингвистика деб аталишига сабаб шуки, у тилдаги ҳар бир элементнинг функцияси мавжуд деб ҳисоблайди.

Функциянинг аҳамиятини В. Гумбольдт ҳам пайқаган эди. Аммо у функционал лингвистиканинг етарли даражада аниқ бир методини ярата олмади.

Кейинчалик И. А. Бодуэн де Куртенэ фонема ҳақидаги таълимотиини яратганида, фонеманинг реаллинишидан иборат бўлган товушнинг ролини кўрсатиб ўтадики, бу — кейинчалик функционал методнинг ишланишига асос бўлган эди. Аммо Бодуэннинг ўзи бундай методни яратолмади. Ундан сўнг Ф. де Соссюр тилни синхрон (статик) анализ қилиш ва тил системаси, тил структураси, тил функцияси идеясини илгари сурди. Бу эса лингвистик структурализм учун асосий таянч нуқтаси хизматини ўтади.

Демак, Бодуэн де Куртенэ ва Фердинанд де Соссюрларнинг функционал ва структурал қарашлари тилшуносликдаги янги йўналиш бўлган структурализмга, айниқса Прага функционал лингвистика мактабига пойдевор бўлди.

Прага лингвистик тўғарагининг 1929 йилда эълон қилинган тезисларида функционал лингвистика мактабининг асосий принциплари кўрсатиб берилди. Бу принциплар қисқача шуидай эди:

Сўзловчининг энг оддий мақсади ифодалашдир. Шунинг учун лингвистик анализга функционал нуқтаи назардан ёндошмоқ керак. Функционал нуқтаи назардан тил бирои мақсад учун хизмат қиладиган ифода воситалари системасидир.

Тилнинг моҳияти ва характерини билишнинг энг яхши усули ҳозирги замон фактларини *синхрон* анализ қилишдир.

Тилни функционал система деб тасаввур қилиш тилнинг ўтмишдаги ҳолатини ўрганишда (уларни қайта тиклашда, тасвир қилиб беришда) ҳам эътиборга олиниши лозим. Бошқача айтганда, Прага мактаби тилни диахроник (динамик) анализ қилишни ҳам инкор қилмайди. Диахроник ўрганиш тилнинг система ва функция эканлиги ҳақидаги тушунчаларни ҳисобга олиши керак.

Синхроник анализ ҳеч вақт соф ҳолатда бўлмайди, унда диахроник тушунчалар ҳам бўлади. Масалан, стилистик элементлар деб тушуниладиган архаизмлар, биринчидан, унумли ва унумсиз формалар орасидаги айирма бўлса, иккинчидан, маълум даврдаги синхроник лингвистикадан истисно қилиниши мумкин бўлмаган диахроник ҳодисадир.

Функционал лингвистика тилнинг товуш томонига алоҳида аҳамият беради. Синхроник фонология маълум тилнинг фонологиясига, яъни фонемалар системасига характеристика бериши лозим.

Бу лингвистик оқим фонема деб тилнинг айрим шахсда туғиладиган (субъектив) акустик ва артикуляцион образини тушунади. Фонеманинг юқоридагича талқин қилиниши аслида И. А. Бодуэн де Куртенэ томонидан илгари сурилган бўлиб, у фонемани «индивидуал психикада (яъни айрим шахснинг онгида — С. У.) узлуксиз равишда мавжуд бўлган... бирлик»¹ деб тасаввур қилар ва бу бирликни нутқ органларининг бир печатлаффуз ҳаракати ва умумий акустик таассуротнинг жамидан иборат бўлади деб ҳисоблар эди².

Фонологик ҳодисалар анализ қилинганида функционал лингвистика ҳаракат образини эмас, акустик образни биринчи ўринга қўяди. Бу функционал лингвистиканинг реал нутқ товушларини объектив табиий факт ва функционал системанинг элементлари сифатида ажратиши билан боғлиқдир. Шунинг учун фонема субъектив характердаги акустик-артикуляцион бирлик деб қаралса, товуш мана шу бирликнинг (фонеманинг) объектив характердаги акустик-артикуляцион фактори деб ҳисобланади. Демак, фонеманинг материал мазмуни у қадар аҳамиятли бўлмагани ҳолда, товуш реал фактор сифатида албатта моддий бўлиши лозим.

¹ И. А. Бодуэн де Куртенэ, Введение в языковедение, Издание пятое (ли-тография), 1917, 46 - бет.

² Ушаерда, 52 - бет.

Прага мактабининг кўзга кўринган намояндаси Н. С. Трубецкой тилнинг конкрет товушни фонеманинг реаллашиши деб, фонемани эса онгда мавжуд бўлган бирликдан иборат деб ҳисоблайди¹.

Фонема билан товуш орасидаги муносабатни бундай талқин қилишни кейинчалик Америка структуралистларида ҳам кўрамиз. Солиштиринг: «Фонема — 1) фонетик жиҳатдан ўхшаш бўлган ва 2) текширилатган тил ёки диалектдаги маълум дистрибуция (жойлашиш, тарқалиш — С. У.) моделлари билан характерланувчи товушлар синфидир»².

Н. С. Трубецкой фонема билан товушни ажратгани ҳолда, бунга боғлиқ равишда фонеманинг хусусиятларини ўрганиш иши билан шуғулланувчи фонологияни товушнинг хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланадиган фонетикадан ажратди. Шу билан бирга, фақат фонология лингвистикага киради деб ҳисоблайди.

Прага тилшуносларининг таълимотида сўзнинг турли формалари составидаги ўзаро алмашадиган товушларнинг муносабати (фонологик корреляция) масаласига ҳам алоҳида эътибор берилади. Масалан, рус тилида унлиларнинг урғули ва урғусиз, ундошларнинг жарангли ва жарангсиз, юмшоқ ва қаттиқ бўлиши, чех тилида унлиларнинг чўзиқ ва қисқалиги, ундошларнинг жарангли ва жарангсиз бўлиши кабилар фонемаларнинг ўзаро муносабатда бўлишни кўрсатади.

Н. С. Трубецкойнинг «Фонология асослари» асари Прага структуралистларининг фонология соҳасидаги ишларига яқун ясади. Унда турли тилларнинг 200 га яқин фонология системаси тасвирланган эди.

Функционал лингвистика таълимотида кўра, сўз мустақил равишда мавжуд. Чунки сўз функционал жиҳатдан номинатив (номлаш) фаолиятининг маҳсулидир. Ҳар бир тил ўзининг номинатив системасига эга бўлиб, бу система турли номинатив формаларни қўллашда кўринади (масалан, сўз яшаш, қўшма сўз яшаш, қотиб қолган сўз бирикмалари ва бошқалар).

Прага структурал лингвистика мактаби морфологияга доир бир қанча диққатга сазовор фикрларни ўртага ташлади. Буларнинг энг муҳимларидан бири шуки, тилнинг морфологик системасида асосий бирлик морфемадир.

Ф. де Соссюр сингари Прага мактаби вакиллари синтагма масаласига ҳам тўхтаган эдилар. Уларча, сўзларнинг эркин бирикмаси синтагматик фаолият натижасида вужудга келади. Асосий синтагмалаш иши предикацияда ифодаланади. Шунинг учун функционал синтаксис ҳаммадан бурун кесимлар тинини ўрганиши лозим.

¹ N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, Prague, 1939, 36 - бет.

² Г л и с о н, Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, 229- бет.

Синтагма тузиш фаолияти айрим сўз формасида ҳам мавжуддир деб ҳисобланади. Маълумки, бу фикр ҳам де Соссюрдан олинган. Чунки у ясама ва қўшма сўзларни, фразанинг қисмларини ва фразани ҳам синтагма деб ҳисоблайди. Унингча, кетма-кет қатор келадиган ҳар қандай лингвистик бирликлар бирикишидан синтагма ҳосил бўлади. Прага тезисларида морфология сўз формалари ва уларнинг группалари системаси сифатида номинатив ва синтагматик фаолият билан кесишади деб қаралади¹.

Прага мактабининг синтактик таълимоти бутун бир система сифатида шакллана олмади. Шунга қарамай, бу мактаб намояндалари баъзи бир фойдаланиш ғояларни илгари сурдилар. Масалан, уларнинг гапнинг «актуал бўлиниши» ҳақидаги фикрлари ва бошқалар.

Функционалистларнинг типологик тадқиқотлари ҳам маълум аҳамиятга молик. Маълумки, тил типологияси ё умумий дедуктив (умумийликдан хусусийликка борувчи) назарияга, ёки тилнинг универсаллигини (барча тиллар учун муштарак ҳодиса ва хусусиятларнинг мавжудлигини) эътироф қиладиган назарияга асосланиши лозим. Прагаликлар сўнгги назарияга суянадилар, Копенгаген мактаби эса ишоралар системасининг дедукцияси назариясига асосландилар.

2. Копенгаген структурализм (ёки г л о с с е м а т и к а) мактаби. Структурализмнинг иккинчи йирик маркази Дания пойтахтида яратилди.

Глоссематика — грекча глосса сўзидан бўлиб, бу сўз Аристотель замонаридан буён одатдагидан бошқача қўлланган деб ҳисобланувчи сўз ёки ибора (архаизмлар, диалектизмлар, поэтик формалар...) маъносида тушунилган. Бошқача айтганда, **глосса** деганда тушунарли бўлмаган сўз ёки ибора анланган. Шу сўздан ясалган **глоссема** термини бирор маънони англатиш учун хизмат қиладиган энг кичик лингвистик ифодани билдиради. **Глоссематика** термини эса ажратилган ва вазифасига кўра қатъий равишда таърифланган тил бирликларини белгилаш ва классификация қилиш мақсадида қўлланган (у дастлаб фонематика деб ҳам аталган).

Глоссематика тилни маълум бир даврда мавжуд бўлган муносабатларнинг абстракт системаси деб ҳисоблайди. У тилнинг конкрет формаларини, ҳатто ҳар бир тилнинг ўзига хос структураси борлигини инкор қилади. Шунинг учун Копенгаген мактаби вакиллари тилшунос тилнинг реал элементлари орасидаги ўзаро муносабатни эмас, балки тилдаги замон ва макон чегараси бўлмаган муносабатлар структурасининггина текшириши лозим, деган универсал таълимотни яратмоқчи бўладилар. Шундай қилиб,

¹ Прага лингвистик тўғарагининг тезислари ҳақида қаранг: В. А. Звегинцев, История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, часть II, М., 1960, 69 — 85 - бетлар.

«муносабатлар лингвистикаси» биринчи ўринга қўйилиб, реал тиллар, уларнинг товуш материяси ва маъно масаласи иккиламчи ҳодисалар, деб қаралади.

Глоссематика реал тил элементлари ва ҳодисаларидан ажралиб қолгани учун тилшунослик шугулланиши керак бўлган проблемалар чегарасидан чиқиб кетади ва мантиқий позитивизмга яқинлашган дунёқараш ёки фалсафий системага айланади.

Глоссематика мактаби В. Брёндадь, Х. Ульдалль ва Л. Ельмслевларнинг номлари билан боғланган, хусусан, Л. Ельмслев унинг асосий яратувчисидир. Глоссематиканинг назарий асоси унинг «Умумий грамматика принциплари» (1928) асарида ифодаланган бўлиб, бу соҳадаги ишларига у «Лингвистик назария асослари» (1943) асарида яқун ясайди.

Л. Ельмслев ажойиб полиглот (кўп тилни билувчи) олим эди. У математик логика билан ҳам жиддий шугулланди.

Л. Ельмслев ҳамма нарсани муносабатланувчилардан, яъни тил элементларидан холи бўлган муносабатлардан иборат деб билди. Структуралистлар шундай гоявий муносабатлар системасини яратмоқчи бўладиларки, бу система тилнинг ҳамма (фонетик, морфологик, лексик ва бошқалар) томонига бир хилда хизмат қилсин. Л. Ельмслев уч типдаги муносабатлардан иборат бўлган ана шундай системани яратди. Булар *бир-бирига боғлиқ бўлиш* (взаимозависимость), *бир томонлама боғлиқ бўлиш* (односторонняя зависимость) ва *эркин бирикув* (свободное сочетание) муносабатларидир. Л. Ельмслев истаган бир тилни, истаган бир нутқий парчани анализ қилиш ана шу уч хил муносабатларни аниқлашдан иборат бўлиши лозим деб ҳисоблайди. Унинг фалсафаси спиритуализмдир¹.

Максимал даражада содда бўлган метод яратаман деб, Л. Ельмслев ўз асарлари орқали тилшуносликка жуда кўп янги тушунча ва терминлар киритди, бу билан ҳақиқатда ишни мураккаблаштириб юборди. Унинг назарияси тилларни тасвирлаш учун амалда қўлланилмади, аммо у ҳозирги замон лингвистикаси тарихида сезиларли из қолдирди.

3. Америка структурализм (ёки дескриптив лингвистика) мактаби. Америка структурализми икки таълимотдан ривожланди. Уларнинг бири Американинг антифашист олими Эдуард Сепир (1884—1939) таълимоти бўлиб, иккинчиси Леонард Блумфилд (1887—1949) таълимотидир. Бироқ бу таълимотлар асли битта олимнинг — Американинг машҳур лингвист ва антрополог Франк Боас (1858—1942) нинг илмий қарашларидан ривожланди.

¹ Спиритуализм — лат. Spiritualis «руҳий». Спиритуализм—дунёнинг руҳий маъиятинигина эътироф қилиб, материянинг реаллигини шикор этувчи фанга хилоф бўлган реакцион, идеалистик фалсафа.

Ф. Боас Америка ҳиндиларининг тасвирий грамматикасига бағишланган асарларида барча тилларни тасвирлашнинг ягона принципини инкор қилишга ва конкрет тилнинг ўз мантиқи асосида, тилнинг «ичидан», индукция (хусусий ҳодисалардан умумий қоидалар яратиш) йўли билан тасвирлашга чақирди.

Ф. Боаснинг ишини Э. Сепир билан Л. Блумфильд кейинчалик икки йўналишда давом қилдирдилар.

Э. Сепир, асосан, тилни инсоннинг бошқа фаолиятлари, маданияти билан ўзаро алоқада деб ҳисоблаган ҳолда анализ қилди. У Европа тилшунослиги традицияларига яқин туради. Шунинг учун унинг қарашларида Гумбольдт асос солган лингвистик фикрларнинг таъсирини кўриш мумкин.

Маълумки, Гумбольдт кишининг предметга муносабати бутунлай тил орқали юзага келади, тилни инсон билан ташқи дунё орасида турувчи «оралиқ дунё» деб ҳисоблар эди. Шунинг учун гўё лексикада миллий дунёқараш ифодаланadi.

Э. Сепир ҳам кишилар ўзларининг алоқа қуроллари бўлган конкрет тиллари таъсири остида бўлади, уларнинг маданияти қандай бўлиши тилларига боғлиқ деб изоҳлар эди. Э. Сепирнинг асарлари Америка тилшунослигида **этнолингвистика** деб аталадиган йўналишнинг шаклланишига асос солди. Унинг издоши ва фикрларини ниҳоясига етказган Бенжамен Уорф (1897—1941) этнолингвистиканинг хатоларини аниқ пайқаб олиш имкониятини тугдирди: унинг фикрича, «ҳар бир тилнинг ўз метафизикаси бор», шунинг учун агар Ньютон инглизча гапирмаганида ва инглизча ўйламаганида эди у яратган коинот системаси бошқача бўлар эди. Бу — этнолингвистика назариясининг қанчалик сохта ва идеалистик эканлигини кўрсатиб беради.

Э. Сепир ва унинг издошлари дастлаб Соссюр таълимотидан илҳомланган бўлсалар ҳам, кейинчалик четга чиқиб кетадилар. Масалан, улар ҳам Соссюр каби тилнинг табиий (моддий) системаси билан онгда мавжуд бўлган системасини (моделнини) фарқлайдилар. Онгдаги система эса тилдаги реал ва энг муҳим ибтидо деб ҳисобланди. Чунки, масалан, фонетик элементларнинг миқдорини, муносабатини ва вазифасини белгилаб берадиган фонологик модель ўзининг мазмунини ўзгартирганидан кейин ҳам узоқ вақт сақланиши мумкин.

Шундай бўлиши ҳам мумкинки, вақт ўтиши билан икки қариндош тил ёки диалект учун бир хил бўлган биронта товуш топилмаса ҳам, онгдаги товуш системаси бир хил бўлади.

Баъзан аксинча, икки тилнинг товушлари бир хил бўлгани ҳолда, улар мутлақо бошқа-бошқа фонологик моделга эга бўлади. Бу ҳол фонологиядагина эмас, барча структура даражаларда ҳам (шу ҳисобдан, семантикада ҳам) юз бериши мумкин. Мана шу таълимот асосида Сепирнинг издошлари икки янги таълимот яратдилар.

1. Ҳар бир тилнинг ўзига хос «моделли», «бичими» бўлгани учун, ҳар бир тил борлиқни ўзича қисмларга ажратади ва шу тилда сўзлашувчиларни дунёни бўлиш усулини билишга мажбур қилади. Чунки тил фикрни шакллантиради. Турли тилда сўзлашувчи халқлар дунёни ҳар хил кўради. Масалан, Америка ҳиндиларидан бўлган нутка тилида сўзлашувчи киши бирон бошқа кишини эслар экан ёки бирон бошқа кишига мурожаат қилар экан, бу тилнинг грамматик қондасига кўра, у албатта ўша кишининг чапақайми, йўқми эканини, тақир бошми, йўқми, каканами, йўқми, иштаҳаси баландми, йўқми эканлиги кабиларни кўрсатишга мажбур.

Кўринадики, Сепирнинг издошлари (масалан, Б. Уорф) бу масалада В. фон Гумбольдт таълимотига қўшиладилар.

2. Тил модели ижтимоий-маданий модель билан боғланган. Тилнинг грамматик ва лексик хусусиятлари шу маданият учун хос бўлган хатти-ҳаракатга мосдир. Масалан, навахо тилида дунё доим ҳаракатда деб тушунилгани учун, предмет номи феъл билан бирга, ҳаракатга қўшиб англантилади.

Соссюрдан фарқ қилган ҳолда, Сепир тилда формани («бичим»ни) иккиламчи деб ҳисоблади. Масалан, латин тилида *illa alba femina quae venit* («Ўша оқ аёл, қайсики келяпти») иборасида мантиқан қараганда фақат келишик махсус ифодалашни талаб қилади. Қолган грамматик категориялар (кўрсатиш олмоши ва нисбий сўзлардаги, сифат ва феълдаги грамматик жинс, сон) мутлақо керак эмас ёки отдаги сон, шахс ва замон маънолари иборанинг синтактик формаси моҳиятига алоқадор эмас.

Демак, мантиқий мазмунга алоқадар бўлмаган қоидалар қанча кам ифодаланса, тил шунчалик мукаммаллашган бўлади.

Ф. Боаснинг фикрларини Л. Блумфильд бошқа йўналишда ривожлантирди. У тилни тасвирлашнинг объектив методини психологиядаги бихевиоризм («хатти-ҳаракат» психологияси) оқимига мослади. Шунга кўра у сўзлашиш процессини қатор физиологик стимуллар ва реакцияларга бўлади. Тилга бихевиористик нуқтаи назардан қараш — тилни борлиқни акс эттирувчи восита деб тушунмаслик ва нутқ фаолиятини ташқи стимуллардан (қўзғатувчи сабаблардан) ўзига хос таъсирланмиш деб тушунишдир.

Л. Блумфильднинг фикрича, лингвистиканинг объекти ўз ҳолича мавжуд бўлган товушлар ёки маънолар бўлмай, маълум товушларнинг маълум маънолар билан бирикишидир. Товуш маънони фарқлагани учунгина тилшуносни қизиқтиради. Товуш (фонема)нинг муҳим белгиси унинг маънони фарқлаш хусусияти бўлиб, грамматика ва лексикологияда ҳам шу принципга амал қилинади. Форма ва сўзларнинг маънолари эмас, икки форма ёки икки сўз орасидаги айирма тилшунос учун қизиқарлидир. Демак, тилда д и ф ф е р е н ц и а л (яъни ажратувчи) маъно муҳим.

Л. Блумфильд таълимоти 30- йиллар охири, 50- йиллар бошигача бўлган даврда дескриптив лингвистикага асос солди.

Дескриптив лингвистика айрим тил бирликларининг бир-бирига нисбатан жойлашиш тартибини ёки уларнинг тарқалиш (дистрибуция) муносабатини тасвирловчи фандир. Мана шундай усул билан тилни анализ қилиш дескриптив метод дейилади.

Дескриптив метод Америка ҳиндларининг тилларини ўрганиш ва тасвирлашнинг амалий эҳтиёжидан келиб чиқди. Кейинчалик эса бу метод инглиз тилини ва бошқа Ҳинд-Европа тилларини, семит тилларини, туркий тилларни ўрганишга татбиқ қилинди. Шу билан бирга, уни ўқитиш методикаси билан боғлашга ҳам ҳаракат қилинди.

Дескриптив метод тексти энг ихчам ва тугал ифода қилишни талаб қиладиган тасвирлаш методидир. Дескриптив методнинг асосини дистрибуция тушунчаси ташкил қилади.

Дистрибуция — бу маълум тил бирлиги қўлланиши мумкин бўлган ва қўлланиши мумкин бўлмаган доиралар (контекстлар) йиғиндисидир, яъни гап қисмларининг бир-бирига нисбаган жойлашиши асосида тил бирлигининг ўрни, тартиби, бирикиши каби қўлланиш хусусиятларидир. Тил бирликларининг дистрибуцияси фонема учун маълум фонеманинг олдидан ва кетидан келадиган фонемалардир, морфема учун эса морфемадан олдин ва кейин келадиган морфемалардир.

Америка структуралистлари тилда икки нарсани — товушларни ва маънони ажратадилар. Тилнинг товуш томонини улар **ифода** деб, маъно томонини эса **мазмун** деб атайдилар. Шу асосда тилнинг уч асосий компоненти белгиланади: **ифода** структураси, **мазмун** структураси ва **луғат**. Луғат состави, одатда, ўзгариб турганлигидан, бу уч компонент орасида луғат тил учун у қадар характерли элемент бўла олмайди. Қолган икки компонентдан биринчиси (яъни ифоданинг асосий бирликлари) **фонема** ва **морфемадан** иборат деб ҳисобланади. Маълумки, фонема маъно билан боғланган эмас, аммо морфема маъноли қисмдир. Шунинг учун морфема туфайли тилнинг маъно (мазмун) томони ҳисобга олинishi лозим бўлиб чиқади. Бу жиҳатдан уларнинг фикри диққатга сазовордир. Ифоданинг структураси — фонема ва морфеманинг жойлашиш моделининг йиғиндисидан иборат. Шунинг учун Америка структуралистлари конкрет тилларнинг ифода системаси ҳақидаги таълимотни тилшуносликнинг асосий назарияси деб ҳисоблайдилар.

Америка мактабига мансуб бўлган тилшунослар асосий эътиборни тил структурасидаги «ташқи», формал элементларни тасвирлашга қаратадилар. Сўз эса эътибордан четда қолади. Аммо шуни ҳисобга олиш лозимки, улар формал элементлар (фонема ва морфемалар)ни тасвирлашни конкрет элементларни тасвир-

лашдан иборат деб тушунмай, уларнинг (формал элементларнинг) жойлашиш тартибини — дистрибуцияни кўзда тутадилар. Шунинг учун америка дескриптив лингвистикаси дистрибуцион лингвистика деб ҳам номланади.

Америка структуралистлари тил структурасини тасвирлашларида изчил эмас, уларнинг қарашларида жуда кўп қарама-қаршиликлар мавжуд. Чунки уларнинг фалсафий заминлари бўлган бихевиоризм ва прагматизмнинг объектив борлиқни ва унинг қонуниятларини билиш мумкин эканлигини инкор қиладиган идеалистик (агностик) ва позитивистик назарияси нотўғри, ғайри илмийдир.

Дескриптив лингвистика энг бошиданоқ тилшуносликнинг кўпгина муҳим проблемалари билан шуғулланишдан, чунончи, тил тараққиётининг формалари ва қонунилари, тилнинг тафаккурга муносабати, тилнинг ижтимоий моҳияти, тил билан маданиятнинг ўзаро бир-бирига таъсири, тилларнинг ўзаро муносабати ва бир-бирларига таъсири қабиляр билан шуғулланишдан воз кечди.

Америка структуралистлари тил деб нутқдаги товушлар ва уларнинг комплексини тушунадилар. Улар тилшуносликка алоқадор бўлмаган психологик, фалсафий элементларни киритади деб маънони тилшуносликдан қувғин қилишга ҳаракат қилдилар. Аммо улар бунга эришолмадилар. Масалан, Л. Блумфильд лингвистик бирликларнинг маъносини уларга хос бўлган ички хусусият деб эмас, балки ташқи ҳодисадир деб ҳисоблайди. Аммо фонема ва грамматик форма ҳақида гап борганида Блумфильд **маъно** терминини традицион йўсинда қўллашга мажбур бўлади. Демак, структуралистларнинг бир қисми тилнинг формал томонларини структуралистик нуқтаи назардан изоҳ қилганларида Блумфильд сингари маъно томонини ҳисобга олишга мажбур бўладилар. Масалан, З. Харис нутқ хусусиятларини тасвирлаш чоғида маънога мурожаат қилиб ёзади: «Агар биз *A* ва *B* сўзлари ёки морфемаларига нисбатан *A* ва *B* ларнинг ўз маъноларига кўра кўпроқ фарқли эканликларини аниқласак, биз *A* ва *B* ларнинг дистрибуциясига нисбатан *A* ва *B* ларнинг дистрибуцияси ҳам кўпроқ фарқли эканини пайқаймиз. Бошқача айтганда, маънодаги айирма дистрибуциядаги айирма билан мослашади».

Кейинги пайтларда Америка дескриптив лингвистикасининг айрим тармоқлари ҳам пайдо бўлди. Та к с о н и м и к структурализм ана шундай тармоқлардан энг кўзга кўринарлиқидир. Таксонимик структурализм тилдаги элементларни классификация қилиш қонунига асосланган лингвистикадир.

Америка дескриптивистлари, умуман олганда, муваффақиятсизликка учраган бўлсалар ҳам, бир қатор янги ғояларни илгари сурганликлари билан маълум бир аҳамиятга ҳам сазовордирлар. Масалан, фонемаларнинг анализи, интонация, ургу, тон, пауза каби соҳаларда, тилнинг фонологик моделини яратишда, морфе-

маларнинг анализида, морфемаларнинг типларини (ажралган, қўшилиб кетган, негатив морфемаларни) аниқлашда улар анчагина фойдали ишлар қилдилар. Ҳозирги замон структуралистларнинг лингвистик моделнинг табиий формаси бўлган алгоритм ғоясини дескриптив лингвистикадан олдилар. Алгоритм¹ бирининформацион системани тасвирлашнинг аниқ қоидалари йиғиндисидир.

Глоссематика, функционал ва дескриптив лингвистика мактаблари маълум даражада бир-бирларидан фарқ қилади. Аммо Европа структуралистлари ва Америка структуралистлари учун умумий бўлган хусусиятлар ҳам бор. Бу умумийлик шундаки, уларнинг бarchаси тилнинг объектив борлиққа боғлиқ эканлигини инкор қиладилар.

Ҳар уч структурал лингвистика мактабининг изланишлари катта ижобий натижаларни бермаган бўлса ҳам, эски ақидаларга танқидий назар ташлашга ундади ва эски методларнинг мукамал эмаслигини тан олишга ёрдамлашди.

Шуни эътироф қилиш лозимки, бу классик мактаблар орасида бирдамлик ва ҳамкорлик бўлмади. Ўзаро ҳамкорлик қилинганда эди, улар яна ҳам кўпроқ муваффақиятларга эришишлари мумкин эди. Амалда ҳар бир мактаб, бир томондан, ўзича терминлар яратди, натижада айни бир объект ёки принципга турлича ном берилди, баъзан эса мутлақо бошқа-бошқа нарсалар бир хил номланди. Масалан, тил бирликларини тенглаштириш ва фарқлаш учун глоссематиклар коммутацион текшириш принципини қўлласалар, Америка структуралистлари буни зиддистрибуция шароитида амалга оширадилар. Прага функционалистлари эса бирликларни маъно ажратиш учун хизмат қиладиган зид қўйиш нуқтани назаридан анализ қиладилар. Америка структуралистларининг қўшимча дистрибуцияда бўладиган аллофонлар ҳақидаги тушунчалари Н. С. Трубецкой таклиф қилган фонемаларнинг комбинатор вариантлари ҳақидаги тушунчадан ва Л. Ельмслевнинг фонеманинг шартланган вариантларидан фарқ қилмайди. Шунингдек, эркин равишда алмашиш мумкин бўлган аллофонлар ҳақидаги дескриптив тушунча Трубецкойдаги фонеманинг факультатив варианты ҳақидаги тушунчадан ва Л. Ельмслевдаги эркин вариант ҳақидаги тушунчадан принципиал фарқ қилмайди. Прагаликлар илгари сурган морфологик зидликларнинг нейтраллашиши ҳақидаги ғоя Л. Ельмслевнинг синкретизм ҳақидаги фикрига яқиндир (бу ҳақда «Метод» бобига қаранг).

¹ Алгоритм — латин тилида ёзилган бир ўрта аср рисолида algorithmi сифатида берилган бўлиб, у аслида Ўрта Осиёнинг машҳур математиги Ал Хоразмий (X аср) номидан олинган.

Иккинчи томондан, **субституция, инвариант, функция** терминлари ҳар уч мактаб томонидан мутлақо бошқа-бошқа маъноларда қўлланди: америкаликларда **субституция** тил бирликларининг фарқли эканлик белгиси маъносида бўлса, Ельмслевда тил бирликларининг тенглиги белгисидир. **Инвариант** Америка тилшуносларида реал бирликлар тўпламининг доимий қисми ёки ўзгармайдиган хусусияти, Ельмслевда эса у абстракт, маъхум бирликдир. Прагаликлар учун **функция** — бу тил бирликлари бажарадиган вазифа, аммо копенгагенликлар учун эса бир бирликнинг бошқа бирликка тобелигидир.

Структуралистлар И. А. Бодуэн де Куртенэ ва Ф. де Соссюрларнинг математикани лингвистикага тадбиқ қилиш ҳақидаги фикрларини ривожлантириб, структурал анализни математик формулаларга солишга ҳаракат қилдилар. Шунинг учун улар қўллаган **функция, коммутация, дистрибуция, нисбат, инвариант** каби терминлар мағматиқадан олинган. Аммо бу терминлар математикадагидан бошқачароқ маъноларда қўлланди.

Структурализм тўла шаклланиб етмасданоқ, унда инқироздан дарак берувчи белгилар кўриниб қолди. Бу эса структуралистларда структурализмдан яна қиёсий-тарихий методга қайтиш кайфиятларини тугдирапти. Шунинг учун структурализм намояндаларидан баъзиларида қиёсий-тарихий тадқиқотларни структурализмнинг (хусусан, глоссематиканинг) сўнги кўрсатмалари асосида қайта тиклашга интилиш сезилади.

Структурализмнинг мамлакатимиздаги тарафдорлари (С. К. Шаумян, М. И. Стеблин-Каменский ва бошқалар) унинг фалсафий томонини ҳисобга олиш у қадар муҳим аҳамиятга эга эмас ва структурализм машина ёрдамида таржима қилишнинг назарий асоси сифатида хизмат қилади, деб ҳисоблайдилар. Ҳар ҳолда буни келажак кўрсатади.

ТҮРТИНЧИ БОБ

СОВЕТ ТИЛШУНОСЛИГИ.

УЛУҒ ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИДАН СўНГ ҚИРҚИНЧИ ЙИЛЛАРГАЧА СОВЕТ ТИЛШУНОСЛИГИ

Октябрь революцияси натижасида Россияда фаннинг ижтимоий функцияси, унинг мамлакат ҳаётидаги аҳамияти тубдан ўзгарди. Чунки инсоният тарихида биринчи марта энг мураккаб ижтимоий, иқтисодий, миллий ва бошқа проблемалар қаторида маданият масалаларини ҳам илмий анализ асосида ҳал қила олган янги давлат барпо этилди. Революция туфайли фанни жаҳамиятдан, меҳнаткашлар оммасидан ажратадиган тўсиқлар

емириб ташланди. Социалистик давлат тарихда биринчи марта инсоният яратган маданий бойликларнинг бутун меҳнаткашлар, бутун жамият мулкига айлантирилганини эълон қилди. 1918 йилнинг бошларидаёқ Советларнинг Бутунроссия III съездида В. И. Ленин шундай деди: «Илгари бутун инсониятнинг ақл-идроки, унинг бутун генийси фақат бир нарса учун: техника ва маданият бойликларини баъзи кишиларга бериш, бошқаларни эса энг зарур бўлган маориф ва тараққиётдан маҳрум қилиш учун ижод қилар эди. Эндиликда эса техниканинг бутун мўжизалари, маданият соҳасида эришилган барча ютуқлар умумхалқ мулки бўлади...»¹.

В. И. Ленин социалистик давлатни бунёд этиб, ижтимоий тараққиётнинг янги босқичига кўтарилаётган Россия меҳнаткашлари учун илм-фанни эгаллаш, уни такомиллаштиришнинг аҳамияти бениҳоя катталигини қайта-қайта уқтирди. Шунинг учун Октябрь революцияси ғалаба қозонганидан сўнг, беш ой ўтганидаёқ, В. И. Ленин раислигида ўтказилган Халқ Комиссарлари Советида табиат ресурсларини ўрганиш бўйича Фанлар академиясининг ишларига маблағ ажратиш ҳақида қарор қабул қилинди. В. И. Ленин худди шу даврда илмий-техника ишлари планининг хомаки режасини тузган эди. Шундай қилиб, Совет тузуми шароитида илмий-тадқиқот ишлари якка кишиларнинг шахсий фаолиятидан умумдавлат ишига, умумхалқ ишига айланди. Бошқа соҳалар қаторида филология фанлари ҳам бу умумий уйғониш, янги ҳаракатдан четда қолмади. 1918 йилнинг 13 октябрида СССР Халқ Комиссарлари Совети рус орфографиясини энгиллатиш мақсадида ислоҳ қилиш ҳақида қарор чиқарди.

Бу қарор Маориф Халқ Комиссарлиги томонидан ишланган янги имло қоидаларини жорий этишни кўзда тутар эди.

Партия олимларини янги давр шароитида халққа ҳалол хизмат қилишга чақирди. Чор Россияси даврида етишган олимларнинг талай қисми аста-секин партиянинг чақирғига ижобий жавоб бердилар ва ёш Советлар республикасида илмий ишларни бошлаб юбордилар. Аммо бу ишда олимлар олдида жуда катта янги вазифалар турар эди. Ана шу вазифалардан бири ижтимоий-тарихий фанларни буржуазияга хос қарашлардан тозалаб, марксизм-ленинизм асосида қайта қуриш эди.

Тилшунослик соҳасида бу масалага турлича ёндошилди. Шунга кўра илмий-тадқиқот ишлари совет тилшунослигида бир неча хил назарий принципга асосланиб ривожлантирилди ва, натижада, ўзаро мунозара олиб борган кўп сонли илмий-лингвистик йўналишлар майдонга келди. Масалан, Д. Н. Ушаков, В. А. Богородицкий, С. П. Обнорский, Е. Д. Поливанов, М. Н. Петерсон, А. М. Пешковский сингари олимларнинг катта бир группаси

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 26 - том, 499 - бет.

Москва ва Қозон мактаблари традицияларини давом қилдирдилар; Л. В. Щерба Октябрдан олдинги традицион классик тилшунослик таълимотини қайта ишлаб, мустақил бир йўналишни шакллантирди. XIX аср давомида ва XX асрнинг бошларида вужудга келган тилшунослик таълимотлари традициясини буржуазия фани деб эълон қилган ҳолда, янги марксистик тилшунослик яратишни орзу қилган Н. Я. Марр «тил ҳақида янги таълимот» ёки яфетидология деб номланган оригинал бир йўналишни вужудга келтирди.

Совет тилшуносларининг кўп қисми мана шу уч хил концепция атрофига бирлашган эдилар. Булардан ташқари, традицион тилшунослик билан яфетидология принциплари ўртасида турувчи «тил fronti» ёки «тилшунослик fronti» группаси (Г. Д. Данилов, Қ. Рамозонов ва бошқалар) ҳам, социологик тилшунослик принципларига амал қилувчи тилшунослар (Р. О. Шор) ҳам бор эди.

Москва ва Қозон мактабларига эргашувчи тилшунослар ўша мактаблар эришган илмий-назарий ютуқлар билангина чегараланмадилар. Улар бу таълимотларга ўзларининг янги ҳиссаларини қўшиб, яна ҳам ривожлантирдилар, янги проблемаларни илгари сурдилар.

Москва ва Қозон мактабларининг вакиллари қиёсий-тарихий тилшунослик принципларини ҳимоя қилиб, Н. Я. Маррнинг «яфетик назарияси»га қарши кураш олиб бордилар, ҳатто улар (масалан, Е. Д. Поливанов) Н. Я. Марр тарафдорларини тилшунос эмас деб ҳисобладилар.

А. М. Пешковский. Москва тилшунослик мактаби традицияларини давом қилдирган йирик совет тилшуноси Александр Матвеевич Пешковский 1878 йилда Томск шаҳрида туғилди. 1897 йилда у Феодосий гимназиясини тугатди, сўнгра Москва университетининг физика-математика факультетидagi табиёт бўлимига ўқишга кирди. 1899 йилда студентлар ғалаёнида иштирок қилгани учун университетдан чиқарилди, аммо у машғулотларини Берлин университетидида давом қилдирди. 1901 йилда янгидан Москва университетига кирди. Бу гал у тарих-филология факультетини таплади. Аммо студентлар ғалаёнида иштирок қилгани учун 1902 йилда яна университетдан чиқарилди ва олти ойга қамаб қўйилди. Қамоқдан озод қилингандан сўнг ўқишини давом эттирди ва университетни 1906 йилда битириб чиқди. Университетда у Ф. Ф. Фортунатов ва В. К. Поржезнскийлардан таълим олди.

А. М. Пешковский 1906—1914 йиллар орасида Москвада ўқитувчилик қилди, 1914 йилда Олий педагогика курсига ишга таклиф қилинди. 1918—1921 йилларда Днепропетровскийда, 1921—1932 йилларда Москва университетида профессор вазифасида ишлади. У 1932 йилда вафот этди.

А. М. Пешковский таланти педагог-тилшунос ва методист эди. Унинг рус тили грамматикаси илмиги ривожлантиришга қўшган ҳиссаси катта. Унинг грамматик системаси асосида Ф. Ф. Фортунатов таълимоти ётар эди. Бироқ унинг қарашларига А. А. Потебня, Г. Пауль, Дельбрюк, шунигиндек, А. Л. Шахматовларнинг таъсири ҳам кучли бўлган. Шунинг учун бўлса керак, у рус тили грамматикасининг идеализм билан материализмни бирга қўшган эклектик системасини яратди. У синтактик ҳодисаларни субъектив-психологик нуқтан назардан талқин қилди.

А. М. Пешковскийнинг энг машҳур грамматик асари «Илмий ёритилган рус тили синтаксиси» («Русский синтаксис в научном освещении», 1914 й.) бўлиб, унда ҳозирги рус тилининг грамматик хусусиятлари катта маҳорат билан тасвирига берилган.

А. М. Пешковский тил системасининг яхлитлигини ёқлаб чиқди. Шунинг учун у деган эди: «Тил элементлардан тузилмайди, балки элементларга бўлинади. Яратиш учун энг содда фактлар эмас, балки мураккаб фактлар, товушлар эмас, балки жумлалар, дастлабки фактлар бўлади... Шунинг учун сўзни морфемаларнинг йиғиндиси, сўз бирикмасини сўзлар йиғиндиси деб, жумлани эса сўз бирикмаларининг йиғиндиси деб таърифлаш керак эмас. Ҳамма таърифлар тескари тартибда тизилиши лозим». Шу билан бирга, у тил тўсатдан бир ҳолатдан бошқа ҳолатга сакраб ўтади, деган фикрга, яъни Н. Я. Марр ва унинг издошлари фикрига қарши эди.

А. М. Пешковский интонация ва ургу, стилистика ва орфография масалаларига ҳам тўхталиб, диққатга сазовор асарлар яратди. У рус тилини ўқитиш методикаси соҳасида ҳам жиддий ишлар қилди.

Н. Я. Марр. Яфетик назария ёки «тил ҳақидаги янги таълимот»нинг ижодчиси Николай Яковлевич Марр 1864 йилда Грузиянинг Гурия деган жойида табиатшунос-боғбон оиласида туғилди.

Отаси Кавказда биринчи марта чой, пахта ўстирган селекционер эди. У дастлаб грузин тилида сазовор чиқарди, бунга онаси ёрдам берди, чунки онаси грузин қизи эди. Оилада инглиз тилини ўрганиш учун ҳам маълум даражада табиий шароит бор эди, чунки отаси инглиз бўлганлигидан, уйига инглизча газета ва журналлар, китоблар олиб келар эди. Бундан ташқари, Николай Яковлевич яшаган ерда грузинларгина эмас, бир вақтлар Туркиядан ўғирлаб олиб келинган турклар ҳам бор эди. Николай Яковлевич ана шу турк болалари билан ўйнаб юриб, турк тилини ҳам ўрганган эди.

Н. Я. Марр 1874—84 йилларда Кутанси гимназиясида ўқиди. Гимназияда рус, грек, латин, француз, немис, итальян тилларини ўрганди, инглиз тили соҳасидаги билимларини чуқурлаштирди.

У 1884 йилда Петербург университетининг шарқ тиллари факультетига қабул қилинади. Н.Я. Марр факультетнинг тўртта бўлимига — араб-форс-турк-татар, араб-яхудий-сурия, арман-грузин, санскрит-форс-арман бўлимларига ёзилади. Бу бўлимларда у бир вақтнинг ўзида араб, форс, турк, яҳудий, арман, грузин, санскрит тиллари билан шугулланади.

Н. Я. Марр арман тили ва адабиёти, зенд тили (қадимги форс тили), форс тили ва адабиёти, санскрит тили, Арманистон тарихи, орий халқлар тарихи фанларидан имтиҳон топшириб, 1891 йилда университетни тамомлади. У университетда олиб қолинди ва шу йили арман тили бўйича приват-доцент (штатга кирмайдиган доцент) вазифасига тайинланди.

Н. Я. Марр университетда «Арман тили» курсидан ташқари, «Арман адабиёти тарихи», «Грузин адабиёти тарихи», «Ефас ва сом тилларининг қиёсий грамматикаси», «Нутқ палеонтологияси», «Тилшуносликка кириш» каби курслар бўйича лекциялар ўқиди. У лекция ўқишини севар эди. Лекцияга бутун лекция текстини ёзган ҳолда борарди. У лекция текстини ёзмай аудиторияга киришни ҳеч қачон ўзига эп кўрмас эди.

1899 йилда Н. Я. Марр «Ворданининг масаллар тўплами» темасида арман филологияси бўйича магистрлик диссертациясини ҳимоя қилди. Бу тадқиқотида у грузин ва арман тилларининг қариндошлигини, бу тилларнинг ёфас тилларига киришини, ёфас тилларини ўрганишнинг эса фан учун аҳамияти катта эканлигини кўрсатади.

1900 йилда уни экстраординар профессорлик (яъни кафедра штатидан ташқари бўлган профессорлик) вазифасига тайинландилар. 1901 йилда Н. Я. Марр «Арман-грузин филологияси бўйича текстлар ва изланишлар» деган темада докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Н. Я. Марр университетда лекция ўқиш билан бир қаторда, археологик экспедицияларда ҳам актив иштирок этди. Кўп йиллар давомида қадимги Арманистоннинг пойтахти Али шаҳрида олиб борган қазиш ишларига раҳбарлик қилди, кейинроқ Гехам тоғларида археологик қазишлар ўтказди.

Н. Я. Марр 1909 йилда Россия Фанлар академиясининг адъюнкти (кичик илмий ходими) қилиб, 1911 йилда эса Петербург университети шарқ тиллари факультетининг декани вазифасига сайланди. 1912 йил январида Фанлар академиясига экстраординар академиклик, шу йилнинг июлида ординар (штатдаги) академиклик вазифасига сайланди.

Н. Я. Марр Улуг Октябрь революцияси гоъларини мамнуният билан қабул қилган олимлардан бири эди. Шунинг учун у совет ҳукуматининг совет фани ва маданиятини яратиш сиёсатига актив кўмаклашди, турли илмий ташкилотларнинг ишларида сидқидилдан иштирок қилди. У Ҳинд-Европа традицион

тилшунослигини буржуазия тилшунослиги деб таъкид қилди ва унинг ўрнига янги, оригинал тилшунослик фанни яратмоқчи бўлди. Бироқ амалда унинг таълимотидаги кўпгина элементлар буржуазия тилшунослигидан олинган эди. Диалектик материализм принциплари асосида совет тилшунослик фанни яратишга бўлган кучли интилиш даврида Н. Я. Маррнинг сўл иборалар билан, марксизм-ленинизм таълимотида алоқадор бўлган термин ва иборалар билан безатилган фикрлари тезда янги ва марксистик тилшунослик бўлиб кўринди ҳамда ўз тарафдорларининг миқдор жиҳатидан кўплиги билан бошқа йўналишлардан устун чиқди. Марр ва унинг тарафдорлари тилшунослик илмий муассасаларининг муҳим раҳбарлик ўринларини эгаллаб олдилар. Улар илмий мунозараларда ғолиб чиқдилар.

1928 йилда илмий фаолиятига 40 йил тўлиши муносабати билан Н. Я. Маррга Ленин номидаги мукофот берилди, 1933 йилда эса Ленин ордени ва хизмат кўрсатган фан арбоби унвони билан тақдирланди.

Н. Я. Марр 1934 йилда вафот этди.

Н. Я. Маррнинг илмий фаолияти икки томонлама ривожланди: бир томондан, у машҳур археолог эди, иккинчи томондан эса, кўп тилларни биладиган тиниб-тинчимаган, ниҳоятда ишчақ филолог эди. Филология соҳасидаги фаолияти икки тармоқни ўз ичига олади: у ҳам тилшунос, ҳам адабиётшунос эди.

Н. Я. Марр тилшунослик соҳасида назариячи олим сифатида маълум даврда шуҳрат қозонди ва шу соҳада кўп хатоликларга йўл қўйиб, қаттиқ таъкидга учради.

Назариячи тилшунос сифатида Н. Я. Маррнинг таълимоти тубандаги муҳим масалаларни қамраб олган эди:

1. Тил уст қурма категориясига киради, шунинг учун у синфий характерга эга. Умумхалқ тили бўлмайди — ҳар бир тил аслида икки қарама-қарши синфлар тилидан иборатдир.

2. Н. Я. Марр тилни идеология билан тенглаштирди. Шунинг учун тилга хос процессларда семантика муҳим роль ўйнайди. Сўзларнинг маъноларида донм қарама-қарши семантик қутбларга ажралиш юз бериб туради. Чунинчи, «ер-осмон» маъносидаги сўз вақт ўтиши билан «ер» ҳамда «осмон» маъноларига бўлинади ва ҳоказо.

3. Тил дастлаб кинетик ёки қўл тили шаклида пайдо бўлган, товуш тили эса қабила қоҳинларининг худолар билан бўлган муомаласи натижасида яратилган. Кинетик тил бундан 500 минг йиллар илгари лайдол бўлган бўлса, товуш тили бундан фақат 50 минг йил илгари шакллانган.

4. Барча тиллар битта манбадан келиб чиққан. Бу манба сал, бер, йон, рош (қисқача, А, В, С, Д элементлари ҳам деб атаган) элементларидан иборат бўлиб, улар аслида қабила худолари — тотемларнинг номларидан олинган, Ҳамма тиллардаги

сўзлар мана шу тўрт элементдан яратилган. Бунда ўша элементларнинг фонетик ва маъно жиҳатдан ўзгариши, уларнинг турли миқдорда (биттаси, иккитаси ва ҳоказо) иштирок этиши ҳар хил сўзларнинг ижод қилинишига олиб келади. Шунинг учун ҳозирги тиллардаги сўзлар (ҳатто, аффикслар ҳам) анализ қилинганда ўша элементларни аниқлаш, топши мумкин.

5. Товуш тили бутун дунёда юз берган ягона глоттогония (тил яратиш) процессининг натижасидир.

6. Ягона глоттогония процесси турли стадияларни ўз ичига олади. Улардан энг биринчиси **яфетик стадия** бўлиб, ҳамма тиллар тараққиётнинг шу босқичини босиб ўтиши шарт. Ундан сўнгги тараққиёт схемаси традицион тилшунослик томонидан яратилган типологик классификация асосига қурилган эди. Чунончи, тиллар яфетик (ёки ёфас) стадиядан кейин **аморф** стадияга, ундан **агглютинатив** стадияга, кейин эса **флектив** стадияга ўсиб чиқади. Н. Я. Марр флектив стадиядаги тилларни Фр. Шлегель, В. Гумбольдт, А. Шлейхер каби энг юқори босқичда турувчи тип деб ҳисоблади.

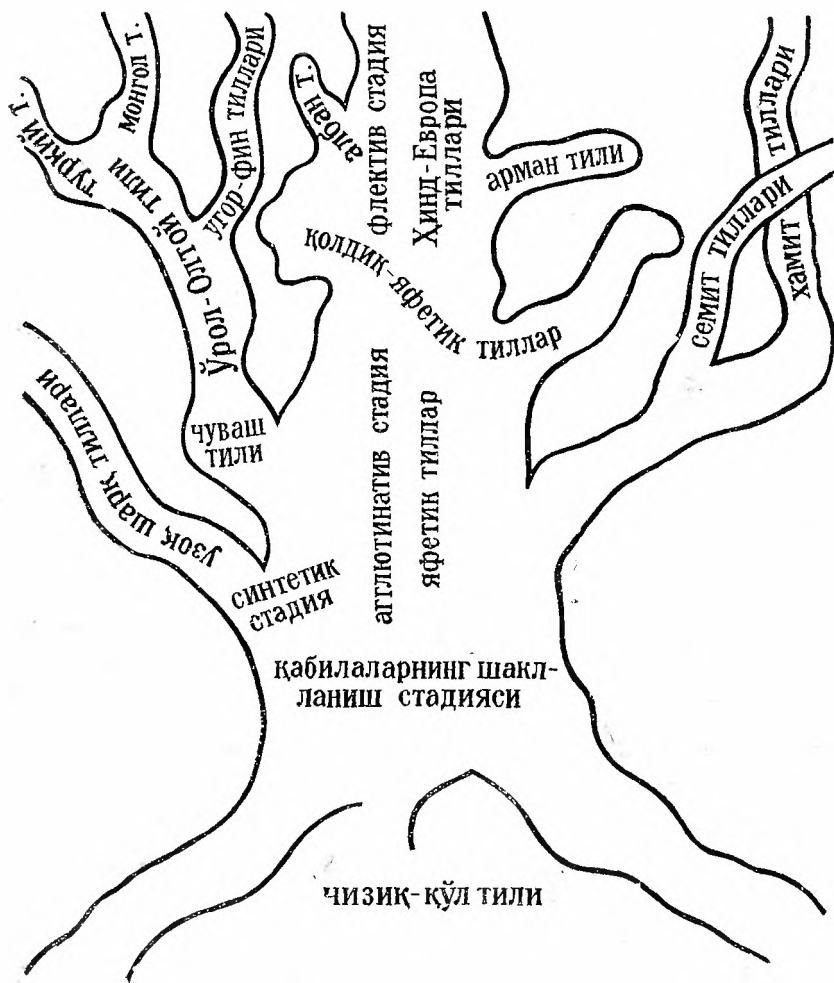
Н. Я. Марр тилларнинг стадиял тараққиёти ҳақидаги таълимотини ижтимоий-иқтисодий формация ҳақидаги марксистик таълимот билан боғлашга ҳаракат қилди. Масалан, унинг фикрича, тилларнинг аморф стадияси бошланғич коммунизм даврида, агглютинатив стадия бошланғич меҳнат тақсимоти даврида, флектив стадия фақат синфлар пайдо бўлгандан сўнг юзага келган.

Н. Я. Марр ҳам А. Шлейхер сингари тилларнинг тараққиётини кўрсатадиган ўз «шажара дарахти»ни таклиф қилди.

7. Тиллар бир стадиядан иккинчи стадияга фақат портлаш йўли билан ўтади. Тил структурасининг портлаш моментига, гўё ички қарама-қаршиликлар кескинлашади, миқдор ўзгаришлари йиғила боради, ниҳоят, портлаш юз беради — тил чатишган тилларнинг биттасига ҳам ўхшамайдиган янги бир сифатга эга бўлиб қолади. Бошқача айтганда, янги бир тил пайдо бўлади. Чунки янги сўзларнинг йиғила бориши, янги синтактик оборотларнинг, грамматик формаларнинг синга бориши, айниқса тилларнинг бир-бирига таъсир қилиши, турли хил сўз олишлар тилнинг янги типини, ҳатто товуш томони ҳам ўзгариб кетган янги бир тилни яратиши мумкин (И. И. Мещанинов).

8. Дастлаб тиллар жуда кўп сонли бўлган, чатиша бориб, тилларнинг миқдори камаяди. Тараққиётнинг энг сўнгги босқичида умумжаҳон ягона тили яратилади, аммо у ҳам кейинчалик ўзининг товуш материясини йўқотади. Тил фақат маънодан (семантикадан) иборат бўлади. (Бу ўринда Н. Я. Маррнинг материянинг бирламчилигини инкор қилувчи идеалист бўлиб қолганлиги аниқ кўриниб турибди.)

Н. Я. Маррнинг „шажара дарахти“

Н. Я. Маррнинг кўп сонли илмий ишлари вафотидан сўнг беш томдан иборат бўлган «Танланган асарлар»га тўпланди. Беш томликнинг иккинчи томи «Тилшуносликнинг асосий масалалари» деб номланиб, унга тилга онд муҳим асарлари киритилди. Масалан: «Яфетик назария», «Тил ҳақидаги таълимотдан умумий курс», «Тил», «Тилнинг пайдо бўлиши», «Нима учун назариячи лингвист бўлиш шу қадар қийин», «Маркс ва тил

проблемаси», «Тил ва ёзув», «Ягона тил ҳақидаги масала», «Ёзув ва грамматикани ислоҳ қилиш масаласи ҳақида», «Абхаз тилининг аналитик алфавити» ва бошқалар.

Хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, Н. Я. Маррнинг «Тил ҳақидаги янги таълимоти» жуда кўп чалкашликлар, қарама-қаршиликлар билан тўлган эди. У ҳатто «ижтимоий синф» тушунчасини ҳам марксистик асосда тушунмади. Унингча, синф ибтидоий жамятда ҳам мавжуд бўлиб, у коллективнинг хоҳинлар ва оддий одамларга бўлинишидан иборатдир. Сўзларнинг тўрт элемент асосида анализ қилиниши (буни у палеонтологик анализ деб атар эди) ҳам кўпгина янглиш этимологик изоҳларга олиб келди.

Шундай қилиб, марризм, бир томондан, традицион қиёсий тилшуносликни инкор қилган бўлса, иккинчи томондан, ўзи совет тилшунослигини боши берк кўчага киритиб қўйди, тилшуносликда марксизмни вульгарлаштирди, сохталаштирди.

Н. Я. Маррнинг шогирди И. И. Мещанинов бу қийинчиликни бартараф қилишга уринди. Унинг фаолияти 30—40-йилларда айниқса сезиларли бўлди. У «Тил ҳақида янги таълимот» (1940), «Ган бўлаклари ва сўз туркумлари» (1945), «Фсъл» (1948) каби ёриқ асарларида устозининг таълимотидаги энг умумий фикрларни такрорлагани ҳолда, ундан кўра бошқароқ йўналишда иш тутди. Масалан, у илмий тадқиқотларида Н. Я. Маррнинг методидан фойдаланмади.

Н. Я. Маррнинг стадиял схемаси ишонарли бўлмаганини ҳисобга олиб, И. И. Мещанинов тил стадияларини янгича тилларнинг синтактик структурасига асосланган стадиял классификация яратди. Бироқ бу классификация ҳам муваффақият қозонмади.

Н. Я. Маррнинг тилнинг идеологик характери ҳақидаги таълимотининг мазмунини торайтириб, у тилдаги семантик ва грамматик категорияларнинг юзага келишида предмет билан сўз маъноси орасида турувчи «тушунча категориялар» бўлиши ҳақидаги фикрни ўртага ташлади. Бироқ бу фикр ҳам совет тилшунослигида қаттиқ танқид қилинди.

Л. В Ш чер б а. Атоқли рус олими академик Лев Владимирович Шчерба (1880—1944) Октябрь революциясидан илгари етишган, аммо Октябрдан сўнггина ўзининг бутун илмий, ижодий фаолиятини ривожлантириб юбориш имкониятига эга бўлган, умрининг охиригача совет тилшунослигига астойдил хизмат қилиб, унга бутун кучини сарфлаган талантли тилшунослардан энг кўзга кўринарлиси эди.

Л. В Шчерба Киев гимназиясини тугатиб, 1898 йилда Киев университетининг табиат факультетига ўқишга киради, аммо бир йилдан сўнг Петербург университетининг тарих-филология факультетига кўчади.

Петербург университетига у И. А. Бодуэн де Куртенэнинг оригинал илмий фикрларга бой лекцияларини зўр қизиқиш билан тинглайди.

1903 йилда университетни тугатгандан сўнг уни Бодуэн қиёсий грамматика ва санскрит кафедрасига олиб қолади. Кафедра қошида 1903—1906 йиллар орасида магистрлик имтиҳонларини топшириш билан бирга, Шчерба кадетлар корпусида рус тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди. Петербург ўқитувчилар институтида рус тили грамматикасидан лекциялар ўқийди.

1906 йилларда университет уни чет элларга юборди. 1909 йилгача у Германияда, Шимолий Италияда бўлади. Италияда у лужик тилининг мужак шевасини текширади. Сўнгра Францияга бориб, Париж колледжидagi экспериментал фонетика лабораторияси ишлари билан танишади, Прагага бориб чех тилини ўрганади.

1909—1916 йилларда йиққан материалларини ишлаб, Лев Владимирович иккита диссертация ёзди. Улардан бири «Сифат ва миқдор жиҳатидан рус тилининг унлилари» («Русские гласные в качественном и количественном отношении») бўлиб, уни 1912 йилда магистрлик унвони олиш учун ҳимоя қилди; иккинчиси — «Шарқий лужик шеваси» бўлиб, уни 1915 йилда докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилди. 1916 йилда Шчерба Петербург университетининг профессори қилиб сайланади.

Қизғин илмий иш билан бирга, Шчерба ўрта мактабларда маъмурий ва ўқитувчилик ишини ҳам олиб борди.

1923 йилдан бошлаб Петербургда Л. В. Шчербанинг таҳрири остида «Русская речь» тўплами чиқа бошлади, 1928 йилгача унинг тўрт сони нашр қилинди. Бу тўплам тилшуносликни тилнинг ифода воситалари ҳақидаги фан сифатида омма орасига ёйишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Тўпламга Д. Н. Ушаков, В. И. Чернишев, Б. А. Ларин, С. И. Бернштейн, В. В. Виноградов, Л. П. Якубинский каби машҳур совет тилшунослари ўз асарлари билан иштирок этдилар.

Лев Владимирович 1924 йилда СССР ФА га корреспондент аъзоси қилиб сайланади ва Лўғат комиссияси составига киритилади. Шундан бошлаб у умрининг охиригача лўғат тузиш ишларига безосита қатнашади.

Йигирманчи йиллар давомида Л. В. Шчерба рус тили ва унинг ўқитилишига бағишланган бир қанча мақолалар ёзди. Масалан, «Орфографиянинг асосий принциплари ва уларнинг ижтимоий аҳамияти», «Она тилини ўқитиш методикасида энг янги оқим», «Саводсизлик ва унинг сабаблари», «Рус тилидаги сўз туркумлари ҳақида» ва бошқалар. Йигирманчи йилларнинг ўрталарида устози Бодуэннинг таъсири остида вужудга келган субъектив идеалистик психологизм қарашларини аста-секин ту-

гата бориб, тилни материалистик нуқтаи назардан изоҳлай бошлади.

Уттизинчи йилларда Шчерба икки тилли луғатлар (хусусан, рус-француз тили луғати) устида иш олиб борди. Унинг бу соҳадаги фаолияти натижаси сифатида 1940 йилда «Лексикографиянинг умумий назарияси тажрибаси» номли назарий мақоласи яратилди.

Уттизинчи йилларнинг охирларида Шчерба синтаксис масалаларига қизиқди. У синтагма назариясини ривожлантирди, интонациянинг грамматик маъноси, гапнинг бир бўлакли (одночленный) ва икки бўлакли (двухчленный) қурилиши масалаларига тўхталди.

Фонетика соҳасида олиб борган илмий-педагогик ишлари натижаси бўлган «Француз тили фонетикаси» (1937) тилшуносликка айниқса катта ҳисса бўлиб қўшилди. Л. В. Шчербанинг СССР халқларининг латин алфавити асосидаги ёзувини рус алфавитига кўчириш соҳасидаги муваффақиятли ишлари ҳам шу ўттизинчи йилларнинг охирларига тўғри келади.

1941 йилда бошланган Ўлуғ Ватан уруши муносабати билан Лев Владимирович Киров областининг Перм шаҳрига эвакуация қилинди, бу ерда «Ўрта мактабда чет тилларни ўқитиш» ва «Рус ёзуви назарияси» асарларини ёза бошлади. Бироқ бу китобларни у охиригача етказолмади.

1943 йилда Москвага қайтганидан сўнг Москва университетида, Мактаблар институтида, Дефектология институтида ишлади, ўрта мактабнинг ўқув планларини, программаларини тузишда актив иштирок қилди.

1943 йилда Лев Владимирович СССР ФА нинг ҳақиқий аъзолигига сайланди ва Диалектология комиссиясининг раиси қилиб тайинланди, 1944 йилда РСФСР Педагогика Фанлари академияси тузилганидан сўнг (у 1965 йилда Иттифоқ академиясига айлантирилди), бу академиянинг ҳам ҳақиқий аъзолигига сайланди.

Л. В. Шчерба 1944 йилда, вафотидан бир оз илгари, касалхонада ётган чоғида ўзининг сўнгги асари «Тилшуносликнинг навбатдаги проблемалари»ни тугатди.

Академик Л. В. Шчербанинг илмий мероси тилшуносликнинг турли соҳаларига доир кўп сонли асарлардан иборат. У ҳаммадан бурун йирик фонетист сифатида машҳур бўлди. Унинг студентлик чоғидаги диплом ишидан то ҳаётининг сўнгги кунларигача олиб борган илмий тадқиқотлари фонетикага ондир. У Бодуэн назариясидан бирмунча фарқ қиладиган ўзининг фонема назариясини яратди. Бу назарияга кўра, фонема сўз ва унинг формаларини дифференциация қилиш қобилиятига эга бўлган товуш типидир. Бу товуш типи, яъни фонема умумийликни ҳосил қилиб, Шчербанинг фикрича, нутқда айрим отенкалар сифатида, яъни жузъийлик, хусусийлик ҳосил қилиб реаллашади.

Шуни айтиш лозимки, фонемани сўз ва унинг формаларини фарқловчи товуш типлари деб эмас, балки морфемаларнинг товуш қобигини фарқловчи товуш типлари деб аташ тўғрироқ бўлади деган фикр ҳозир кучаймоқда.

Л. В. Шчерба морфология соҳасида, сўз туркумлари, сўз формалари масалаларида ўз даври учун янгилик бўлган фикрлар билан чиқди. Унинг луғатчилик (лексикография) соҳасидаги хизматлари ҳам диққат-эътиборга сазовордир. У луғатларда сўзларнинг маъноларини, маънонинг нозик оттенкаларини сезгир лексиколог сифатида анализ қилди. Рус тилининг изоҳли луғатига тайёрлаган ҳар бир мақоласини у кичкина монография деб ҳисоблади ва уларни катта илмий ишлар сингари чуқур, ҳар тарафлама текшириш, ўрганиш натижаси деб билди.

Рус тилшунослари орасида тил ўқитиш методикасига эътибор беришда Шчерба ўзининг қатор асарлари билан ва ташкилотчилик фаолияти билан алоҳида ажралиб туради. У тил ўқитишда формализмга қарши кураш олиб борди.

Академик Л. В. Шчерба акад. В. В. Виноградов, проф. С. Г. Бархударов каби йирик олимларни етиштирган, янги фикрларни қадрловчи, ниҳоятда оригинал олим эди.

Айниқса В. В. Виноградов совет тилшунослигини янги босқичга кўтаришда жуда кўп меҳнат қилди. Бу кўп қиррали олим рус тилининг стилистикаси, ёзувчиларнинг тили ва услубини текширишга, рус тилининг морфологияси, синтаксисини тадқиқ қилишга бағишланган йирик-йирик асарлар ёзди. Масалан, «Ҳозирги рус тили» (1938), «Рус тили» (1947), «Стилистика. Поэтик нутқ назарияси. Поэтика» (1963) ва бошқалар.

В. В. Виноградов ўз назарий-лингвистик қарашлари билан Н. Я. Марр ва унинг шоғирди И. И. Мещанинов таълимотига қарама-қарши концепцияда туради.

Ҳозирги совет тилшунослигида Л. В. Шчерба ва В. В. Виноградовларнинг илмий методи ва йўли давом этапти. Бу метод объектив тасвирлаш методидир. Ҳозирги объектив тасвирлаш методига А. А. Шахматовнинг кўрсатган таъсирини ҳисобга олмаслик ҳам тўғри бўлмас эди. Чунки В. В. Виноградов А. А. Шахматовдан таълим олган, унинг таълимотини ўрганган, шу билан бирга, ундаги идеалистик томонларни танқид қилиб, тилшуносликка марксизм-ленинизмни сингдиришда жуда катта иш қилган олимдир.

Е. Д. Поливанов. Илмий-назарий қарашлари И. А. Бодуэн де Куртенэ таъсири остида шаклланган ажойиб истеъдодли совет тилшуноси Евгений Дмитриевич Поливанов совет ва жаҳон тилшунослигида алоҳида ўрин тугади.

Е. Д. Поливанов 1891 йилда Смоленск шаҳрида туғилади. Унинг отаси дастлаб Петербург халқ кутубхонасида (ҳозирги М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида),

император гвардиясида, сўнг темир йўл бошқармасида ишлайди. Онаси ёзувчи, журналист, таржимон бўлади.

Е. Д. Поливанов 1908 йилда Рига гимназиясини тамомлаб, Петербург университетининг тарих-филология факультетидаги славян-рус бўлимига ва бир йилдан сўнг ҳарбийлар, дипломатлар учун мўлжалланган Шарқ практик академиясининг япон тили бўлимига кириб ўқийди. Университетда И. А. Бодуэн де Куртенэ, Л. В. Щербалардан таълим олди, Н. Я. Маррнинг грузин тили бўйича ўқиган лекцияларини тинглади.

1912 йилда университетни тугатиб, И. А. Бодуэн де Куртенэ раҳбарлик қилган қиёсий тилшунослик кафедрасида қолади ва магистрликка тайёрлана бошлайди. Айни замонда у шарқ тиллари факультетининг тибет тили кафедрасига ҳам қабул қилинади. 1914 йилда магистрлик имтиҳонларини топширади ва май ойида Рус-япон жамияти маблағи ҳисобига Японияга кетади. Иккинчи марта у Японияга 1915 йил ёзда боради. Японияда «Япон диалектлари бўйича психофонетик кузатишлар» деган темада диссертация ёзади. Ватанга қайтгач, 1915 йилда шарқ факультетининг япон тили бўйича приват-доценти бўлиб ишлайди. Япон илмий журналларида унинг бир қанча асарлари эълон қилинади. У биринчи марта япон тилида музикал урғу борлигини аниқлади, япон диалектологиясининг биринчи яратувчиларида бўлди.

Е. Д. Поливанов жаҳон империалистик урушига қарши эди. Урушга қарши пьеса ёзганлиги учун қамалади ҳам. Бу даврларда у шеър ёзиш билан ҳам шугулланади.

Е. Д. Поливанов 1917 йил Февраль ва Октябрь революцияларида иштирок қилди. 1917 йилнинг октябрь — декабрь ойларида Ташқи Ишлар Халқ Комиссарлигида шарқ бўлими бўйича халқ комиссари муовини, бўлим бошлиғи бўлиб ишлади. 1918 йилда Петрограддаги хитойлар орасида сиёсий иш олиб борди.

Октябрь революциясидан кейин у Петроградда Жонли Шарқ тиллари институтини ташкил этади ва унинг япон тили факультетига ўзи раҳбарлик қилади. Е. Д. Поливанов 1919 йилда коммунистик партия сафига қабул қилинди ва шу йили Петроград университетининг илмий совети томонидан унга профессорлик унвони берилди. 1921 йилда Москвада Коминтерн аппаратида ва Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетида ишлай бошлади. Шу йили у Туркистонга юборилади. Кейинчалик Тошкентда туриб қолиб, Урта Осиё университетида, Шарқ институтида ва Давлат Илмий советида ишлади. 1923 йилда у Туркистон Маориф Комиссарлиги қошидаги этнография комиссиясининг раиси қилиб тайинланди. Е. Д. Поливанов 1925 йилда Урта Осиёда рус бўлмаган миллатлар учун «Рус алифбе»сини яратди. («Мак. Русский букварь для нерусских детей Туркестана.»)

У акад. Н. Я. Маррнинг «Тил ҳақидаги янги таълимот»ига қўшилмас эди, 1928—1929 йиллардаги мунозарада очиқ равишда Маррга қарши чиқди. Уни маррчилар «Субъектив-идеалист»ликда айбладилар ва унинг чиқишини резолюцияда «профессор Поливановнинг хулиганларча сурбетлик билан, уятсизларча чиқиши» деб қораладилар.

У Тошкент, Самарқанд, Фрунзе ва Олмаотадаги олий ўқув юртларида лекциялар ўқиди.

Е. Д. Поливанов кўп қиррали тилшунос эди. У тилшуносликнинг умумий масалаларини, конкрет тилларнинг хусусиятларини ёритиш билан бирга, миллий тилларнинг амалий ишлари билан ҳам яқиндан шуғулланди. Е. Д. Поливанов полиглот эди, ўзининг эътироф қилишича, у 16 та тилни билган, аммо бошқаларнинг ҳисоблашича, у 34 дан ортиқ тил ва айрим тилларнинг қатор диалектларини ҳам билган. Унинг кўп тилларни билиши кенг доирада илмий иш олиб боришига имкон берган эди. Шунинг учун у талантли японист, синолог (хитойшунос) ва тюрколог бўлиш билан бирга, асарларида рус ҳамда славян тилларига, корейс, тунгол, грузин, албан, мордва, тожик ва араб тилларига оид муҳим масалаларни ҳам ёритди.

Умумий тилшунослик масалалари унинг «Тилшуносликка кириш ва умумий фонетикадан лекция конспекти», (Пг., 1916. 1923 йилда Берлинда «Тилшуносликка кириш ва умумий фонетикадан лекциялар» номи билан қайта нашр қилинди), «Шарқшунослик вузлари учун тилшуносликка кириш» (Л., 1928), «Марксистик тилшунослик учун» (М., 1931) номли китобларида, «Революция ва ССР Иттифоқидаги адабий тиллар» (1927), «Замонанинг адабий (стандарт) тиллари ҳақида» (1927), «Бизнинг лингвистик қарашларимиз тарихидаги сўнгги ўн йиллик (1917—1927) нинг ўзига хос хусусиятлари» (1928), «Ҳозирги лингвистиканинг ҳозирги проблемалари доираси» (1929) каби илмий мақолаларида ифодаланган.

Бодуэн ва Шчербадан таълим олган Поливанов дастлабки ишларида тил ҳодисаларини психологик нуқтан назардан изоҳлади. Кейинчалик Бодуэннинг қарашларидаги ижтимоий тилшуносликни барпо қилишга доир бўлган томонларига аҳамият берди. Тилни ижтимоий ҳодиса деб баҳолашда у Бодуэнни Ф. де Соссюрдан устун қўйди.

Шундай қилиб, Е. Д. Поливанов Ҳинд-Европа тилшунослигига социологик тилшунослик элементларини ҳам киритди. Шунинг учун унинг асарларида психологизм билан социологизм қўшилиб кетган эди. Масалан, фонетик ҳодисанинг «ижтимоий қиймати» ҳақида фикр юритган ҳолда, Е. Д. Поливанов энг сўнгги асарларида ҳам психологик терминдан фойдаланди ва фонемани «товуш тасавури» деб, фонологияни эса «психофонетика» деб номлади. Аммо у Октябрдан сўнг индивидуализм тенде-

цияларидан воз кечади ва тилнинг ижтимоий моҳиятини, коллективнинг алоқа воситаси эканлигини қайта-қайта таъкидлайди.

Умумий назарий масалаларда Е. Д. Поливанов Н. Я. Маррнинг «Яфетик назарияси»ни ийкор қилди. Шунинг учун маррчилар Ҳинд-Европа тилшунослигини идеалистик таълимот деб ҳар қанча танқид қилмасинлар, у қибсий-тарихий тилшуносликнинг ютуқлари совет тилшунослигининг мулки бўлиб қолиши керак деб ҳисоблар эди.

Е. Д. Поливанов тилдаги ўзгаришлар эволюция йўли билан аста-секин юз беради, бунда тилнинг фонетик ёки морфологик қурилиши билинмайдиган даражада асрлар, ҳатто минг йиллар давомида юз бериб борган ўзгаришларнинг йиғиндиси сифатида ривожланади деб ҳисоблади.

Унинг сиёсий ва иқтисодий ҳукмронлик бир ижтимоий гуруҳ қўлидан бошқа ижтимоий гуруҳ қўлига ўтганида, тил кўпинча янги ҳукмрон синфга қоладиган бошқа маданий меросларга нисбатан анча консервативдир, деган фикри кейинги ўн йиллар давомида совет тилшунослари томонидан маъқулланди.

Яфетик назария тарафдорлари билан мунозара қилиб, Е. Д. Поливанов ижтимоий ўзгаришлар оз ё кўп даражада бевосита фақат лексика ва фразеологиядагина акс этади, чунки улар тилнинг энг сезгир соҳаларидир; конкрет олинган фонетик ва грамматик ҳодисалар эса ижтимоий-иқтисодий факторларнинг таъсиридан холи бўлади, деган тезис билан чиқди. У жамият тарихи билан тил тарихининг ўзаро алоқасини маррчилар сингари мавҳумий асосда тушунишга қарши бўлди ва улар масалани ҳал қилиш учун реал фактларни ўрганишни ҳамда уларни умумлаштиришни талаб қилди. Шунинг учун унинг ўзи кўпинча лингвистик изланишларни этнографик тадқиқотлар билан қўшиб олиб борди.

Е. Д. Поливанов ижтимоий диалектларни ўрганишда ва уларни территориал диалектлардан ажратишда устози И. А. Бодуэн де Куртенега эргашди. Бодуэн тилнинг горизонтал йўналишда территориал диалектларга бўлинишини, вертикал йўналишда эса ижтимоий диалектларга бўлинишини кўрсатган эди.

Е. Д. Поливанов ижтимоий гуруҳларнинг диалектларига ўғриларнинг яширин жаргонларини (ўғрилар аргосини), синфий диалектларни ва профессионал диалектларни киритади. Аммо шуни ҳам кўзда тутиш керакки, умумхалқ тили (койне) ва адабий тил, унинг фикрича, кўпинча ҳукмрон синф томонидан фойдаланилади, бинобарин, синфий бўлиб, ижтимоий диалектлар сифатида тадқиқ қилинишлари лозим. Бу фикри билан Е. Д. Поливанов ўзининг тил ижтимоий ҳодисадир, деган асосий концепциясига қарши чиқади. У ўзининг бу янглиш фикрини маълум даражада тузатгандек ҳам бўлади. Чунки, унингча, шаҳар шева-

лозимлигини яхши билар эди. Унинг ўзи ҳам шу мақсадда бир қатор тилларнинг тасвирий грамматикаларини, луғатларини яратди. Масалан, Бухоро яҳудийлари, тунгон, мордва, туркман, қozoқ, тожик грамматикаларини ёзди. Шулардан мордва, туркман, қozoқ ва тожик тили грамматикалари ҳозирча топилган эмас — йўқолиб кетган. СССР халқлари ёзувларини ислоҳ қилишда, уларнинг янги алфавитларини яратишда, ёш тилшуносларни тайёрлашда актив иштирок қилди. Масалан, у латин алфавити асосида ёқут, ўзбек, қozoқ, озарбайжон ёзувларини ислоҳ қилиш соҳасида қизгин иш олиб борди. Ёзувда у фонологик принципга асосланди. Бундай муҳим иш билан шуғулланар экан, Е. Д. Поливанов ёзув назарияси ва тарихини синчиклаб ўрганди, шу асосда Ўрхўн-Енисей обидаларида қўлланган айрим ҳарфий белгиларнинг идеографик ёзувлардан келиб чиққанлиги ҳақида оригинал гипотезани илгари сурди.

Бу ажойиб совет олими қадимги немис, фин, эстон, монгол, ёқут, хитой, ўзбек тилларида шеър тузилиши қонуниятларини анализ қилди. Жумладан, ўзбек тилидаги шеърнинг ўзига хос томонларидан бири қадимги икки қутбли урғу билан боғланганлигида эканлигини кўрсатди.

Е. Д. Поливанов ёш грамматикачилар сингари тилда юз берадиган ҳодисаларнинг сабабини аниқлаш учун тил тарихини ўрганиш лозим деб билар эди. Тарихий тилшуносликни қиёсий тилшунослик билан мустақкам боғланган деб ҳисоблагани учун ҳам, у қиёсий-тарихий тилшуносликни маррчиларнинг ҳужумидан қатъиятлик билан муҳофаза қилди ва Маррнинг этимологияларини мутлақо бемаъ依лик деб ҳисоблади.

Е. Д. Поливановнинг фикрича, совет тилшунослигида қиёсий-тарихий тилшуносликнинг ютуқларидан фойдаланилиши керак, аммо бу тилшунослик социологик нуқтан назардан қайта кўриб чиқилиши шарт.

Қиёсий-тарихий методи япон тилини тадқиқ қилишга татбиқ қилиб, у япон тилининг, бир томондан, малай-полинезия тилларига, иккинчи томондан, корейс тилига қариндошлик алоқаси борлиги ҳақидаги фикрни илгари сурди. Кейинчалик корейс тилининг эса Олтой тиллари (туркий тиллар, монгол, тунгус-маньчжур тиллари) билан генетик алоқаси борлигини исботлади. Бу тиллардаги бир қанча сўзларнинг япон тилида ҳам мавжудлигини аниқлаганлигидан, япон тилининг Олтой тилларига алоқаси борлиги кўринади. Шунинг учун у япон тилини малай-полинезия ва Олтой тилларининг ўзаро бир-бирларига таъсир натижасида шаклланган деб тасаввур қилди.

Е. Д. Поливанов тиллар орасидаги қариндошликни белгилашда фонетик ва морфологик қурилишлардаги ўхшашликка асосланар эди. Шунинг учун унинг асарларида ички реконструкция методи кепг қўлланган. Бу аслини олганда, Бодуэн ва Шчер-

банинг тилларнинг чапишган, аралашган характерга эга эканлиги ҳақидаги фикрларига асосланади. Ўзбек ва тожик тиллари орасидаги ўзаро таъсир (ўзбек тилида сингармопизмнинг йўқолиши, айрим фонеманинг пайдо бўлиши) ҳам шу фикрни исботлайдиган факт деб қаралади.

Е. Д. Поливанов бошқа тиллардан сўз олганда бу сўз янги тушунчанинг пайдо бўлиши билан боғланмаса, унинг маъноси тораяди, деган қонунини яратди.

Агглютиватив тилларни тузилиш жиҳатидан, бошқа тилшунослардан фарқли равишда, аналитик типга киритди. Чунки у тилларнинг синтетик ёки аналитик бўлишини аниқлашда, одатдагидек, грамматик маънонинг сўзнинг (сўз формасининг) ўз ичида (синтетик) ёки ташқарисида, ёрдамчи сўз билан (аналитик) ифодаланишидан эмас, ҳар бир грамматик маънонинг алоҳида битта аффикс орқали ифодаланиши (аналитик) ёки битта аффикснинг бир неча грамматик маънони ифодаланишидан (синтетик) келиб чиқди.

И. А. Бодуэн де Куртенэ тилда талаффузи оғир, қийин бўлган товушлар осон айтиладиган товушлар билан алмаштирилади деганидек, Поливанов ҳам талаффуз чоғида энергияни минимал даражада сарфлашга интилиш бўлади, шунинг учун қандай маънодаги сўз эканлигини аниқлаш мумкин бўлса, сўз қисқартириб талаффуз қилинаверади, деган хулосага келади. Унингча, бундай қисқартириш тилда актив қўлланадиган сўзларда айниқса кучлидир.

Сўзларнинг нутқда фонетик жиҳатдан қисқартириб қўлланишини артикуляцияда тежамли бўлишга интилиш натижаси дебгина ҳисоблаш ҳамма вақт ҳам тўғри эмас. Масалан, туркий тилларда кишиларнинг отларини эркалаш, ҳурматлаш маъноларини ифодалаш мақсадида атайин ҳам қисқартириб айтадилар: ўзбек тилида *Моҳирани Моҳи*, *Туробни Турош* деб, қозоқ тилида *Сэрсен экени Сэке* дейиш одатдаги нарса.

Қисқартиришнинг бошқа томони ҳам бор. Бир оилага тааллуқли бўлган тилларнинг баъзиларида сўзларни қисқартиришга мойиллик кўпроқ бўлса, баъзи тиллар бу жиҳатдан бирмунча консерватив бўлади. Бундай ҳолат бир тилнинг ички шевалари аро ҳам учрайди. Масалан, *бўлар* сўзи туркман тилида *бўр* тарзида, *сенинг* формаси шўр тилида *се:нг* тарзида, *келибди* эса ўзбек тилида *кепти* тарзида айтилади. Бироқ шўр тилида қисқартириб айтиладиган *се:нг* ёки қозоқ тилида қисқариб кетадиган *апар* (<*алып бар*) ўзбек адабий тилида қисқартирилмай *сенинг*, *олиб бор* (жонли тилда *обор* ҳам бор) тарзида тўла ҳолда айтилади. Шунингдек, ўзбек тилининг баъзи шеваларида қисқартириб айтиладиган *онг* формаси Тошкент шеvasида *олинг* тарзида тўла талаффуз қилинади ва ҳоказо.

Жонли нутқда товушларнинг тушиб қолиши ҳодисасини артикуляцион-физиологик тежамлилик, кучни иқтисод қилиш билангина изоҳлаш мумкин эмаслигини Поливановнинг ўзи ҳам билар эди. Шунинг учун баъзи товушларнинг, масалап, тор унли товушларнинг тушиб қолишга мойил эканлигини ўзи ҳам кўрсатади. Фонетик ўзгариш қонуналаридан яна бири сифатида у жарағли портловчи ундошларнинг сирғалувчи товушга айла-нишга жуда ҳам мойил эканлигини айтади.

Е. Д. Поливанов қиёсий анализларида бир оилага мансуб бўлган тилларни қиёслаш билангина чегараланмади. У бошқа-бошқа оилага мансуб тилларни ҳам қиёслади. Шу асосда у рус тили грамматикасини ўзбек тили грамматикасига чоғиштириб, «Ўзбек тилига қиёсланган рус тили грамматикаси» (1933) номли катта бир асар ҳам ёзди. Унинг жуда кўп қўл ёзмалари эълоп қилинмай қолган, уларнинг бир қисми йўқолган.

Е. Д. Поливановнинг совет ва жаҳон тилшунослигига қўшган ҳиссаси ана шундай жуда улкан. Унинг ўзбек тили ва диалектларини ўрганиш ва тасвирлаш соҳасидаги тадқиқотлари кўзга алоҳида ташланади. Масалап, у «Ўзбек тилини ўрганишга кириш» (Тошкент, 1925), «Ўзбек тилининг қисқача грамматикаси» (Тошкент, 1926), «Тошкент диалектининг товуш состави», «Ўзбек тилининг сингармонизмлашмаган (эронлашмаган) шевалари намуналари» (Л., 1928), «Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили» (Тошкент, 1933), «Ўзбек тили грамматикасидан материаллар» (Тошкент, 1935) каби асарлари билан ўзбек тилининг фонетик ва грамматик хусусиятларини чуқур ёритиб берди.

Е. Д. Поливановни амалда ўзбек диалектологиясини дастлаб яратувчилардан бири эди деса бўлади.

Олимнинг ҳозир номи маълум бўлган 150 та асаридап тахминан ярмигина нашр қилинган. Унинг «Узбекская хрестоматия», «Узбекско-русский словарь», «Фонетический словарь туркестанского говора», «Синтаксис и стилистика современного русского языка», «Таджикская грамматика», «Туркменская грамматика» каби асарлари йўқолиб кетган.

Коммунист Е. Д. Поливанов совет тилшунослигига ўз асарлари билан салмоқли ҳисса қўшиш билан бирга илмий педагогик кадрларни тайёрлашда, уларнинг сиёсий ва илмий жиҳатдан ўсишларига жиддий ёрдам берди.

ТИЛ ВА НУТҚ

БИРИНЧИ БОБ.

ТИЛ ВА НУТҚНИНГ СТРУКТУРАСИ.

Тилшунослик бошқа фанлардан ажратилиб, ўзича алоҳида мустақил фан деб танилган даврлардаёқ тил билан нутқни фарқлашга эътибор берилган эди. Аммо фан тараққиёти тарихи давомида ҳамма томонидан ҳам тил билан нутқ бир-биридан фарқланавермади. Шунинг учун, кўпинча, нутққа хос ҳодисалар тил ҳодисаси сифатида талқин қилиниб келди.

Совет тилшунослигида кейинги йилларда тил билан нутқ ҳодисаларини фарқлашга жиддий эътибор берила бошланди. Шунинг учун бири иккинчисининг конкрет, хусусий кўриниши бўлган тил ва нутқнинг нималигини, уларнинг моҳиятини, структураси ва функцияларини аниқлаб олиш, уларга хос қонуниятларни тўғри тасаввур қилиш жиддий аҳамиятга эга.

ТИЛ ВА УНИНГ СТРУКТУРАСИ

Тил маълум миқдордаги нутқ товушларининг турли комбинацияси билан кишилар бир-бирларига билдирадиган сўзлар, грамматик воситалар ва улардан фойдаланиш қоидаларидан ташкил топган деган фикр XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ қиёсий грамматикачилар томонидан илгари сурилди. Ҳозир ҳам тилни шу ҳилда тасаввур қиладилар.

{Маълумки, тил ўзига хос структурага эга бўлган системадир. Тил бир-бирининг мавжудлигини талаб қиладиган, бир-биридан ажралмас ҳолда бўлган икки элемент (ёки бирлик)дан ташкил топган. Булар: А. Лексика, яъни луғат састави. Б. Грамматика. Уларнинг ҳар бири нутқ товушларидан иборат бўлган материяга эга.

А. Тилнинг луғат сoстави

Луғат сoстави шу тилда мавжуд бўлган барча актив ва пасив сўзлар йигиндисидан иборат.

Сўз коллектив аъзолари томошдан бир хилда талаффуз қилиниб, бир хилда идрок қилинадиган ҳамда бирон предмет (ҳодисани) билдирадиган ё улар ҳақидаги тушунчаларни эсга соладиган битта товуш ёки бир неча товуш бирикмаси сифатида шаклланган ишора (символ)дир.

Айрим олинган сўзда уч нарсани ажратиб аналлиз қилиш керак: 1) товуш томонини, 2) атамалик хусусиятини, 3) тушунча ифодалаш хусусиятини.

Тилшуносликда мана шу уч хил хусусият асосида айрим олинган сўзнинг уч хил функцияси ҳақида гапирилади. Булар 1) перцептив¹ функция, 2) номинатив² функция, 3) сигнификатив³ (ёки семаснологик) функция.

Сўзнинг ҳар уч томони — товуш орқали идрок қилиниш (яъни, перцептив) хусусияти, атама бўлиш (номинатив) хусусияти ва тушунча ифодалаш (яъни сигнификатив) хусусияти ўзаро боғланган бўлиб, бу занжирнинг ўрта ҳалқасини номинатив функция учун хизмат қиладиган «ички форма» ташкил қилади.

Сўзнинг товуш томони. Сўз, ҳаммадан бурун, товушдан иборат бўлган сигналдир. У нутқ товушлари сифатида сезги органларидан бири бўлган эшитиш органига (ёзувда эса ёзув белгилари орқали кўриш органига) таъсир қилади. Сўзнинг мана шу хусусияти уни моддий нарса қилиб қўяди. Демак, сўзнинг моддийлиги нутқда реал (яъни, айтилган) товуш материясидан иборатлигидир.

Сўзнинг моддий томони ҳақидаги бу хулосада, сўзсиз, нутқдаги сўз, яъни сўзнинг грамматик формаси (глоссема) кўзда тутилади. Бу ерда тил бирлиги бўлган психо-физиологик бутунлик, яъни кишининг хотирасида мавжуд бўлган товуш образи эмас, у образ учун асос бўлган реал бирлик ҳақида гап боради. Бунинг сабаби шунки, сўзнинг онгдаги психо-физиологик образи аслида реал фонетик бирликлар асосидагина юзага келади. Демак, асосий нарса хотирадаги образ эмас, нутқдаги сигнал (ишора)дир. Шунинг учун гап айрим олинган сўз ҳақида борганида ҳам у реал ҳодиса деб тасаввур қилинадиган ва шу жиҳатдан баҳоланади. Шундай қилиб, сўзнинг моддий томони сўзнинг ташқи қиёфасини, содалаштириб айтганда, товуш қобигини ташкил қилади.

¹ Perceptio — лат. «идрок».

² Nominativus — лат. «атама бўлиш».

³ Significativ — лат. «маъно».

Товуш қобиғи сўзнинг сезги органлари орқали идрок қилинишига алоқадор бўлиб, у маълум нарса, ҳодиса билан боғлангандагина ижтимоий аҳамиятга эгадир.

Нутқ товушлари биринчи навбатда сўз ва морфемаларнинг ташқи, фонетик образи сифатида кишининг хотирасида сақланади. Масалан, *китоб, -лар, -га* каби элементлар аллақандай маъхум нарса ҳолатида эмас, шу фонетик қиёфалари билан эсланади. Иккинчи томондан эса, сўз ва морфемаларни шакллантириш учун хизмат қиладиган товушлар ўз ўхшашликларини ва ноўхшашликларини асосида айрим типларга бирлашиб, ана шу товуш типлари образи хотирада туради. Бу товуш типлари фонемалардир.)

Нутқ товушлари айрим ҳолда тасаввур қилинганида фонема сифатида хотирада сақланади. (Ҳар бир тилнинг ўз фонемаларини системаси бор. Булардан ташқари, тилнинг товуш томонига доир ҳодисалардан учинчиси интонациядир.

Интонация нутқ товушларини ифода мақсадига кўра талаффуз қилишдан туғилади.) Бироқ товушнинг қайси хусусиятини (тони, кучи, суръати ва бошқалар) қайтарзда ва қачон ўзгартириш лозимлиги нутқ товушларидан фойдаланиш қоидалари орқали белгиланади. Бу қоидалар эса хотирада бўлади.

(Шундай қилиб, тилнинг товуш томони тубандаги уч нарса сифатида хотирада сақлаб қолинади ва керак пайтда нутқ процессида улардан фойдаланилади:

а) сўз ва морфемаларнинг фонетик қобиғи ёки сурати сифатида;

б) айрим фонема, яъни бир-бирига жуда яқин бўлган реал товушларнинг ягона товуш образи сифатида;

в) товушлардан фойдаланиш қоидалари сифатида.)

Сўзнинг атама бўлиши юқорида сўзнинг, биринчидан, объектив борлиқдаги нарсалар, ҳодисаларни билдириши, иккинчидан, улар ҳақида кишининг хотирасида мавжуд бўлган тушунчани эса тушириши (ифодалаш) айтилди.

(Сўзнинг борлиқдаги бирон нарсани билдириши нима?

Бу — сўзнинг ниманингдир атамаси, номи бўлишидир. Номлар бўғиндан-бўғинга ўтади: болалар нарсаларнинг номларини катталардан ўрганадилар, ўз ҳаётларида янгиларини яратадилар.)

Номлар қандай қўйилади? Номлар предметлар, ҳодисалар билан нима орқали боғланади? Товуш состави биланми? Яъни сўзнинг товуш состави предмет ёки ҳодисани қандайдир даражада акс эттириб турадимиз ёки сўзнинг қандай бўлиши предметга боғлиқ эмасми? Бу масалалар атрофида фикр юритиб кўрайлик.

Ўтмишда кўпгина машҳур олимлар сўз деганда унинг фақат товуш томонини тушунганликлари учун, сўз билан у ном бўлган предмет орасида узвий боғланиш бор деб ўйлаганлар.

Антик дунёнинг идеалист олимлари (масалан, Пифагор, Сократ, Платон ва бошқалар) табиат билан жамият орасида, шунингдек сўз билан предмет орасида мослик бор, ном предметнинг моҳиятини ўз товуш составида акс эттиради деган бўлсалар, материалист олимлар эса (масалан, Гераклит, Демокрит, Эпикур ва бошқалар) бунга қарши чиқдилар.

Бу мунозара кейинги асрларгача турли номлар билан (аналогистлар — аномалистларнинг тортишуви ва бошқалар) давом қилиб келди. Жаҳон пролетариатининг доҳийси К. Маркс ҳам бундан четда қолмади. У ўзининг «Капитал»ида товар, пул оборотлари ҳақида гап борганида, йўл-йўлакай ном масаласига тўхталиб, уни аниқ, материалистик тарзда тушунтириб берди.

«Бирон нарсаинг номи,— деб ёзади у,— унинг табиати билан ҳеч қандай алоқадор эмасдир. Агар мен бирон кишининг номи Яков эканини билсам ҳам, бу билан мен у киши тўғрисида мутлақо ҳеч нарса билмайман»¹.

Ном билан моҳият орасидаги муносабат атрофидаги тортишув В. И. Ленин замонида ҳам давом этган бўлса керакки, у шу масалага яна тўхташга мажбур бўлган. «Номини айтиш керакми?— деб ёзади В. И. Ленин,— бироқ номи тасодифийдир ва Sache selbst* ни ифода этмайди (айримни қандай ифода этиш мумкин?)»².

Шундай қилиб, доҳийларимиз К. Маркс ва В. И. Ленин қарийб йигирма беш асрлик мунозарани диалектик материализм нуқтан назаридан бартараф қилдилар. Ном билан предмет орасида табиий болганишнинг йўқлигига ҳеч қандай шубҳа қолмади. Бироқ предметлар, ҳодисаларга ном мутлақо тасодифий равишда қўйилмайди. Ном қўйишнинг маълум бир қонунияти бўлади, албатта.

В. И. Ленин таълимотига кўра, ном бериш предмет ёки ҳодисаларнинг бирорта муҳим белгисини аниқлаб, уни сўз орқали ифодалашдан иборатдир.

«Нотаниш (яъни янги) предметга дуч келинганида дастлаб у таниш предметлар билан қиёсланади ва шу асосда янги предметнинг бирон муҳим белгиси (хусусияти) ажратилади. Ана шу муҳим белги (хусусият) ном бериш учун асос бўлиб қолади» Масалани ленинча тушуниш мана шу тарзда бўлиши лозимлиги унинг «Фалсафа дафтарлари»да Фейербахдан олган цитаталаридан ва унга баҳо бериб, «Яхши айтилган!» деб ёзиб қўйганлигидан кўришиб турибди. Фейербахдан келтирилган цитатада мана бундай дейилган эди:

«Хўш, ном нима? Бу — ажратиб турадиган белги, кўзга ташланиб турадиган қандайдир бир аломат бўлиб, мен предметни

¹ К. Маркс, Капитал, биринчи том, I китоб, Тошкент, 1955, 117 - бет.

* — нарсаларнинг асл моҳияти.

² В. И. Ленин, Асарлар. 38 - том, 294 - бет.

ўзимга ёппасига тасаввур этмоқ учун уни предметнинг намоян-даси, предметни характерловчи нарса қиламан»¹.

Ҳар бир тилдаги ясама отлар (соддалари ҳам, қўшмалари ҳам) ана шундай бирон белгини англатади. Масалан, *ишчи* — «ишлайдиган», *учувчи* — «учадиган», *синфдош* — «бир синфда бўлган», *оқим* — «оқмоқ ҳаракатидаги», *томчи* — «томадиган», *Чуқурсой* — «чуқурликдаги сой» каби муҳим белгиларни билдиради.

Номдан англашладиган муҳим белги билан умуман сўз ифодалайдиган тушунча орасидаги муносабат масаласи алоҳида изоҳланиши лозим.

В. фон Гумбольдт ва унинг издошлари таълимотидаги «ички форма», А. А. Потебня таълимотидаги ишора (вакил ёки этимологик маъно) ҳам, Фейербах томонидан айтилиб, В. И. Ленин томонидан маъқулланган, ном қўйиш чоғида ажратиладиган белги ҳам худди мана шу «ички форма» ёки «ички образ»дир.

Предметнинг у ёки бу белгисини ном қўйиш учун дастлабки образ сифатида танлаш ўша предметга қайси халқнинг қандай ёнидашига боғлиқ бўлгани учун, «ички форма» турли тилларда гоҳ муштарак, гоҳ фарқли бўлади. Баъзан эса бир тилнинг ўзида ҳам шевалараро атама асосида ётган белги ҳар хилдир. Бир неча мисол:

Немис тилида *тақа* сўзига «темир туёқ» образи асос бўлган. Немисча тақани *Hufeisen* («туёқ темир») дейдилар. Финлар эса «от ботинкаси» белгисини олганлар. Улар *hevosenkenka* («отнинг ботинкаси») дейишади. Арабларда иккита сўз қўлланади: бири *наълат (ун) نعلة*, иккинчиси *ҳидват (ун) حذوة* бўлиб, *наъл* сўзи аслида оёқ кийимини билдиради.

Форс ва баъзи туркий тилларда ҳам шу сўздан фойдаланилади: форс тилида *наъл نعل*, нўғай тилида *нал*, ўзбек тилининг қиччоқ лаҳжасида *нал* «тақа»дир.

Арабча *наълатунинг* синоними *ҳидват (ун)* «чегараловчи» деган белгини билдиради. Бу сўз «тақа» маъносини ифодалаш учун қўлланганида туёқнинг ўсишини чегаралаш кўзда тутилган бўлса керак. Испанлар тақани «темирлайдиган» белгиси асосида *herradura* дейдилар («Ніего «темир», *herrag* «темирламоқ»), русча *подкова*, афтидан, оёқнинг «остига уриб қоқиладиган нарса» белгиси асосида яратилган бўлса керак. Туркий тилларда, асосан, *тақа II даға* қўлланади. У *тақ II дақ* ҳамда -а морфемаларидан иборат. Бурят-монгол тилида ҳам шунга яқин, яъни *таха* қўлланади. Аммо ҳалқа — монгол тилида *тах* нишг ўзи шу маънони ифодалайди. С. Е. Маловнинг кўрсатишича, уйгур тилида *тақа (тақы)* сўзининг «ёпиштирилган» маъноси ҳам бор².

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 38 -том, 413 -бет.

² С. Е. Малов, Уйгурский язык, М.—Л., 1954, 181 -бет.

Демак, тақа сўзи «тақиладиган», «ёпиштирилган» белгисига асосланган деган хулосага келса бўлади.

Шундай қилиб, от оёғига қоқиладиган темир буюмга ном қўйишда юқорида кўрсатилган олти тилда (немис, фин, испан, араб, рус ва ўзбек — умуман, туркий тилларда) олти хил «ички форма» асос бўлганлиги кўринади.

Ўзбек тилида «летучая мышь» маъносига иккита сўз бор: бири *кўршапалак* (қислап: тожик тилида *шабпарак* «летучая мышь», «ночная бабочка»), иккинчиси *ёрқанот*. Кейингиси диалектал сўз бўлса ҳам, баъзан бадний адабиётда учраб қолади. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» асарига *Хўроздан «тонг отишини нимадан биласан» деб сўралса, ёрқанотнинг чийиллаганидан биламан» деган экан* жумласи бор. Унда *кўршапалак* ўрнида *ёрқанот* қўлланилган. Бу синонимларнинг «ички форма»сига келганда, уларнинг мутлақо бошқа-бошқа эканлиги кўринади. *Ёрқанот* сўзининг «ички форма»си «парда қанот» бўлса, *кўршапалак* сўзиники бирмунча мураккаб. У *кўр* + *шаб* + *пар* + *ак* қисмларидан тузилган. Биринчи қисм «сўқир» маъносини, иккинчи қисм (*шаб* ёки *шап*) тожикча «тун» маъносини билдиради. Учинчи қисм, яъни *пар* (ўзбек тилида *пал* бўлиб кетган) тожик тилидаги *паридан* «учмоқ» феълининг ҳозирги замон негизи бўлиб, унга *-чи* маъносини билдирадиган *-ак* суффикси қўшилган. Шундай қилиб, *кўршапалак* сўзининг асосида «кечаси учадиган кўр» белгиси ётади.

Демак, шевалараро бир предметни ифодалайдиган сўзларгина эмас, ҳатто «ички форма»лар ҳам ҳар хил бўлиши мумкин.

Турли тилларда ясама сўзлар ва формалар асосида ётган «ички форма» баъзан бир хил бўлади. Масалан, сув устида учиб юриб яшайдиган ҳашаротлардан бирини ўзбек тилида *ниначи* (русча *стрекоза*) дейдилар. Шундай дейилишига унинг *нинача* ўхшаган узун қиёфали бўлишидир: *ниначи* аслида *нинача* «кичкина нина» бўлган. Тожик тилида ҳам шу белги ифодаланади. Тожик тилидаги *сўзанақ* ҳам аслида «нинача» маъносига бўлиб, *сўзан* («нина») қисмига *-ак* суффикси қўшиб ясалган.

Тожик тилидаги *-ак* суффикси отларга қўшилганида ўзбек тилидаги *-ча* суффикси каби отнинг кичрайтиш-эркалаш формасини ясайди.

Демак, ҳар икки тилда ҳам «ички форма»лар бир хилдир. Бу ўзбек ва тожик халқлари орасидаги маънавий алоқадан дарақ берадиган фактдир.

Юқорида келтирилган сўзлардан қайси бири олдин ясалган, қайси бири мавжуд ички формадан фойдаланган ҳолда кейин ясалганлиги қизиқтириши мумкин. Буни аниқласа бўлади. Агар туркий тилларнинг кўпчилигида бу сўз мавжуд бўлса, демак,

у азалдан бўлган деб ўйлаш мумкин. Масалан, қозоқ, қорақалпоқ, нўғай, тува тилларида, деярли, бир хилда *инелик*, *инелик*, *ийнелик*, *инелик* дейилса, татар ва бошқирд тилларида *енэ карагы* (ина қароғи), турк тилида эса *қиз вўжеги* (*қуз вўжеги*) дейилади.

Юқоридагиларга қараганда, кўпчилик туркий тилларда *инелик*, яъни «нинага эга», «ининаси бор» белгиси, аммо татар ва бошқирд тилларида *ина қараги*, яъни «нина ўғриси» белгиси, турк тилида *қиз вўжеги* < *қуз вўжаги*, яъни «ботқоқ чивини» ёки «ботқоқ қўнғизи» белгиси ном қўйиш учун «ички форма» сифатида олинган. Улар ўзаро бир-бирларига ўхшайди. Турк тилидаги *вўжек* сўзи татар ва бошқирд тилларида ҳам бор, у *бужак* (божэк) тарзида талаффуз қилинади. Бу ҳашаротнинг номлари ва уларнинг «ички формалари» тожик тилидагига сира ўхшамайди. Фақат ўзбек тилидаги «ички форма»гина тожик тилидагига ўхшайди. Шунга кўра, ўзбек тилидаги *ниначи* тожик тилидаги «ички форма»нинг айнан таржимаси сифатида ясалган деган хулосага келиш мумкин.

«Ички форма» янги сўзнинг мазмунидир. Ўзлашиб кетган янги сўзлар ҳам, янгилик белгисини сақлаб қолган неологизмлар ҳам ўз маънолари билан «ички форма»га таянадилар.

Янги сўз ясаш пайтида унга асос бўлган «ички форма» битта муҳим белгидан иборат бўлгани учун, янги сўз сифат, равиш, сифатдош характерида бўлади. Масалан, *ишчи* — «ишловчи» ёки «ишлайдиган» демакдир. Шунинг учун *ишчи* сўзи ўз «ички форма»сига асосланган маънода ҳам қўлланади: *Ишчи бўлган камбағаллар, савдо-сотикқа дағаллар, қалпоқ бозори қайсиди?* (Э. Жуманбулбул ўғли, Равшан.)

Ҳозирги от ясалиши шунинг учун ҳам, аслида сифат ёки сифатдош ясалишидан иборат бўлиб, «ички форма»га шахс, яъни бажарувчи белгиси қўшилиши уни отга айлантириб юборади.

Вақт ўтиши билан «ички форма» билан тушунча орасидаги боғланиш унутилиши мумкин. Унда сўз ифодалайдиган ҳозирги маъно (реал маъно) бошқачароқ бўлиб, ўзгариб қолади. Баъзан эса ҳаммага тушунарли бўлган «ички форма» ёрдамида сўз ясалади, аммо ўша сўз халққа тушунарли бўлмайди, нутқда қўлланилмайди.

«Ички форма» ясама сўзларда яққол кўринади, аммо туб сўзларда йўққа ўхшайди. Кўринадики, «ички форма» билан реал маъно орасидаги муносабат масаласи ҳам муҳим ва қизиқарлидир.

Содда ёки қўшма ясама сўзларда «ички форма» унинг составидаги морфологик элементлар маъносидан юзага келади. Аммо туб сўзларда у, одатда, мавжуд бўлмайди. Масалан, *киши* сўзининг «одам», «ҳар бир одам», «эркак», «хизматкор», «хотин» каби бир неча маънолари бўлганлиги маълум. Аммо бу маъно-

лар (тушунчалар)га асос бўлган муҳим белги маълум эмас. Демак, *киши* ёки шу каби туб сўзларнинг «ички форма»си нолга тенг бўлиб, у товуш томони билан тушунчадан иборат. Туб сўзлар ясама сўзлардан «ички форма» масаласида фарқ қилади. Туб сўзнинг олдинги маъноси, А. А. Потебнянинг фикрича, кейинги маънога нисбатан «ички форма» деб ҳисобланади. Бундай пайтда сўзнинг дастлабки ёки илк маъноси ва ҳозирги маъноси (ёки реал маъноси) ҳақида гапириш лозим. Масалан, тожик тилидан кирган *жувон* (<тож. *чавон*) сўзнинг тожик тилидаги «ёш» маъноси унинг ўзбек тилидаги «ички форма»си бўлса, ўзбек тилидаги «ёш аёл» маъноси ўзбек тилида сўзлашувчилар учун реал маънодир. Ҳ. Олимжоннинг «Куйчипинг хаёли» номли шеърдан олинган «Куй керак *мардона*, *жувон* ҳаётга» мисрасида қўлланган иккита тожикча сўзнинг биттаси (*мардона*) реал маънода, яъни ўзбек халқи ҳозир кўзда тутадиган маънода қўлланган. Унинг «ички форма»си «эркакларча» белгисидир. Иккинчи сўз (*жувон* сўзи) эса «ички форма»сига кўра қўлланган. Шунинг учун бирмунча галати туйилади.

Бошқа тилдан олинган сўзларнинг «ички форма»лари ҳар вақт ўзгариши шарт эмас, албатта. Баъзан маълум тор доирада унга дуч келиш мумкин. Масалан, юқорида келтирилган *мардона* сўзи умумхалқ тилида русча *героически* сўзга эквивалент маънода қўлланган. Аммо косиблар орасида у «эркаклар ковуши» маъносида қўлланади ва *занона*, яъни «аёллар ковуши»га ҳамда *бачкана* (<*бачагона*), яъни «болалар ковуши»га зид қўйилади.

Юқоридагилардан кўринишича, «ички форма»нинг мавжудлигида диалектик зиддият ётади. У маълум даврда зарурий нарса, маълум даврда эса ортиқчадир.

Ном ўзича, товуш ёки товушлар комплекси сифатида, тушунча билан бевосита алоқада бўлмаса ҳам, у мазмуни жиҳатидан тушунча билан боғлангандир.

«Ички форма»нинг аҳамиятига доир бўлган юқорида кўрсатилганларнинг бир хили сўзнинг тарихий-этимологик ҳолатига, бир қисми эса ҳозирги ҳолатига тааллуқли. Аммо алоқа процессида бари бир «ички форма» эмас, реал маъно пазарда тугилади. Шунинг учун ҳам ички форма, кўпинча, упутилади. У этимологик изланишлар ёки морфематик анализ чоғидагина аниқланади.

Ички форманинг упутилиши алоқа процессида мия ишини осоплаштиради: бир сўз туфайли бирданига икки нарса — дастлабки ва ҳозирги маъноси хотирланмай, фақат ҳозирги реал маъно кўзда тутилади. Акс ҳолда, масалан, *Машинага тушиди* гапи, сўзларнинг дастлабки маъноларига, яъни «ички форма» ларига кўра, «спустился в механизм» каби, ҳозирги маъноларига кўра, «сел в машину» каби, яъни икки хил мазмунда аниқлар, улардан қайси бирига қараб иш қилиш лозимлигини бил-

май, эшитувчи қийин аҳволда қолган бўлар эди. Кўп ҳолларда «ички форма» кўзда тутиладиган бўлса, гап умуман, мазмунсиз бўлади. Солиштиринг: *Колхозчилар қиш келиши билан деҳқончилик асбобларини йиғиштириб қўйдилар*. Бундаги ҳар бир сўзнинг «ички форма»си тикланса, гап мана шундай бўлиб чиқади: «Коллектив хўжаликчилар қиш келиши билан катта ер эгаллиги (ёки феодалчилик) сабабларини йиғиштириб қўйдилар».

Кўринадики, «ички форма» ёки дастлабки белги ном қўйишда ҳар қанча зарур бўлса ҳам, кейинчалик нутқда баъзан ортиқча бўлиб қолади.

«Ички форма»нинг йўқолиши сўзнинг фонетик жиҳатдан ўзгарishi учун замин тайёрлайди. Масалан, Тошкент атрофидаги баъзи қишлоқларда ҳовлига нисбатан «тоза», «чиroyли», «саранжом» маъноларини ифодалайдиган *гулмоҳдай* сўзи ишлатилади. Шу кўринишида бу сўзнинг «ички форма»сини изоҳлаб бўлмайди. Агар уни «гул» ва «боғ» маъноларидан туғилган, яъни «гулбоғдай» деб ўйласангиз, *гулбоғ* сўзида қандай тозалик белгиси бор дейсиз. *Гулмоҳдай* сўзи асли *гўлмоҳдай*, яъни *ў* билан шакланган. Бундаги *гўл* ҳинд-эрон тилларида «думалоқ», *моҳ* эса «ой» маъноларини билдириб, бутун қўшма сўз «тўлин ойдек» белгисини ифодалайди. Демак, тоза, саранжом-саришта ҳовлининг юзи тўлин ойнинг юзига ўхшатилади. Бу ўхшатишнинг унутилганлиги сўзнинг ташқи қиёфасини ўзгартиришга ёрдамлашади: мазмун тиргаги бўлмагач, формани сақлашга эҳтиёж қолмайди. Сўзларнинг маъно хусусияти билан боғланган бу ҳодисани тушунмаслик «*бечиз* сўзини нима учун *бежиз* тарзда ишлатадилар, унинг асли *бечиз-ку!*» дегандаги каби эътирозларга сабаб бўлади. Вақт ўтиши билан ўзбек тили шароитида тожикча *бечиз* сўзининг тожик тилидаги маъноси бўлган «ҳеч нарса»сиз» тушунчаси ўзгариб, «сабабсиз» маъносини касб этган. Шунинг учун унинг дастлабки фонетик қиёфаси (яъни ч товуши билан шаклланиши) ҳам ўзгариб, ўзбек тилида *ж(дж)* билан шаклланидиган бўлиб қолган. Фонетик ўзгариш билан маъно ўзгариши параллел юз берса, бундай ўзгариш мустаҳкам бўлади.

Баъзан шундай ҳам бўлади: сўзнинг «ички форма»си мавжуд, янги сўз ясалган, аммо ўша янги сўзнинг маъносини одамлар тушунмайди, унинг нимани аниқлаши ҳақида ҳар хил фикрлар туғилади. Масалан, *маишатхона*, *найкамалак*, *теримой*, *музқаймоқ*, *роҳатли луқум*, *шамол қанот*, *шайтон устара* каби сўзлар нимани аниқлатади? Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири айрим ёзувчилар томонидан жуда ҳам тушунарли бўлган сўзлардан ясалган. Демак, «ички форма»нинг мавжудлиги ҳали реал маънонинг мавжудлигини кўрсатмайди. Реал маъно коллективнинг ижодидир. У коллективга тушунарли бўлгандагина мавжуд деб ҳисобланиши мумкин. Неологизмларни яратган ки-

шилар сўзга фақат «ички форма» берадилар, реал маънони у коллективдан олади. Шунинг учун баъзи олимлар (масалан, Потебня) «ички форма»ни индивид яратади, реал маънони эса жамият яратади деб ҳисоблайди.

Гап тузишда (фикр ифодалашда) номлар предмет ёки ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни ифодалайди. Чунки «ички форма»дан иборат бўлган бирон белги ёнига яна бошқа белги (ёки белгилар) қўйилади. Шу билан сўзнинг мазмун томони кенгайди. Масалан, *балиқчи* сўзининг ички формаси «балиқ овловчи» — «тутовчи», аммо гап одам ҳақида борганида «балиқ овловчи киши» тушунчасини, қушлар ҳақида борганида эса «балиқ овловчи қуш» тушунчасини ифодалайди. Чунки «балиқ овловчи» белгисига «одамлик» ёки «паррандалик» белгиси қўйилади.

Демак, «ички форма»дан иборат бўлган белги фақат ном қўйиш учунгина асос бўлиб қолмай, сўз ифодалайдиган тушунчанинг мазмунини ташкил қиладиган муҳим белгилардан бири сифатида тушунча мазмунида иштирок ҳам қилади. Бу жиҳатдан «ички форма» тушунчага мос (мувофиқ) келади. Шу маънода «ички форма» сўзнинг реал маъносига, яъни тушунчани ўз ичига олган маъносига, пойдевор вазифасини ўтайди.

Сўзнинг тушунча ифодалаш. (Тушунча предметларни, ҳодисаларни муҳим белгилари асосида бошқа барча предмет ёки ҳодисалардан ажратадиган фикр формасидир. У предмет (ҳодиса) ва унинг хусусиятлари орасидаги маълум боғланишларни онгда акс эттиради.) Бундан, тушунча объектив борлиқни ўзида айнан акс эттиради, деган хулоса чиқмайди. Ф. Энгельс тушунча тушунчага хос табиатга эга бўлгани учун тўғридан-тўғри ва бевосита борлиққа тенг эмас,¹ деган эди.

Тушунча шунинг учун бевосита борлиққа тенг эмаски, у хусусиятларни, муҳим белгиларни умумлаштирган ҳолда ўзига қамраб олган бўлади. Тушунчанинг умумлаштириш хусусияти борлиги жуда муҳим аҳамиятга эга. В. И. Ленин «Тушунчанинг биринчи ўзига хос белгиси — *умумийликдир*²...», деб бекорга айтмаган. Чунки инсон тажрибаларининг умумлаштирилган натижаси шу тушунчада акс этади. Тушунча айрим фикр сифатида ҳам, ҳукмнинг элементи сифатида ҳам мавжуд. Инсоннинг турмуш тажрибалари мантиқий алоқа воситасида, яъни мантиқий ҳукм («суждение») составида иштирок этиш орқали онгда мустаҳкамланиб қолади. Шунинг учун мантиқий алоқа процессида (яъни ҳукм ёки хулоса чиқариш процессида) пайдо бўлади. Маълумки, одамлар ва ҳайвонлар орасида мантиқий бўлмаган алоқалар ҳам бўлади. Масалан, ҳайвонларнинг кўрса-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, 482-бет.

² В. И. Ленин, Асарлар, 38-том, 178-бет.

тиш, хабар қилиш сигналлари ёки ҳаракатлари мантиқий алоқага кирмайди. Чунки бунда предмет ва унинг белгиси (хусусияти) ажратилмайди. Чунончи, музикани ёқтирадиган хонаки ит пианино чалиб ўтирган эгаси чалишдан тўхтаганида унинг қўлини оҳиста тишлаб пианино клавишлари устига қўйиб қўйиши мумкин. Бу билан ит чалиш ишини давом эттиришни гўё «илтимос» қилади. Бироқ бу илтимос мантиқий характерга эга эмас. Унда айрим тушунчалар иштирок қилмайди. Унинг тезда унутилиш сабаби ҳам шунда бўлса керак.

Кишининг фикрлаши тушунчаларнинг ҳаракати орқали юзага келади. Тушунчаларнинг ҳаракати эса сўзлар орқали вужудга келади. Сўзлар орқали предметлар бир-бирларига қиёс қилинади ва шу йўл билан уларнинг умумий ва хусусий белгилари ажратилади.

Шу муносабат билан В. Г. Белинскийнинг А. С. Пушкин ҳақидаги иккинчи мақоласида айтилган тубандаги фикри хотирага келади.

«Тил, ўз ҳолича,— деб ёзган эди у,— фақат восита бўлувчи материалдир... Фикрнинг ҳаракати туфайли тилнинг ҳаракати ҳам ҳамма вақт муҳимдир»¹.

Фикрнинг ҳаракати тушунчаларнинг ҳаракатидан иборат бўлиб, тилнинг ҳаракати ҳақида гапирилганда ўша тушунчаларни ифодаловчи воситалар, яъни сўзлар кўзда тутилади. Чунки онгда ҳосил бўлган тушунчалар сўзларда яшайди. Демак, сўз тушунчанинг иккинчи табиати, жонли реаллиги (биринчи табиати унинг мазмуни)дир. Бошқача айтганда, сўз — тушунчанинг формаси бўлса, муҳим белгилар унинг мазмунидир. Бундан келиб чиқадиган биринчи муҳим хулоса шуки, тушунча сўз маъносининг мантиқий ядросини (асосини) ташкил қилади. Шунинг учун бирон сўзнинг маъноси ҳақида гап борганида, ҳаммадан бурун унинг қандай тушунчани ифодалаётганига эътибор берилади.

Чиқариладиган иккинчи хулоса шуки, тушунча агар умумлаштириш хусусиятига эга бўлса ва у сўз маъносининг ядросини (асосини) ташкил қилса, демак, сўз ҳам ўз маъносида умумлаштиради. Сўзнинг худди шу хусусиятини кўзда тутиб, В. И. Ленин «Ҳислар реалликни кўрсатади; фикр ва сўз — умумийликдир»² дейди. Бошқа бир ўринда у рус тилидаги *это* *это* («бу») ва *я* («мен») олмошларининг маъно хусусиятини изоҳлаш муносабати билан сўз маъносининг умумлаштирувчилик хусусиятини яна ҳам аниқ таъкидлайди. У ёзади: («Буми»³ Энг умумий сўз.) Ким *бу?* Мен. Ҳамма одамлар мен...³».

¹ В. Г. Белинский, Избр. соч., III том, М., 1941, 97-бет.

² В. И. Ленин, Асарлар, 38-том, 290-бет.

³ В. И. Ленин, Асарлар, 38-том, 293-бет.

Тилда мавжуд бўлган сўзлар, юзаки қараганда, бир-бири билан ҳеч қандай алоқада эмас, уларнинг ҳар бири ўз олдига, тарқоқ ҳолда хотирада сақланадигандек кўринади. Маълумки, В. И. Ленин «Ҳар бир тушунча қолган *барча* тушунчалар билан маълум *муносабатда*, маълум боғлиқликда яшайди»¹, деб тушунчалар орасидаги диалектик муносабатни очиб берган эди. Бу эса, ўз навбатида, сўзлар орасидаги муносабатни ёри-тади.

(Тил бирликларидан энг муҳими бўлган сўз нутқ процесси-дагина моддий, реал парса. Аммо нутққача ва нутқдан сўнг у хотирада сақланадиган психик фактордир.

Тил бирлиги бўлган сўз бир тарзда ва бир бутун ҳолидагина эмас, шу билан бирга, ўзининг таркибий қисмлари, яъни морфемалари тарзида ҳам хотирада сақланади. Демак, кишининг хотирасида сўз бир неча босқичли (ёки элементли ҳолда), яъни айрим қисмлар шаклида ҳамда бир бутунлик шаклида бўлади.)

Сўзнинг бундай мураккаб ва таркибий элементлар шаклида эса туриши морфемаларнинг (шу жумладан, аффиксларнинг ҳам) айрим бутунлик сифатида тасаввур қилинишини кўрсатади.

Сўзларнинг хотирада сақланиши шу билангина чегаралан-майди. Сўз ўз морфемалари билан биргаликдагина эмас, ўзи бошқа йirik бутунликнинг ичига кириб қолиши ҳам мумкин. Масалан, айрим сўзлар нутқда бирикиб, эркин бирикма ёки гап ҳосил қилган ҳолда қўлланавериb, бир қолнига кириб қолади.

Бундай доимо бир хилда қўлланадиган бўлиb қолган би-рикма ёки гаплар турғун иборалар ёки фразеоло-гияга айланади.

Фразеология эса сўз ва унинг морфемалари каби кишилар-нинг хотирасида бир қолипда сақланади, авлоддан авлодга ўтади ва тайёр ҳолда нутқда қўлланади. Бунда, Д. Н. Кудрявс-кай айтганидек, биринчидан, кишининг узоқ вақт давом этган тажрибаси, иккинчидан, киши онгининг ажратиш иши ўз нати-жасини беради.

(Шундай қилиб, хотирада сақланадиган сўзлар, уларнинг морфемалари ва сўзлардан тузилган турғун ибораларини (фра-зеологияни) тил фактлари деб ҳисоблаш керак.)

Сўзларнинг ҳар бири тилда ўзларининг барча формалари ҳолатида сақланиши амри маҳол: феъллар II шахс бирликдаги буйруқ формага тенг келадиган шаклда (*бор, кел* каби), қол-ган сўзлар эса бош келишик формасига тенг келадиган шаклда хотирада яшайди. Равишларнинг баъзи турларигина бирои формада «қотиб қолган» ҳолда бўлиши мумкин. Масалан: *шу ерда, тўсатдан* каби.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 38- том, 200- бет.

Б. Тилнинг грамматик томони

Тилнинг луғат состави ва фонемалар системаси унинг жисми, таънаси бўлса, грамматик ва интонацион қоидалар жони, ҳаёт бағишловчи тушунчалардир. Грамматика нутқ учун қолип, моделдир.

Грамматик қоидалар ҳар қандай бошқа ҳодисалар сингари бир қанча муҳим хусусиятларни ўзида мужассамлантиради. Бу хусусиятларга қуйидагилар киради:

1. Табиати жиҳатдан қараганда грамматик қоидалар а) объектив равишда мавжуд бўлган қонуниятларни ифодалаш мумкин, б) айрим кишилар (олимлар) томонидан яратилган тавсиялар, яъни субъектив қоидалар мажмуаси бўлиши мумкин.

Биринчи ҳолда грамматик қоидалар тилнинг ўзига хос бўлган, асрлар давомида бир неча авлоднинг фаолияти туфайли яратилган «табиий», объектив қонуниятлардир. Масалан, шеваларнинг, жонли сўзлашув тилининг қоидалари ана шундай. Улар ўша тил ёки шеваларни тасвирлаш чоғида намоён бўлади. Бундай қоидалар мазмунан лексикология, фонетика, морфология ва синтаксисга доир бўлиб, улар конкрет ҳодисаларни (сўзлар, товушлар, гапларни) назарда тутмай, умумий қонуниятларни, «қолиплар»ни баён қилади.

Иккинчи ҳолда грамматик қоидалар тилнинг табиий, объектив қонуниятларини ўрганиб, олимлар томонидан қайта ишланган ва бошқаларнинг ўз нутқларида ҳисобга олишлари юридик мажбурият деб ҳисобланадиган субъектив тавсиялардан иборат. Бу каби қоидалар тўплами адабий тилнинг орфография ва орфоэпия қоидаларидан, сўз яшаш, форма яшаш ва сўз ўзгартиш қоидаларидан, ниҳоят, баъзан сўзларни бириктириш, гап тузиш қоидаларидан юзага келади. Уларга эътибор бериш жамият аъзоларининг ҳаммаси учун зарурий ва мажбурий нарса бўлганидан, адабий тил нормаларини белгиловчи бундай грамматик қоидалар ижтимоий аҳамиятга эгадир.

2. Грамматик қоидалар мазмунан мантиқий умумийлик билан хусусийлик (жузъийлик) ва изчиллик принципларига асосланади. Унда йирик ҳодисаларни ифодаловчи умумий характердаги қоидалар бўлиши билан бирга, умумийлик ичига кирадиган, хусусий (жузъий) қоидалар ҳам бўлади. Айтайлик, сўзларнинг грамматик туркумларга — категорияларга ажралиши умумий қоида, аммо ҳар бир туркумнинг (категориянинг) ўзига хос хусусиятларини ифодалайдиган грамматик категориялар хусусий қоидалар бўлади. Масалан, от, сифат, сон кабилар умумий категория, аммо сон, эгалик, келишик категориялари хусусий категориялардир. Ёки сўз ўзгартиш ҳодисасига

доир қоида, чунончи, сўз ўзгартиш формалари туфайли сўзларнинг синтактик муносабатга киришишлари ҳақидаги қоида умумий характерда, аммо отларнинг келишик формалари туфайли феълга синтактик жиҳатдан тобе бўлиши ҳақидаги қоидалар хусусий характердадир.

Грамматик қоидаларда мантиқий изчиллик, бир-бирига боғланганлик принципи муҳим қонуният: масалан, сўзнинг грамматик формаси ўзгарар экан, унинг грамматик маъноси, синтактик функцияси ҳам ўзгаради. Сўзнинг бошқа қандай сўз билан бирикиб ёки ёнма-ён келиши ҳам унинг маъно, талаффуз хусусиятларига ва синтактик функциясига таъсир қилганлигидан, бу ҳодисаларни тасвирловчи қоидалар ўзаро бир-бири билан боғланади.

Баъзан тилнинг бирон хусусияти битта умумий қоида билан ифодаланса-да, шу қоидага зид келадиган қоидалар ҳам мавжуд бўлади. Бундай пайтда қоидадан истисолар келиб чиқади. Аммо истисоларнинг ўзи ҳам маълум қонуният маҳсулотидир. Демак, қоидаларда мантиқий изчиллик, кетма-кетлик, ўзаро боғланганлик бўлиши билан бирга, зиддиятлар, истисолар ҳам бўлади. Бироқ сўнги ҳол етакчи роль ўйнамайди.

3. Ниҳоят, қоидалар тарихийлик хусусиятига ҳам эга. Тилда мавжуд қоидаларнинг баъзилари ҳозирги ҳолатни акс эттирса, баъзилари тилнинг ўтмишига тааллуқлидир. Шу жиҳатдан грамматик қоидалар замонавий ва тарихий-традицион бўлиши мумкин. Масалан, инглиз ва француз адабий тилининг орфография қоидалари тарихий-традицион характерда.

Тилнинг иссонлар учун хизмат қилишида замонавий қоидаларнинг аҳамияти катта, албатта. Грамматик қоидалар замона талабига кўра мослашиб, ўзгариб турмаса, тилнинг тараққиёти учун кишан бўлиб қолади. Ўлик тиллардагина грамматик қоидалар доимий, қатъий ва саботлидир. Жонли адабий тилнинг қоидаларини пухталаштириш айрим арбобларнинг фаолиятига алоқадор бўлса ҳам, вақти-вақти билан ўзгартириб турилмаса, тилнинг тараққиётини ўзида акс эттирмайди.

Шундай қилиб, тубандагилар тил элементи ва тил ҳодисасига киради.

1. Айрим олинган сўзларнинг (лексемаларнинг) жами, яъни умумий лугат состави.

2. Морфемалар (яъни ўзак ва айрим-айрим аффикслар).

3. Сўзларнинг турғун бирикмалари, мураккаб терминлар, фразеологик иборалар.

4. Тилнинг фонемалар системаси.

5. Мавжуд грамматик қоидалар.

ТИЛНИНГ ТАБИАТИ ВА ФУНКЦИЯСИ

Тилнинг уч асосий элементи бир хилда фақат нутқда реаллашади. Нутқ йўқ вақтида уларнинг тақдири нима бўлади? Нутқдан олдин ва кейин тил элементлари, юқорида айтилганидек, хотирада сақланади, яъни нерв марказларида ички қобилият, потенциал имконият тарзида мавжуд бўлади.

Масалан, бирон сабаб билан гапириш қобилиятини йўқотган киши тилни йўқотмайди. Буни шундан ҳам билса бўладики, у сўзловчининг гапига (товуш тили орқали айтган гапига) монесиз тушунади ва унга тилдан бошқа воситалар билан, чунончи, имо-ишора билан жавоб ҳам беради.

Гапириш қобилиятини йўқотган кишида сўзлар ёрдамида суҳбатдошига жавоб бериш, яъни ўз фикрини сўз билан билдириш йўқ, холос. Бундай киши ўз хотирасида сўзнинг артикуляцион (талаффуз этилиши) ва акустик (эшитилгандаги) образларини сақлайди-ю, бироқ нутқ органлари ёрдамида сўзнинг артикуляцион-акустик образини янгидан реал фактга, товушлар сигналлига айлантира олмайди. Фақат мана шу камчиликка қараб уни тилдан ажралиб қолган киши дейиш сира ҳам мумкин эмас. Бинобарин, тил айрилиб, гапирилиб турган нарсагина эмас, деган хулоса чиқади. Сўзлар, грамматик қоидалар ва фонетик воситалар йиғиндиси маъносида тил, ҳаммадан бурун, психик (кишининг руҳий фаолиятига доир) фактдир. Ушунинг учун психик ҳодисаки, унинг элементлари (сўзлар, грамматик воситалар ва бошқалар) ҳар бир кишининг хотирасида акустик образлар сифатида сақланади.

Айни замонда, ҳар минутда тил нормал кишиларда артикуляцион-физиологик ҳодисага айланишга тайёр туради. Чунки у нутқ органларининг иши натижасида психик ҳодисадан реал фактга — материал қобиққа эга бўлган ташқи бир воситага айлана олади. Тилнинг бошқа объектив хусусияти бўлмаса, демек, тил ҳали айтилмаган, гапирилмаган потенциал имконият, холос.

Тилни шу хилда психик ҳодиса деб баҳолашнинг бир катта камчилиги бор. Бу камчилик шундан иборатки, юқоридаги фикр бутун элементлари билан хотирадагина мавжуд бўлган нарсадан қандай қилиб товуш материясидан иборат бўлган реал нутқ ҳосил бўлади деган саволга жавоб бермайди.

Хотирада сақланган сўзлар, морфемалар (ўзак ва аффикслар), фонемалар образидан нутқ тузилади, деб ҳисобланадиган бўлса, хотирадаги ҳодиса билан реал нутқ орасида яна бир нарсa бўлиши лозим. Шу нарсa туфайли потенциал имконият реал нутққа айланади. Ўша оралиқдаги нарсa (ёки ҳодиса) нима?

Психик ҳодиса билан реал нутқ орасидаги оралиқ ҳодиса хотирадаги тил элементларининг нутқ тузиш вақтида талаффуз орқали рўёбга чиқариладиган реал эквивалентларидир.

Демак, хотирадаги тил элементларининг образлари нутқ фаолияти вақтида реал элементларга айланади. Зотан реал элементлар аслида бирламчи бўлиб, уларнинг онгдаги образлари иккиламчидир ва улар реал элементлар туфайли ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, тил икки хил «материал» орқали мавжуд. Булар:

1. Психик «материал». Бу — сўз, морфема ва фонемаларнинг хотирадаги образи бўлиб, бу образлардан ташкил топган тил потенциал имконият сифатида «ички» тил деб аталиши ҳам мумкин. Бироқ уш «ички» нутқ билан аралаштирмаслик керак.

2. Моддий материал. Бу — нутқ яратиш чоғида белгили товуш қобигига эга бўлган реал талаффуз қилинаётган сўзлар, морфемалар (алломорфлар) ва товушлар (фонемаларнинг вариантлари — аллофонлар) дан иборат.

Реал нутқ реал тил элементларидан ташкил топади ва реал тил элементларига бўлинади.

Худди тош ёки гапч ҳайкал учун, ёғоч (тахта) стол учун материал бўлганидек, реал тил элементлари ҳам нутқ учун материалдир. Масалан, *Эрталаб кучли шамол турди* гапи реал нутқ сифатида талаффуз қилинган реал товуш материясига эга. Уни *Эрта-ла-б куч-ли шамол тур-ди* каби сўз ва морфемаларга ажратиш реал тил элементларига ажратиш демакдир. Аммо ажратишдан ҳосил бўлган ҳар бир элемент ўша нутқ ўтиб кетганидан кейин ўз материал қобигини йўқотиб, маълум образлар сифатида доимий равишда хотирада сақланади. Хотирадаги бу элементлар энди моддий ҳодиса бўлмай, психик ҳодисадир. Психик ҳодисадан эса лозим бўлганда нутқ органларининг фаолияти туфайли яна моддий ҳодиса ҳосил қилиш мумкин.

Тилни мана шундай икки жиҳатдан қараб баҳолагандагина уни материалистик позицияда туриб тушуниш ва бундаги диалектикани тасаввур қилиш мумкин. Акс ҳолда, яъни тил фақат ички имконият, потенция деб ҳисобланганида беихтиёр идеализмга қараб кетилади. Бу эса марксизм-ленинизм руҳига тамомила зид ва у ҳақиқатни тўғри акс эттирмайди.

Психик ҳодиса бўлган даврда ҳам, моддий ҳолда ҳаракат қилганида ҳам уни ифодалайдиган тил терминининг маъно ҳамми кенг, умумийдир.

Тилнинг моҳияти, умуман олганда, мураккаб: у табиий хусусиятлар билан ижтимоий хусусиятларни ўзида бирлаштиради. Шунинг учун тилга бу хусусиятларни акс эттирадиган, умумлаштирувчи таъриф бериш лозим. Чунинчи: тил маъно билан боғланган акустик-артикуляцияи бирликлар ёки уларнинг пси-

хик образларида тарихий йўсида ташкил топган ижтимоий алоқа воситасидир.

Тил ўз структурасига эга бўлган нутқ фаолияти материали бўлганидан, унинг ички (яъни структура элементлари) ва ташқи (яъни бир умумий система эканлиги) хусусияти бор.

Тил ички жиҳатдан бирмунча табиий характерли бўлса, ташқи жиҳатдан, яъни бир бутун сифатида, ижтимоий характерлидир.

Нутқ товушлари тилни артикуляцион-фонетик ёки график объект қилиб қўяди. Артикуляция (талаффуз ҳаракати) туфайли тил физиология билан, товушларнинг эшитилгандаги ва график хусусиятлари туфайли тил физика билан боғланган бўлиб, шу алоқа тилни табиий ҳодисага яқинлаштиради.

Товушларни ёзув орқали ифодалаш тилнинг фонетик хусусиятига ёрдамчи бир восита бўлиб, у кўриш органларига таъсир қилади.

Маълумки, нутқ органларининг ҳаракати ва қўлнинг ёзиш ҳаракати эшитиш ва кўриш органларининг сезиши ва уларни идрок қилиш нисонининг табиий қобилиятидан келиб чиқадиган табиий хусусиятлардир. Шунинг учун ҳам тилнинг табиий хусусияти, асосан, унинг фонетик томони билан боғланади. Шундай қилиб, тилнинг табиий ҳодисалиги, биричида, тил структурасига хос нарсга бўлиб, иккинчида, тилнинг бутун бир системасига хос бўлмай, бу системанинг фақат битта бирлигига — фонетикагагина тааллуқлидир. Демак, тилга таъриф берилганида унинг табиий, моддийлик хусусиятини ҳисобга олиш билан бирга, уш бутун тил системасига нисбатан умумлаштириш ҳам ярамайди.

Тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги унинг коллективда, жамиятда яратилганлиги ва унга фикр ифодалаш, алоқа воситаси сифатида хизмат қилишидадир. Тилнинг ижтимоий хусусияти табиий хусусиятидан принципиал фарқ қилади. Бу фарқ шунданки, тил фақат бутун бир система сифатидагина ижтимоий функция бажаради. Унинг айрим бирликлари — фонемалари ҳам, якка сўзлари ҳам, грамматик воситалари ҳам ўз ҳолларича кишиларнинг борлиқ ҳақидаги ҳукмларини ифодалай олмайди — ниманидир тасдиқлай ёки инкор қила олмайди.

Тилнинг элементлари бутун тил системаси ичидаги «ички функция»нигина бажаради. Масалан, фонемалар маълум шароит ва позицияда маъно ажратади, морфемалар сўз формаси ичида функционал қисмлар сифатида қўлланади, сўзлар гапда гап бўлаги вазифасини — грамматик эга, кесим ёки иккинчи даражали бўлақлар вазифасини бажаради.

Тилнинг функциясини унинг фақат битта элементигагина асосланиб белгилаш мумкин эмас. Тилни ишоралар («знаклар») системаси деб ҳисоблаш керакми, йўқми эканлиги ҳам худди

шундай масалалардан бири. Сўз ҳамма вақт ҳам товуш ва маънодан иборат бўлган бутунлик деб ҳисобланмаган. Кўпинча, сўз деганда товуш комплексининг ўзигина англаниб, уни тил маъносига ҳам тушунганлар. Шунинг учун, модомики, сўз товуш комплексидан иборат бўлган ишора экан, демак, тил ҳам ишора («знак»)лар системасидан иборат, деган хулосага келинган. Бу фикр антик дунё мутафаккирларидан мерос бўлиб, ҳозиргача ҳам сақланиб келяпти. Масалан, «Тил билан ифодалаш, — деб ёзади Аристотель, — аслида руҳий таассурот учун ишорадир...» Бу таълимотнинг асосида маънодан холи бўлган сўз (яъни, фақат товушлар комплекси) масаласи ётади. Акс ҳолда, яъни маъно билан бирга олинганида, *ишора* сўзнинг ўзи бўлиб чиқади. Бу ерда эса ишора сўздан маънони олиб ташлагандан қолган нарсадир. Тилшуносликда маънодан ажратилган ишоралар билангина шуғулланиш мумкин эмаслиги аввал айтиб ўтилди. Масалан, ишора қаторига, сўздан ташқари, табиатиға кўра морфемаларни (ўзак ва аффиксларни) ҳам киритиш мумкин. Аммо морфемалар биринчи навбатда маънога кўра ажратилади. Демак, маънодан ажратилган «соф» ишора билан амал қилиб бўлмайди.

Сўзларнигина ҳисобга олган ҳолда тилни ишоралар системаси деб баҳолашнинг иккинчи камчилиги шундаки, тилнинг муҳим элементларидан бўлган фонема ва грамматик қоидалар (интонация ва ургу қоидалари ҳам) эътибордан четда қолади.

Тил «ташқи» жиҳатдан ҳам моддий, ҳам психик ҳодиса. Унинг моддийлиги — товуш материяси бўлса, психик ҳодисалиги хотирада сақланиш хусусиятидир. Тилнинг ижтимоий функцияси моддийликда кўринади. Тарихий материализм ижтимоий объектларни материалистик асосдан, яъни моддий сабаблар асосидан келтириб чиқаради. Тилдаги моддийлик сўз, сўз бирикмаси ва морфемаларнинг товуш материясига ўралганлигида намоён бўлади. Худди шу хусусият тилдан ижтимоий мақсадда фойдаланиш имкониятини беради.

Жамият учун жуда муҳим бўлганидан, марксизм-ленинизм классиклари тилнинг моддийлигини кўзда тутган ҳолда унинг ижтимоий функциясига алоҳида эътибор берган эдилар. В. И. Лениннинг ҳаммага маълум бўлган, тез-тез такрорланиб турадиган «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир», деган жумласида кишилар орасидаги муносабат ҳақида гап бориб, унда тилнинг моддийлиги кўзда тутилади, албатта.

Одамлар орасидаги муносабат бевосита сўзлашувнинг мавжуд бўлишини назарда тутаяди. Бу фикр Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам жуда қадимдан пайдо бўлган.

Қадимги арманларнинг одам билан ҳайвонни бир-биридан ажратиб номлашлари асосида сўзлашув ётганлигида катта донолик бор. Улар, одамни *асун*, яъни «сўзловчи» деб, ҳайвонни

эса anasun, яъни «сўзламовчи» деб атаганлар. Бу гоё Аристотель томонидан эрампиздан аввалги IV асрларда «тирик мавжудотлар орасида фақат инсон тилга эга» («Политика») тарзида баён қилинган эди.

Ўрта Осиёнинг улуғ олимларидан бири Абу Наср Форобий «Бахт-саодатга эришув ҳақида» деган фалсафий асарида «... инсон инсоний камолотга эришуви учун сўзлашга муҳтождир, ҳар бир инсон табиатида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хусусияти бор», — дейди.

Тилнинг инсон учун алоқа воситаси эканлиги ва шу билан у бошқа ҳайвонот олампидан ажраллиши ҳақидаги фикр традицион формулага айланади. Европада Уйғониш даврининг дастлабки даври машҳур намоюдаси Данте XIV асрда тил фикрнинг бир-бирига тушунтириш учун инсонгагина керак, деган бўлса. Ўрта Осиёнинг мутафаккири ва шоири улуғ Алишер Навоий XV асрда:

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гўҳари шарифроқ йўқ андин

деб ёзди.

В. И. Лениндан келтирилган юқоридаги цитатада **тил** сўзи билан ифодаланган нарса ҳам психик ҳодиса бўлмай, нутқ органларининг ҳаракати билан юзага келадиган, яъни кишиларнинг ўзаро алоқаси учун хизмат қиладиган тилдир. Бошқача айтганда, у функционал тилдир.

Тил қачон маълум функцияни бажариши мумкин?

Тил сўзлашиш воситаси, нутқ сифатида намоён бўлгандагина маълум функцияни бажаради. Мисол олиб кўрайлик: кишиларнинг хотирасида маълум санок тушунчалари мавжуд. Булар: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40... 100, 1000, миллион; миллиард ва ҳоказо.

* Бу сонлар тил фактлари бўлиб, улар шу ҳолда айрим тушунчалардан ўзга нарса эмас. Шу тушунчалар ёрдамида ҳаётда турли ҳисоблаш ишлари бажарилади.

Айтайлик. $2 + 3 + 5 = 10$;

$$\frac{1}{2} + \frac{3}{4} = \frac{2+3}{4} = \frac{5}{4} = 1 \frac{1}{4}; \quad \frac{1}{2} \cdot \frac{3}{5} = \frac{1 \cdot 3}{2 \cdot 5} = \frac{3}{10};$$

$0,8 - 0,2 = 0,6$ ва бошқалар.

Ҳисоблаш ишини бажариш процессида потенциал тил реал тилга — нутққа айланади; сонлар маълум қондаларга кўра ҳаракатга келтирилади. Демак, бунда сонларнинг қондалар асосида муносабатга киришиш процесси юз беради. Бу процесс психологик ва тилшунослик фанлари нуқтаи назаридан қараганда, нутқ процесси ёки нутқ фаолиятидан иборатдир.

Уша процесс ёки фаолият маълум нуқтада тўхтар экан, нутқ фаолияти натижасида юзага келган мавжуд қисм нутқ бўлади.

Демак, нутқ — нутқ фаолиятининг махсулотидан, маълум формага киришидан иборат. Ҳисоблаш иши тарқатиб юборилса, бу ишда иштирок этган сонлар (юқоридаги 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 0) ва улардан фойдаланиш қондаларни айрим-айрим ҳолда бўлиб қолади, бошқача айтганда, яна тил фактларига айланиб қолади. Тил ана шундай фактларнинг жуда кўпини (отлар, сифатлар, сонлар, олмошлар, феъллар, ёрдамчи сўзлар, ундовлар, тақлидий сўзлар, кўп миқдордаги қўшимчалар ҳамда улардан фойдаланиш қондаларини) ўз нчига олади, ўзида бирлаштиради.

Тил фактлари (ёки элементлари) Алишер Навоийнинг таъбири билан айтганда «нутқнинг олати (қуроли)дир».

Тил билан нутқ орасидаги диалектик муносабат шундан иборатки, *нутқ фаолияти натижасида нутқ шаклланади, нутқ тил элементларидан тузилади ва тил элементларига ажралиб кетади, тил элементлари яна нутқ фаолияти учун хизмат қилади*. Бу хулоса Ф. де Соссюрнинг аввал нутқ фаолияти юз беради, ундан тил юзага келади, тилдан нутқ ҳосил бўлади, деган «ўтиш» тартиби ҳақидаги фикрини қайта кўриш лозимлигини талаб қилади.

Маълумки, тил факти бўлган сонлар нутқ фаолиятида иштирок этмаганида ҳисоблаш қондалари таъсири остида юз берадиган маълум муносабатда бўлмайди. Бироқ бундан, сонлар тил факти сифатида, умуман, бетартиб, ўзаро бир-бирдан ажралиб қолган, тарқоқ тушулчалардир, деган хулоса ҳам чиқмайди. Сон тушулчалари онгимизда 3, 1, 5, 4, 10, 8, 40, 30, 50 каби эмас, ўзаро маълум тартибда 1, 2, 3... 10, 20 ва бошқалар каби жойлашган. Бу хулоса тилнинг бошқа элементларига ҳам тааллуқли: сўзлар ҳам, грамматик қондалар ҳам, ҳатто ўхшаш нутқ товушларининг умумий типни бўлган фонемалар ҳам ўзаро муносабатда, бири бошқасининг мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Демак, тил алоқа қуроли, нисонлар орасидаги муносабат воситаси деб баҳоланганида, тил материалига (ёки юқориде айтилган элементларга) асосланган функционал тил ёки нутқ кўзда тутилади. Юқориде В. И. Лениндан келтирилган цитатада гап функционал тил, яъни нутқ ҳақида боради. Буни бошқа томондан аниқлаб кўриш ҳам мумкин.

В. И. Ленин тилнинг муҳим таркибий қисми бўлган сўз терминини ҳам «нутқ» маъносига қўллайди: «Ҳар қандай сўз (нутқ)нинг ўзиёқ, — дейди у, — умумлаштиради»¹.

Бу ўринда доҳий сўз терминидан сўнг унинг «нутқ» маъносига қўлланилаётганини билдириш учун қавс ичида **нутқ** сўзини келтиради. Қисм номининг бутун номи сифатида қўлланиши — синекдоха тилда кўп учрайдиган ҳодисадир. Шунинг учун фанда, бадиий адабиётда сўз термини (тил элементларидан бири —

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 38-том, 1962, 290-бет.

қисми номи) «нутқ» маъносида (бутуи маъносиди) кўп қўлланган. Масалан: М. В. Ломоносов сўзнинг кишилар орасидаги фикрлашиш, биргалишиш ишлаш учун зарур бўлган восита эканлигини таъкидлаб, шундай деб ёзган эди: «Одамни бошқа ҳайвонлардан устун қўядиган ниҳоятда қимматли қобилиятлардан... энг биринчиси бошқалар билан фикрлашиш учун унга берилган сўздир».

(Сўз орқали) «... Одамзоднинг ҳар бир аъзоси ўз тушунчаларини маълум қила олмаса, биз умумий ишларимизни баҳамжиҳатлик билан амалга ошириш имкониятидан маҳрум бўлибгина қолмай... ўрмон ва чўлларга сочилиб кетган ёввойи ҳайвонлардан баттарроқ бўлар эдик».

М. В. Ломоносов бошқа бир ўринда сўз терминини нутқ терминига маънодош сифатида қўллайди: «Нотиқлик,— деб ёзади у,— ҳар қандай берилган материя ҳақида чиройли гапириш саъятидир... Бу санъат учун хизмат қиладиган материя нутқ ёки сўз деб аталади»¹.

М. В. Ломоносовдан 130—140 йиллар кейин ҳам сўз термини «нутқ» маъносида қўлланганини кўриш мумкин. Шунга ўхшаш фикр Л. Н. Толстойда ҳам бўлган. У шундай дейди: «Кишилар орасидаги ақлий муносабатларнинг ягона воситаси сўздир»². Бошқа бир ўринда Л. Н. Толстой худди шу муносабат, алоқа қуроли ҳақида ёзганида нутқ терминини қўллайди. Қиёсланг: «Санъат нутқ билан бирга алоқа қуроллари билан биридир»³.

Ёзувчилардан ҳамма вақт фикрни аниқ ифодалашни талаб қиладиган М. Горький алоқа қурулининг худди нутққа тааллуқли эканини кўрсатган эди. «Нутқ,— деб ёзади у «Санъат ҳақида» номли асарига,— кишиларнинг ўзаро фикрлашиши ва яқин муносабати манбаигина бўлиб қолмай, кишиларда меҳнатларининг ютуқлари билан фахрланиш, хурсандлик ҳиссини кўзгатади ва, албатта, меҳнатнинг маҳсулдорлигига таъсир қилади»⁴.

Кўринадики, «нутқ» маъноси бир неча сўз билан — тил, сўз, нутқ сўзлари билан ифодаланиб келган ва ҳозир ҳам шундай.

В. И. Ленин асарларида тил термини ҳамма вақт ҳам «нутқ», яъни «функционал тил» маъносида қўлланмаган. Юқоридаги шундай қилиб олишган жойдан олдинги жумлада В. И. Ленин капитализм ривожлангани даврида миллий ҳаракатларнинг кучайиши муносабати билан «тилнинг тараққийсига тўсқинлик қиладиган барча тўсиқлар бартараф қилиниши» ҳақида ёзади. Бунда тил термини «нутқ» маъносида эмас, умуман «тил» маъносидадир. Чунки фақат тилнинг тараққийси жамиятдаги тараққий

¹ М. В. Ломоносов, Избр. филос. произв., 1950, Л., 451-бет.

² Л. Н. Толстой, Соч., 26-том, 319-бет.

³ Уша автор, Соч., 30-том, 151-бет.

⁴ А. М. Горький, Соч., 27-том, 442—443-бетлар.

изларини бевосита ўзида «ушлаб» қолади. Айниқса луғат сўстави жамиятдаги янгиликлар ҳақидаги тушунчаларни сўз орқали ўзига йиғиб боради.

Муомалага кирган янги сўзларнинг ўзлашиши шу процессга хизмат қилади.

Тилда ўзлашиб қолган сўзлар мавжуд бўлганидагина нутқ янги элементлар воситасида тузилади. Янги яратилган ёки бошқа тилдан янги кирган сўзларнинг тилда ўзлашиб, мустаҳкамланиб қолиши нутқнинг аввалига нисбатан бой бўлишига, рангбаранглигига сабаб бўлиши мумкин. Аммо бу пайтда ҳали у ўзлашиб кетмаган, тил элементиغا айланмаган бўлади. Алоқа процессида янги сўзнинг дам-бадам қўлланиши унинг тил элементиغا айланишига олиб келади, шу билан у тилнинг бойишига хизмат қилади.

Демак, тилнинг бойиши, тараққийси *айрим шахснинг нутқидан коллектив тилига, ундан яна шахснинг нутқига* принциппида узлуксиз давом этади. Шунинг учун «буюк ва талантли тил билимдони» (П. Лафарг) бўлган К. Маркс: «Бирга яшовчи ва бир-бири билан сўзлашувчи индивидларсиз тилнинг тараққийси маъносиз бўлгани қаби, якка шахсларнинг жамиятдан ташқарида ишлаб чиқаришлари ҳам маъносиздир»¹, деб ёзган эди.

Юқорида келтирилган жумладан кейин В. И. Ленин «Тил бирлиги» ҳақида фикр юритади. Бу ерда ҳам тил «нутқ» маъносида эмас, кишиларнинг нутқи учун хизмат қиладиган — «ҳаргал доимий равишда ишлатиладиган элементлар» (Г. Штейнталь), яъни сўзлар, грамматик формантлар ва грамматик қоидаларнинг жами маъносида қўлланган.

В. И. Ленин «Великорусларнинг миллий ифтихори ҳақида» деган асарида-ку тил терминини умумлаштирувчи маънода жуда аниқ қўллайди. «Биз,— деб ёзган эди у,— ўз тилимизни ва ўз ватанимизни севамиз»².

Шундай қилиб, В. И. Ленин асарларида тил термини, биринчидан, гапириш акти учун хизмат қиладиган материал маъносида англатади.

В. Г. Белинскийнинг «Тил ўз ҳолича, фақат восита бўлувчи материалдир»³ деган фикри ҳам худди шунга мос келади.

Иккинчидан эса, тил термини кишиларнинг маълум муносабатини ифодалайдиган нутқи, яъни гаплашиш акти учун хизмат қиладиган функционал тилни ифодалайди. Биринчи маънода бу термин умумийликни, иккинчи маънода эса хусусийликни, конкрет ҳодисани билдиради.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, К критике политической экономии, 1932, 16-бет.

² В. И. Ленин, Асарлар, 21-том, Тошкент, 1952, 98-бет.

³ В. Г. Белинский, Избр. соч., III том, М., 1941, 27-бет.

Демак, тил билан нутқ умумийлик билан хусусийликнинг диалектик муносабатида бўлиб, улар бири иккинчисига ўтиб турадиган ҳодисалардир. Шунинг учун марксизм-ленинизм классиклари тил сўзини ҳар икки маънода қўллаганлар.

Оқоридаги фикрнинг ривожланиши табиий равишда навбатдаги масалани туғдиради. Бу — қайси маънода тилнинг ижтимоий ҳодиса бўлишидир.

Тилнинг ижтимоий моҳияти нутқий фаолиятда, нутқ сифатида функция бажаришда яққол амалга ошади. Бундан, нутқ (яъни функционал тил) ижтимоий ҳодиса бўлса ҳам, умумий маънода тил ижтимоий ҳодиса эмас деган хулоса чиқмайди. Нутқ фаолиятида қатнаша оладиган ҳар бир шахс маълум ижтимоий гуруҳ ёки коллективнинг аъзоси бўлгани учун ва тил элементлари жамият аъзоларининг хотирасида бир хил маънода сақлангани учун, тилда ҳам ижтимоийликнинг белгилари мавжуд. Бироқ умумий маънодаги тилнинг ижтимоийлиги нутқдаги ижтимоийликдан фарқ қилади. Тилдаги ижтимоийлик яширин — ички ҳодиса бўлса, нутқдаги ижтимоийлик ташқи, реал ҳодисадир.

Тил хусусий маънода, яъни нутқ маъносида, чинакам ижтимоий ҳодисадир.

Маълумки, тилнинг алоқа воситаси сифатида пайдо бўлганлигини марксизм классикларидан илгари бошқа олимлар ҳам эътироф қилишган. Аммо улар тилнинг *жамиятдаги* (коллективдаги) алоқа қуроли эканлигини тушунмаганлар. Масалан, немис олими И. Г. Гердер 1772 йилда, тил одамнинг руҳий «табиати» ўзини ўзи яратиш даражасига кўтарилган даврларда ўз-ўзи билан алоқа қилиш қуроли сифатида пайдо бўлган, деб ёзган эди. Бу моҳияти идеалистик бўлган фикрнинг хатоси марксизм классиклари томонидан чинакам илмий-материалистик исғизда тўғриланди: тил айрим шахснинг жамиятдан ажралган фаолияти қуроли сифатида эмас, жамиятнинг коллектив фаолияти, турмушида зарур бўлган қурол сифатида баҳоланди.

Конкрет бир халқ ёки миллат тили маъносида тил икки хил ижтимоий функцияни бажаради: бир томондан, коллектив аъзолари орасидаги ўзаро алоқа учун хизмат қилиб, уларни бирлаштиради. Демак, у алоқа ҳамда бирлаштириш воситасидир.

Иккинчи томондан, тил турли коллективларнинг бир-бирларидан ажралиб туришларини таъминлайди. Масалан, тожиклар ўзбеклардан, қozoқлар қирғизлардан, корейслар японлардан биринчи гада ўз тилларининг ҳар хил бўлиши туфайли ажралади. Демак, бу маънода тил ажратиш қурolidир.

Тилнинг биринчи функцияси ҳаммасидан аҳамиятли бўлиб, жамиятнинг тарихий тараққиётига бевосита алоқадордир.

НУТҚ ВА УНИНГ СТРУКТУРАСИ

Юқорида тил элементларининг фикр ифодалаш вақтидаги маълум функциялари асосида нутқ тузилиши айтилди.

Нутқда тил бирликларининг (луғат состави, грамматик қондалар, фонетик имкониятларининг) маълум қисмидангина фикр ифодалаш мақсадида фойдаланилади. Нутқнинг яратилиши, яъни кишиларнинг гаплашиши тил элементларидан маълум қисмининг реаллашишидан иборат.

Г. Штейнталнинг таърифича, нутқ (гапириш) «Тилнинг ҳозирги пайтда юз бераётган ёки ҳозирги пайтда юз бераётгани деб фикр қилинаётган кўринишидир»¹. Демак, нутқ айрилиб турган парса бўлиши ҳам, илгари айтилган ёки энди айтилмоқчи бўлган парса бўлиши ҳам мумкин.

Кўринадики, материал жиҳатидан нутқ икки хил бўлади: а) реал товуш материясининг ўзи билан шаклланган нутқ (ёзув ҳам шунинг ифодаси); б) реал товушларининг оғдаги образи билан шаклланган нутқ.

Олдингисини ташқи нутқ, кейингисини ички нутқ ҳам дейдилар.

Ташқи нутқ чоғида реал товушларининг психик образи ҳам оғда мавжуд бўлади, албатта. Улар айни бир моментда юзага келгани учун, психик образ реал товуш комплекси «соясия»да қолиб кетади. Товуш бирон сабаб билан чиқмай қолганида ҳам нутқ органларида ҳаракат бўлади, баъзан, аксинча, товушсиз нутқ беихтиёр товушли нутққа айланиб кетади.

Демак, ташқи ва ички нутқлар ўзаро зич боғланган, бири иккинчисига ўтиб туриши мумкин бўлган ҳодисадир.

Нутқ индивидуал тарзда юзага чиқади. Уни айрим, якка бир киши амалга оширади. У турмуш шароитида, алоқа процессида юзага келади. Бироқ бу якка шахсга хослик умумтил система-си қонуллари доирасида бўлиб, уни бузмайди.

Миқдор жиҳатидан қараганда, тилнинг ҳажми чегарали, чунки унга ўн ва юз минглаб сўзлар, юзлаб аффикслар ва юзлаб, минглаб қондалар киради. (Паннинининг грамматикасида 4 мингга яқин қоида борлиги илгари айтиб ўтилди.) Аммо тил воситаларидан фойдаланиб нутқ тузиш чексиз. Масалан, *Китобни ол* гапини тузиш учун фақат иккита сўз, битта грамматик восита (келишик аффикси) ва битта қоида (тўлдирувчининг кесимдан олдин келиши) лозим. Булар тил элементларидир. Аммо шу воситалардан нутқда, «китоб», «ол» тушунчаларидан ташқари, маслаҳат, илтимос, буйруқ, сўроқ, ундаш-чақириш каби маъноларни англатадиган сўроқ, буйруқ, ундов гаплар тузиш мумкин.

¹ Г. Штейнталь, Грамматика, логика ва психология (Қаранг: В. А. Звегинцев, Хрестоматия по истории языкознания XIX и XX ввков, ч. I, М., 1960.

Тил синфий бўлмаган ва устқурма категориясига кирмайдиган ижтимоий ҳодиса бўлса, нутқ айрим индивидуум ёки группанинг ганириш (ёки ёзиш) акти бўлгани учун, синфий жамиятда синфий мазмунга эга бўлиши мумкин. Масала, совет адабиётида баён қилинган фикрлар коммунизм қураётган, тинчлик учун курашаётган кишилар нутқининг мазмуни бўлганидан, ашаддий эксплуататорларга, империалистларга қарши қаратилгандир.

Тил синфий эмас экан, у қандай қилиб миллий маданиятнинг формаси бўла олади? Ахир, маданият, унинг энг муҳим қисми бўлган адабиёт, матбуот синфий-ку?

Маълумки, И. В. Сталиннинг «Миллий тил миллий маданиятнинг формаси»¹ деган формуласи кенг тарқалган эди.

Афтидан, бу ерда тил сўзи аввал айтиб ўтилганидек, бошқа кўп кишилардаги сингари «нутқ» маъносига қўлланган.

Тил билан нутқ аниқ чегараланиши муносабати билан бу формулани конкретлаштириб, миллий тилдаги нутқ миллий маданиятнинг формасидир дейиш лозим. Чунки сўзлардан, масалан, мақола ёки роман, лекция ёки шеър кабиларни ёзиш учун фойдаланилар экан, улар бирон бирикмада, гапда сўз билан ифодаланган маданият формаси бўлиб қолади. Албатта, маданиятнинг мазмуни фақат нутқ билангина ифодаланмайди. Музика, расм, ҳайкал кабилар ҳам маданиятнинг формаларидир.

Ваҳоланки, конкрет сўзларнинг шаклланиши, яъни лозим бўлган грамматик формага кириши ва конкрет жумлалар (гаплар) фақат нутққа хос бўлиб, нутқ эса конкрет алоқа процессидагина тузилади, у хотирада сақлаб юрилмайди. Шунинг учун биз ҳеч қачон айрим сўзнинг нечта грамматик формаси борлигини хотирамизда ҳисоблаб юрмаймиз, ҳатто уни билмаймиз ҳам. Аммо қайси морфеманинг бошқа қайси морфема билан бирикиб қандай форма ҳосил қилиш ҳодисаси бизга маълум. Шу асосда нутқда фикр ифодалаш талабига биноан сўзларнинг конкрет грамматик формаси ясаллади.

Л. В. Шчерба барча сўз формалари сўз бирикмаларининг нормал ҳолда нутқ процессида, шу моментнинг конкрет шароитида яратилади,² дейишда ҳақли, албатта.

Совет тюркологи Э. В. Севортян ҳам шундай фикрда. У «... сўз вақтинчагина сўз ўзгартиш формаси қиёфасига киради. Алоқа акти юз берганидан кейин, сўз ўз грамматик формасидан озод бўлади»³, деб ёзади.

¹ И. В. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, Тошкент, 1951, 47-бет.

² Л. В. Шчерба. О тройком аспекте языковых явлений. Изв. АН СССР, Отделение общественных наук, VII серия, № 1, Л., 1931, 114-бет.

³ Э. В. Севортян, Соотношение грамматики и лексики в тюркских языках (Сб. «Вопросы теории и истории языка...», М., 1952, 311-бет).

Демак, нутқ бирлиги сифатида сўз ўзининг бироп грамматик формасида бўлади. (Бу формаларнинг конкрет турлари кейинги бобда кўрсатилади.)

Сўз, бир томондан, тил бирлиги сифатида, иккинчи томондан, нутқ бирлиги сифатида ажратилгани учун, бу икки хил birlikнинг икки бошқа термин билан ифодаланиши лозим. Рус тилшунослигида (германистикада ҳам) сўнги вақтларда тил элементи бўлган сўз лексема термини билан, нутқ элементи бўлган сўз (яъни сўз формаси) **слово-форма**, **глосса**, **глоссема** терминлари билан ажратилапти.¹

Демак, тилшуносликда ҳозиргача қўлланиб келган сўз термини ҳам лексемани, ҳам сўз формаси (ёки глоссема)ни ифодалайди. Илмий анализ учун эса уларни ажратиб қўллаш талаб қилинади.

Ҳар бир конкрет олинган глоссема нутқ процессида конкрет негиз ва маълум функция бажарувчи аффикслардан ясалади. Масалан, лексик негизга сўз ясовчи аффикс қўшилишидан янги сўзлар («лексик формалар»), морфологик негизга модал форма ясовчи аффикслар қўшилишидан модал формалар (сўз туркуми ичидаги айрим турлардан бири), синтактик негизга сўз ўзгартувчи аффикслар қўшилишидан сўз ўзгартиш формалари ясалади. Масалан, *ишлатмагансан* формаси *ишлатмаган*-негизга (у синтактик негиз) сўз ўзгартувчи **-сан** аффиксини, аввал синтактик негиз вазифасида қўлланган *ишлатмаган* формаси *ишлатма*-морфологик негизга модал форма (сифатдош) ясовчи **-ган** аффиксини, морфологик негиз вазифасини бажарган *ишлатма* формаси *ишлат*-морфологик негизга модал (бўлишсиз) форма ясовчи **-ма** аффиксини, *ишлат* формаси *ишла*-морфологик негизга модал форма (орттирма нисбат) ясовчи **-т** аффиксини қўшиб ясалган. *Ишла* формаси эса *иш*-лексик негизга феъл ясовчи **-ла** аффикси қўшиб ясалган. Бу каби грамматик формалар (глоссемалар) маълум гапдагина тузилади. Шунинг учун уларнинг ҳар бири нутқ элементларидир.

Глоссемалар бирикиб, сўз бирикмаларини ҳосил қилади. Сўз бирикмалари грамматик жиҳатдан эркин бўлганда, яъни фразеологияга айланмаганда, нутқ ҳодисаси ҳисобланади. Чунки улар ҳам глоссемалар каби нутқдан ташқарида, хотирада сақланмайди — нутқ чоғида тузилади ва кейин тарқалиб кетади.

Морфологик ҳодисалардан мураккаб феъллар ва мураккаб сонлар ҳам эркин бирикмаларга ўхшайди. Улар алоҳида лексик бириклар сингари хотирада турмайди. Масалан, *ўқиб кўр, бора тур, бир юз саксон* қабиларнинг составидаги компонент-

¹ А. А. Смирницкий, К вопросу о слове (Труды Института языкознания АН СССР, том IV, М., 1954, 6-бет). А. А. Леонтьев, О понятии формально-грамматического слова. (Проблемы морфологического строя германских языков, М., 1963, 50-бет).

маргина тил бирлиги бўлиб, шу кўринишда улар нутқ бирликларидир.

Глоссемалар ва сўзларнинг эркин бирикмалари ёрдамида гап тузилади. Гаплар ҳам нутқ бирлигидир. Аслини олганда, нутқ гап мавжуд бўлгани учунгина мавжуддир. Гап нутқнинг энг кичик бирлигидир. Аммо бунда конкрет гапларни кўзда тутиш керак. Яъни маълум сўзлар ва қоидалар ёрдамида тузилган гапларгина нутқ бирлигидир. Умуман, гап тузиш қолиши нутқ бирлигига кирмайди.

Ниҳоят, нутқда унинг материал қобиғи, материяси бўлган конкрет, реал нутқ товушлари ҳам нутқ бирлиги ҳисобланиши лозим. Бошқача айтганда, фонеманинг вариантлари нутқда юзага келади. Улар фонемаларнинг яшаш формасидан иборатдир.

Юқоридагилардан кўринадики, нутқнинг структура элементларига сўзнинг грамматик формалари (глоссемалар), уларнинг негизлари, эркин сўз бирикмалари, мураккаб (ёки «қўшма») феъллар ва мураккаб сонлар, конкрет гаплар ва конкрет (реал) нутқ товушлари қиради.

Тил билан нутқни қиёслганда уларни қуйидаги ўзига хос хусусиятлар бир-биридан ажратиб туради:

1. Тил алоқа материали — нутқ эса алоқа формасидир.
2. Тилни халқ яратади — нутқни эса ҳар бир шахс яратади.
3. Тилнинг ҳаёти узок, халқ ҳаёти билан боғлиқ — нутқнинг ҳаёти қисқа, у айтилган пайтдагина мавжуд (ёзма нутқ бундан мустасно).

4. Айрим шахснинг айни замонда бир неча тили бўлиши мумкин; чунки у вақт ва ўрин билан бевосита боғланмаган — айрим шахснинг нутқи айни замонда фақат битта бўлади; чунки у маълум вақтда ва маълум ўринда юз беради.

5. Тилнинг ҳажми ноаниқ — нутқнинг ҳажми аниқ: у диалог, монолог, айрим текст, китоб формаларида бўлиши мумкин.

6. Тил турғун, статик ҳодиса — нутқ ҳаракатда бўлувчи, динамик ҳодиса.

Шундай қилиб, тилшунос лингвистик ҳодисаларга баҳо беришда мана шу тил ва нутқ муносабатини ҳар доим ҳисобга олиши лозим, шундагина у ҳодисага тўғри ёндошади.

ИККИНЧИ БОБ

ФОРМА ВА МАЗМУН

Форма ва мазмун проблемаси, умуман олганда, жуда кенг масала бўлиб, у тилнинг бутун ички структураси ва функциясини ўзига қамраб олади. Чунки бунда, бир томондан, тилда ниманинг форма, ниманинг мазмун бўлиши, иккинчидан, нутқ-

да ниманинг форма, ниманинг мазмун бўлиши, учинчидан эса, нутқ билан тил орасидаги форма ва мазмуслик муносабати ҳақида сўз юритилади.

Тилшунослик тарихида **форма** термини жуда ранг-баранг маънода ва турли иборалар составида қўлланганлиги маълум. Масалан, А. Фр. Потт, О. Бётлингк, А. А. Шахматовлар аффиксни, Ф. Ф. Фортунатов ва унинг издошлари сўзнинг онгда формал ва лексик маъноли қисмларга бўлинши қобилиятини, Н. Я. Марр семит ва Жанубий Кавказ тилларида сўз составидаги ушли товушларни, В. фон Гумбольдт, Г. Пауль, К. С. Аксаков, В. А. Богородицкий, А. И. Томсен, И. А. Бодуэн де Куртёвэ, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов ва бошқа жуда кўп тилшунослар сўзнинг нутқда қўлланиш қиёфасини ёки сўз ўзгартиш парадигмасидаги ҳар бир бутунликни **форма** деб ҳисоблайдилар. (Кейинги маънода у «сўзнинг грамматик формаси» иборасида қўлланади.) Булардан ташқари, сўзнинг «ташқи формаси» (фонетик томони) ҳақида ҳам гапирилади. Баъзан «форма» термини маъно ёки маънога алоқадор бўлган ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланиб, у семантик ҳодисаларнинг номларига маънодош ҳам бўлиб қолади. Масалан, **ички форма** термини худди мана шундай «форма» доирасидан чиқиб кетадиган семантик ҳодисага нисбатан қўлланиб келади. Шунинг учун у («ички форма») «логик форма» — В. Вундт, М. В. Беляев, «вакил», «этимон», «ишора» — А. А. Потебня, «генетик маъно» — В. А. Богородицкий, «ички белги (яъни образ)» — Л. А. Булаховский, «идеологик семантика» — В. И. Абаев каби сўз ёки иборалар билан помлангани маълум. Лекин **грамматик форма** энг актив ва энг муҳим термин сифатида ҳаммасидан кўп қўлланади.

Фалсафий нуқтаи назардан қараганда, **форма** предметнинг *мавжуд бўлиш усули*, мазмунининг элементларини бир бутунликка боғлайдиган нарсадир. Форма предметнинг борлигини, нима эканлигини кўрсатиб туради.

Мазмун — предметнинг *хусусият ва белгиларида* намоён бўладиган *моҳият*. У предметнинг қандайлигини ифодалайди. Шунинг учун мазмун предмет ва ҳодисаларнинг ички процесслари йиғиндисидан иборатдир. Бу масalani В. И. Ленин қисқача қилиб шундай ифодалаган эди: «Форма моҳиятлидир. Моҳият формалашгандир»¹.

Мазмун формасиз бўлолмайди. Умуман, табиат ва жамиятдаги ҳар қандай предмет ёки ҳодиса ўз формаси ва мазмунига эга. Бинобарин, тил ва нутқ ҳам бу умумий қонидан четда қолмайди.

¹ В. И. Ленин, *Асарлар*, 38-том, 1962, 141-бет.

Мавжуд борлиқнинг ривожланиши, тараққийси ҳам худди мана шу форма ва мазмун муносабатида акс этади. Шунинг учун К. Маркс ҳеч бир соҳада ўзининг аввалги мавжудлик формаларини инкор қилмайдиган тараққиёт юз бермайди¹, деган эди. Доҳийнинг бу фикри тилда, айниқса, нутқда ниҳоятда аниқ кўринади. Масалан, бир грамматик формадан бошқа грамматик форма ясаллишида олдингисининг фалон грамматик форма эканлиги инкор қилинади — у негиз бўлиб қолади ёки янги форманинг элементларидан бирига айланади. Шу негиздан янги форма ясалади.

Форма ва мазмун муносабати, умуман, шу проблеманинг тил ва нутқдаги кўриниши мураккаблиги, бири иккинчисига ўтishi жиҳатидан кишини ҳайратда қолдиради.

Тил ва нутқни анализ қилишда айни бир мазмуннинг бир неча хил формада намоён бўлиши ва, аксинча, бир хил форманинг бир неча хил мазмунни ифодалашда хизмат қилиши мумкинлиги алоҳида аҳамиятга эга.

Тил билан нутқ ўзаро боғланган, аммо ўз форма ва мазмунларига эга бўлган ҳодисалар бўлгани учун, уларнинг ҳар бирини алоҳида анализ қилиш керак.

ТИЛДА ФОРМА ВА МАЗМУН

Тил бутун бир система сифатида тасаввур қилинар экан, қандай қилиб ифодалаш унинг формасини, нимани ифодалаш мазмузини ташкил қилади. Бу фикр тилнинг ифода модели (ёки «бичими») ва унинг структура элементларига (сўзлар, морфемалар ҳамда уларнинг товуш томонларига) тааллуқлидир. Масалан, ўзбек тилида *Бор, жойингга ёт!* буйруғи иккита бир составли содда гапдан тузилган боғловчисиз қўшма гап орқали ифодаланган. Бу — ўзбек тилининг синтактик моделига тааллуқли бўлиб, қандай қилиб ифодаланганликни кўрсатувчи формадир. У иккита буйруқ феъли (*бор* ва *ёт*) ва эгалик аффикси (**-инг**) олган жўналиш келишигидаги битта от (*жойингга*)дан иборат. Учта сўздан иккитаси аслида ўзбекча (умумтуркий тилга мансуб), биттаси (*жой*) эса тожик тилидан кирган. Бу гап қозоқ тилида ҳам худди шу қолипда («модел» да) ифодаланади.

Бар, орнына жат! Бундаги сўзларнинг грамматик хусусиятларини ҳам ўзбек тилидагидек. Аммо қозоқ тилида *жой* сўзи ўрнида *орын* (>*орны*) сўзи, й товуши ўрнида ж товуши қўлланган. Демак, бу тиллар гарчи генетик жиҳатдан қариндош бўлса ҳам, бир хил мазмун, бир-биридан бирмунча фарқ қилган формалар билан ифодаланган.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., 4-том, 297-бет.

Формаларда ўзига хослик ўша мазмунни русча ва инглизча ифодалаганда яна ҳам аниқ кўринади. Энди тилнинг модели ҳам, унинг структурасини кўрсатувчи ифода всситалари ҳам бутунлай ўзгаради. Қиёсланг, русча: Иди в постель! (айнан таржимасен—Бор кўрпа-тўшакка!) Инглизча: Go to bed! [транскр. goʊtə bed]—(айнан таржимаси: Бор кроватка! (Қиёсланг: We went to bed at 10 o'clock [транскр. wi: went tə bed ət ten ə'klɔk] Таржима: Мы пошли к кровати в 10 часов—Биз сағат 10 да ўйықтауға жаттық—Биз соат 10 да ухлаиға ётдик—Мы легли спать в 10 часов).

Кўринадикки, ўзбек ва қozoқ тилларида қўшма гап билан ифодаланган мазмун рус ва инглиз тилларида битта содда гап билан ифодаланди, феъллар иккита эмас, битта; эғалик ва жўналиш келишиги аффикслари ҳам йўқ. Аммо бу тилларда бошқа воситалар, яъни *в* ва *to* олд кўмакчилари қўлланган. Бундан ташқари, ўзбек тилидаги *жой*, қozoқ тилида унинг синоними бўлган *ўрин* сўzlари ўрнида *постель* ва *bed* (яъни **кровать**) сўzlаридан фойдаланилган. Ўша мазмунни ифодалашда иштирок қилган тушунчаларнинг ўзи ҳам («постель», «кровать») бошқача. Шундай қилиб, рус ва инглиз тилларида қандай қилиб ифодалаш масаласи ўзбек ва қozoқ тиллариникидан бутунлай бошқа. Демак, бу тилларнинг формалари бошқа-бошқадир. Чунки уларнинг синтактик моделлари (қoлиплари) ҳар хил. Қиёсланг:

1. Ўзбекча ва қozoқча модель: [кесим]+ [ҳол+кесим].
2. Русча модель: [кесим+ҳол].
3. Инглизча модель: [кесим+ҳол].

Тилнинг формаси ва мазмунни масаласи унинг бир бутун системасигагина алоқадор бўлмай, барча структура элементларига нисбатан ҳам тааллуқлидир.

Тилшуносликда форма ва мазмун проблемаси дастлаб XIX аср бошларида ўртага ташланди. У пайтларда тил формаси доимий, бир хилда такрорланадиган ҳамда фикр ифодалаш хусусиятига эга бўлган товуш элементларидан иборат деб изоҳланар ва тил формасини ўрганиш товушлардан бошланиши керак деб ҳисобланар эди.

Товуш томониининг формага муносабатини аниқлаш чогида икки нарсани бир-биридан ажратиш керак: бири — айрим олинган нутқ товушлари (масалан, б, а, и, к, н, т каби), иккинчиси — нутқ товушлари комплексидан иборат бўлган «фонетик сўз» ёки унинг оигдаги (яъни ҳали айтилмаган) образи (масалан, *вaтaн*, *oтeц* каби).

Нутқ товушлари айрим-айрим олинганида ҳали форма, ақалли, ташқи форма ҳам бўла олмайди. Шунинг учун сўзларнинг ташқи формаси таркибига кириши мумкин бўлган айрим товуш ҳали ўз ҳолича тилнинг фақат материясидир.

Материянинг хусусиятига келганда, бу масалани тушунишда В. И. Лениннинг тубандаги кўрсатмасига амал қилиш жуда ўрирлидир. «...Материя,— деб ёзган эди у,— сезги органларимизга таъсир этиб, сезги ҳосил қиладиган нарсадир; материя — биз сезгиларимиз билац идрок қиладиган объектив реалликдир...»¹.

Материяни форманинг ўзгинаси дейиш нотўғри бўлар эди. Материя форманинг материалидир. Шунинг учун В. И. Ленин: «Материя формага кирмоғи лозим, форма бўлса материялашуви керак»², деган эди.

Тилнинг товуш томони ҳали унинг формасини ташкил қилмайди. У фақат материал бўлгани учун фикр ифодалашда пассив роль ўйнайди. В. И. Ленин «Материя *пассивдир*, форма *активдир*»³, деб таълим беради.

Тил формасида товуш томонининг жуда муҳим нарса эканини, у бўлмаса форманинг ўзи мавжуд бўлмаслигини ҳар вақт назарда тутиш керак. Аслида, форманинг фаолияти бўлган нарса материянинг ҳаракатидан иборат. Сўз ўзининг товуш материяси туфайлигина нутқда маълум аҳамият касб этади. Товушгина сўзни эшитувчи учун борлиқ тусига кирилади.

Нутқ товушлари айрим ҳолда тилнинг формаси бўлмаса ҳам, онгда нутқ товушларини айрим типларга бирлаштирувчи товуш образлари, яъни фонемалар ўхшаш нутқ товушларининг артикуляцион-акустик образларига нисбатан формадир. Фонема тилнинг энг кичик, энг элементар формаси. Масалан, *кыш*, *кышъ*, *кино* сўзларидаги тил орқага мойил (қаттиқ) ва қисқа талаффуз қилинадиган *ь*, тил олди (юмшоқ) ва қисқа талаффуз қилинадиган *ъ* ва тил олди (юмшоқ) ва чўзиқ талаффуз қилинадиган *и* товушлари битта *и* фонемаси формасига бирлашади.

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзи тилшунослар (масалан, Америка олими Блумфильд) фонемани тил формасига киритмайди. Бундай олимлар фонема билан реал товушни аниқ ажратмаганлари учун ҳам, фонетик образ билан материяни бирлаштириб юборадилар ва фонемага баҳо беришда материянинг хусусиятларидан келиб чиқадилар.

Тилнинг формалик хусусияти кўпинча сўзда деб ҳисобланади. Хусусан, тил билан тафаккурнинг ўзаро диалектик бирлиги ҳам сўзда кўринади. Чунки с ў з тушунчанинг формасидир.

Шунинг учун луғатларда бериладиган сўзлар тилнинг фор-

¹ В. И. Ленин, Материализм ва эмпириокритицизм, Тошкент, 1950, 150-бет.

² В. И. Ленин, Асарлар, 38-том, 141-бет.

³ Уша ерда.

мәсиға тааллуқли бўлса, уларга бериладиган изоҳ, улар ифодалайдиган тушунчаларни белгилаб бериш тилнинг мазмунига тааллуқли нарсас.

Гарчи формани мазмундан ажратиб бўлмаса ҳам, бирон мазмун борлигини назарда тутган ҳолда форма ҳақида алоҳида фикр юритиш мумкин бўлганидек, бирон тушунчани ифодалашини унутмаган ҳолда сўз ҳақида (аниқроғи «фонетик сўз» ҳақида) ҳам гапириш мумкин. Шу жиҳатдан қараганда сўз айрим нутқ товуши ёки уларнинг маълум тартибда бирикишидан ҳосил бўлган доимий бутунлик бўлиб, уни ишора ёки символ деб ҳам атайдилар. Ишора ҳақидаги бу фикр формани тасаввур қилишга ёрдам беради. Ҳар бир тил ишораларни шакллантиришда ўз фонологик моделига («бичими» га) эга. Бу—тилдаги фонемаларнинг миқдорини, ўзаро муносабатини, ёнма-ён келиш имкониятини (дистрибуциясини) белгилаб беради. Масалан, тожик тилида сўз охирида товушларнинг **ст** (*даст* «қўл»), **фт** (*афт* «оз»), **шт** (*ғйшт* «эт»), **хт** (*дарахт* «оғоч»), **хр** (*мўҳр* «печать»), **рм** (*чарм* «кўн»), **рг** (*барг* «япроқ»), **рд** (*мард* «эркак»), **ид** (*фарзанд* «бола»), **нж** (*ганж* «қимматбаҳо нарсалар, бойлик»), **до** (*жудо* «ажралиш»), **ста** (*аста* «секин») каби бириқиб келиши шу тилнинг фонологик модели учун характерлидир. Бундай фонетик дистрибуция туркий тилларга мутлақо хос эмас. Сўз ўртасида ва охирида унли ва айн товушларининг қатор келиши (*маориф, соат, муаллим, манба*), сўз ўртасида ундошнинг қўзиқ бўлиши (**сс, зз, рр, лл, мм, фф** каби: *муассаса, муаззам, муҳаррир, муаллим, муаммо, музаффар*), сўз охирида товушларнинг **зр** (*узр*), **ср** (*аср*), **мр** (*умр*), **см** (*қисм*), **рф** (*урф*), **рб** (*зарб*), **лм** (*илм*), **қл** (*ақл*), **шқ** (*маишқ*) каби бириқиб келиши араб тили модели учун характерлидир. Фонологик моделлар ёрдамида бир тилга кириб келган бошқа тилга мансуб сўзларни кўп ҳолларда топиб, аниқлаб олса бўлади.

Вақт ўтиши билан фонологик моделнинг фонетик элементларида ўзгариш содир бўлиши мумкин. Аммо фонологик модель ўзоқ вақт сақланиб қолганидан, қариндош тиллар ва диалектлар учун муштарак модель осонлик билан белгиланади. Юқорида ўзбек ва қозоқ тилларидан келтирилган гапда *ёт* ва *жат* сўзларининг фонологик модели битта, фақат уларнинг биринчи элементларигина (**й//ж**) алмашган. Яна қиёсланг: ўзбекча *тоғ*, қозоқча, татарча *тав*, туркман ва озарбайжонча *дағ*, қирғизча *тоо*. Булар битта фонологик моделнинг турли кўринишлари, холос.

Айрим маъноли қисмларга бўлинадиган сўзларнинг морфемалари ҳам нимаинигдир ифодаловчиси сифатида тил формаларидаги бири бўлиб, морфемалар ҳам лингвистикада тил ишораларидан бири, деб номланади.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос сўз тузилиши, модели (яъни морфологик модели) бўлиб, улар бу жиҳатдан ҳам бир-бирларидан ажралади.

Морфологик модель сўз ясаш ва форма ясаш соҳаларини ўз ичига олади. Юқорида келтирилган *Бор, жойинга ёт!* га-нидаги *жой* сўзи туркий тилларда синтетик қолипда шаклланган бўлса, рус ва инглиз тилларида аналитик қолипда (*в постель, to bed*) шаклланган.

Ҳар бир тилнинг ўз фонологик ва грамматик модели, умумлаштириб айтганда, ўзига хос формаси борлигидан иккита хулоса чиқариш мумкин: биринчидан, ҳар бир тил дунёни, борлиқни ўзича кўрсатади. Шунинг учун турли тилда дунёни баъзан ҳар хил кўриш мумкин (олдинги бобларда айтиб ўтилган «ички форма» ҳам худди шу вазифани бажаради). Бироқ бундан тил сиёсий дунёқарашни акс эттиради деган хулоса чиқмайди. Иккинчидан, тил модели маданият ва жамият тарихи билан маълум даражада боғлиқ.

Тилларнинг тараққиёт тарихи шунини кўрсатадики, жамият ривожлана борган сари маънавий мазмун учун аҳамияти бўлмаган хусусиятлар камай боради. Масала, инглиз, тожик ва форс тилларида келишик аффиксларининг, отларда грамматик жинс кўрсаткичларининг йўқолиши шундан далолат беради. Эроний тиллардан бўлган афғон (пашту) тилида бирлик, жуфтлик, кўплик сонлари сақланиб қолгани ҳолда, у билан қариндош тил бўлган тожик ва форс тилларида жуфтлик сон йўқолиб кетган.

Демак, тиллар тараққий этган сари уларнинг грамматик моделлари мураккаблашмайди, аксинча, ихчамлашади. Маънавий ифода мазмунига алоқадор бўлмаган қоидалар қанча кам бўлса, тил шунчалик мукамалдир.

Қариндош тиллардан баъзиларида ҳалигача ортиқча грамматик кўрсаткичларининг сақланиб қолиши тил моделининг (яъни форманинг) мазмунидан орқада қолиши мумкинлигини кўрсатади.

Форма билан мазмун ўзаро мураккаб диалектик муносабатдадир, улар бир-бирларига ўтишлари мумкин: бир ўринда форма бўлган нарса иккинчи ўринда мазмун бўла олади. Шунинг учун улар бир-биридан қатъий ажралмаган ҳодиса сифатида макон ва замон бирлигига эгадир. Масалан, объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг белгилари, хусусиятлари онда туғилган тушунчаларнинг мазмунини ташкил қилади. Тушунчалар ўша белгиларни бир бутунликка боғлайди, демак, тушунча уларнинг ондаги формасидир. Аммо тушунча билан сўз орасидаги муносабатга келганда, юқорида айтилганидек, тушунча мазмун бўлади-ю, сўз уни ифодалаш формасидир.

Тушунча ана шу ўзининг формаси бўлган сўзда, сўз орқали яшайди.

Сўзнинг қисмлари бўлган морфемалар ҳам мазмунни ифодалаш формаси бўлиб, ўзак морфемаси кўпинча лексик

характердаги тушунчанинг формаси бўлса, аффикс лексик характердаги тушунчанинг бирон белгисига ёки грамматик характердаги тушунчага nisбатан формадир. Демак, тилдаги баъзи формаларнинг мазмуни мустақил мантиқий ёки лексик характерда, аммо баъзи формаларнинг мазмуни грамматик (ёки ёрдамчи) характерда. Шунга кўра, тилдаги формалар ҳам эркин ва боғлиқ турларга бўлинади.

Туб ва ясама сўзларнинг, турғун сўз бирикмаларининг, фразеологиянинг мавжудлиги яна шуни кўрсатадики, тилдаги формалар содда ва мураккаб турларга бўлиниши мумкин. Ҳар бир мураккаб форма камда иккита формага бўлинади ва камда иккита формадан тузилади.

Тилшуносликда сўз деб баъзан фақат айрим нутқ товуши ёки товушлар комплекси тушунилганидан, маъно сўзнинг ўзида эмас, ундан ташқарида, яъни кишининг онгида деган фикрлар ҳам бор. Бундан, мазмун формадан ташқарида яшаш ҳам мумкин деган хулоса чиқадики, натижада форма билан мазмун бир-биридан ажралиб қолади. Аслида тушунча ҳам, унинг ифодаловчиси бўлган товуш комплекси ҳам, юқорида айтилганидек, кишининг хотирасида, психикасида бўлади.

Демак, маълум товуш образи билан маълум мазмун (тушунча) онгининг ўзида ўзаро боғлангандир. Тилда ҳам форма билан мазмун мақоли ва замон жиҳатидан бирга, ажралмас ҳолатда. Шунинг учун тилдаги форма тилнинг ўзигагина хос, мазмун эса тафаккурга хос нарса деб қатъий чегаралаб бўлмайди.

Юқоридагилардан кўринадики, тилдаги формага қуйидагилар киради: 1. Грамматик модель. 2. Фолема. 3. Сўз ёки сўзнинг эквиваленти бўлган бутунликлар. 4. Морфемалар (ўзак ва аффикс).

Мазмунга шулар киради: 1. Лексик тушунча. 2. Грамматик тушунча (ёки грамматик маъно). 3. Тушунчага кирадиган белгилар (хусусиятлар).

Бундай ажратилиш аслида шартли ва маълум нуқтан назардан, улар орасидаги ўзаро ўттиш хусусияти мавжуд бўлиб, у юқорида айтиб ўтилди.

Хуллас, тушунчаларни (лексик, грамматик) ва психикадаги образларни ифодаловчи бутунликлар тилнинг формасини ташкил қилса, тушунчалар ва психик образлар тилнинг мазмунини ташкил қилади.

НУТҚДА ФОРМА ВА МАЗМУН

XIX аср охирларига келиб, тил формаси ҳақидаги таълимот грамматик форма ҳақидаги таълимотдан иборат бўлиб қолди. Грамматик форма эса нутққа алоқадор факт.

Тил элементлари бўлган сўзлар, грамматик қондалар ва грамматик воситалардан нутқ юзага келади. Бу деган сўз — сўзларни маълум грамматик форма қиёфасига киритиш, уларни бириктириш ва гап тузиш демакдир.

Нутқ ана шундай сўзнинг грамматик формалари, сўз бирикмалари ва гаплардан вужудга келади. Мантиқий изчиллик нуқтаи назаридан олганда, нутқ гаплардан — гап формаларидан, гап сўз бирикмаси ва гап бўлаги формаларидан тузилиб, буларнинг ҳаммаси сўзнинг грамматик формасига асосланади.

Гапларнинг маълум мазмун асосида кетма-кет, ёнма-ён келиши нутқий контекстни ҳосил қилади. Агар гап нутқнинг энг кичик бирлиги бўлса, контекст нутқнинг чексиз катта бирлигидир. Нутқнинг бу миқдорий хусусияти нутқнинг формалик хусусиятини икки хил баҳолашни талаб қилади. Чунончи, *гап бутун таркибий қисмлари билан бирга тилнинг формаси, тил эса ўша форманинг мазмунидир.*

Гаплардан тузилган контекст тил воситаси билан ифодаланган маданиятнинг (бадий адабиёт, саҳна асарлари ва бошқаларнинг) формасидир. Бу маънода энди нутқни миллий маданиятнинг формаси дейиш мумкин.

Тилшунослик учун нутқнинг энг кичик бирлигини, яъни гапни ва унинг элементларини анализ қилиш муҳим. Чунки контекстнинг сифати гап формасининг сифатидан, гапнинг сифати (моҳияти) эса унинг составига кирадиган сўзларнинг грамматик формаларидан келиб чиқади.

Грамматик форма, у қандай кўламда бўлмасин, сўзларнинг нутқда ўзаро бирикишлари чоғида турли фонетик (структурал) ва семантик ўзгаришларга учраши билан боғланган ҳодисадир. Бунда грамматик маъно билан уни ифодалайдиган воситаларнинг лексик маъно ифодаловчи қисмига муносабати асосий ролни ўйнайди.

Грамматик форма ҳаммадан бурун сўзларнинг лексик маъноларига қўшиладиган грамматик маънонинг мавжуд бўлишини назарда тутлади. Грамматик маъно айрим сўз доирасида ҳам, гап доирасида ҳам юзага келади.

Айрим сўздаги грамматик маъно шу сўзнинг гаптаги бошқа сўзлар билан муносабатининг нимадан иборат эканлигидир. Маълумки, грамматик маънолар аффикслар, ёрдамчи сўзлар, сўзларни такрорлаш, сўз тартиби кабилар билан ифодланади.

Гаптаги сўзлардан баъзиларининг урғусини сифат жиҳатидан ўзгартиш (динамик урғу ўрнига музикал урғу ёки улардан бирининг ҳиссасини ошириш), ўрнини ўзгартириш орқали дарак гапни сўроқ гап ёки ундов гапга айлантириш мумкин. Бундай интонацион ўзгариш билан боғланган грамматик маъно бутун гап учун хос. Шунинг учун бу ердаги грамматик бутунлик бутун

гап бўлиб, энди сўз формаси ёки сўз бирикмаси формаси ҳақида эмас, гап формаси ҳақида гапиришга тўғри келади.

Грамматик форма уч хил бутунликка нисбатан қўлланиши мумкин. Шу жиҳатдан у уч турга бўлинади: 1) сўзнинг грамматик формаси, 2) сўз бирикмаси формаси, 3) гап формаси.

Бу формалар ҳам тилдаги формалар каби, бир томондан, эркин ва боғлиқ бўлиши, иккинчи томондан, содда ва мураккаб бўлиши мумкин.

Мустақил содда ва қўшма гаплар бир бутун ҳолда гапнинг бош бўлақлари, ундалма, кириш сўз ва кириш гаплар нутқнинг эркин формалари бўлса, эргаш гаплар, иккинчи даражали бўлақлар, воситали келишик формаларидаги сўзлар нутқнинг боғлиқ формаларидир.

Сўз бирикмалари, гаплар, мураккаб гап бўлақлари бирдан эртиқ содда формалардан тузилган мураккаб формалардир.

Сўзнинг грамматик формаси

Сўзнинг грамматик формаси — сўзнинг ўз лексик маъносини сақлаган ҳолда гапда қўлланидиган кўришиши ва шу кўришиши билан боғланган грамматик маъноларга эга бўлишидир.

Сўзнинг грамматик формаси қай даражада бўлса ҳам синтаксис учун хизмат қилиб, аynи замонда морфология чегараси ичида қолади. Чунки аслида у «қотиб қолган» синтактик қолип (гап бўлаги қолипидир).

Сўз формасини бундай изоҳлаш сўзнинг негизи билан грамматик кўрсаткичнини бирга олишга ва шу хилдаги иккинчи бир бутунликка зид қўйишга асосланади. Масалан, *уйнинг* — *уйни* — *уйга*, *уй* — *уйлар* кабилар.

Сўзнинг грамматик формаси деганда, одатда, конкрет сўзнинг нутқдаги конкрет кўришиши ҳам (*китобни* каби), конкрет сўзни кўзда тутмайдиган форма типи ҳам (умуман, тушум келишиги формаси каби) тушунилади. Аввалгиси *глосса* ёки *глоссема* деб аталса, кейингиси ифодаланаётган грамматик маъно номи билан аталади.

Грамматик форма ўзгарадиган сўзлардагина ажратилиб кўрсатилиши мумкин.

Ўзгарадиган сўзларнинг грамматик формалари икки ва ундан ортиқ бўлади. Бу формалар бир-бирга қарама-қарши турсалар ҳам, уларнинг ҳар бири нутқда ўша сўзнинг намояндаси, кўришиши сифатида қўлланади. Сўз ўзининг формаларида (глоссаларида) яшайди, шу формаларидан бири шаклида қўлланади, аynи замонда, ўзнинг барча грамматик формаларини (глоссаларини) бирлаштиради.

Сўзнинг грамматик формаси бевосита янги сўз ясалишини акс эттирмайди. У сўзнинг асосий маъноси — лексик маъно сақ-

ланишини назарда тутати. Грамматик форма лексик маънога қўшимча маъно қўшилгандагина юзага келади.

Демак, сўзнинг грамматик формаси — унинг лексик маънони ифодалаш билан бирга, ўзаро ёриқиш чоғида нутқдаги бошқа сўзларга муносабатини, алоқасини, сўзловчининг борлиққа муносабатини ифодалайдиган қўшимча маънога ва шунга мувофиқ шаклга киришидир. Масалан: *дафтар* — *дафтарлар* (ўзб.), *дафтар* — *дафтарҳо* (тож.), *дафтар* (*دفتر*) — *дафтаруна* (*دفترونه*) (эфғ.), *дафтар* *دفتر* — *дафотиру* *دفتار* — (арабча), *тетрадь* — *тетради* (рус.), *Heft* — *Hefts* (нем.), *notebook* — *notebooks* (инглизча) бирлик ва кўплик грамматик формалардир.

Маълумки, конкрет олинган сўз формасининг аффикси ўзгармаган ҳолда негиз қисми ўзгариши мумкин. Бунда лексик маънолар ҳар хил бўлса ҳам, грамматик маъно бир хиллигича қолаверади. Бундай пайтда битта сўзнинг ҳар хил грамматик формалари ҳақида эмас, ҳар хил сўзнинг бир хил грамматик формаси ҳақида гапирилади. Ҳар хил сўзнинг бир хил грамматик маънога эга бўлган кўринишини тип форма ёки форма типидейдилар.

Форма типидей термини умумлаштирувчи тушунчани ифодаланиши лозим. Шу асосда «қаратқич келишиги формаси», «тушум келишиги формаси», «ўтган замон формаси» каби иборалар қўлланилиши мумкин.

Шундай қилиб, сўз формаси («словоформа») конкрет олинган сўзнинг нутқдаги кўриниши бўлса, форма типидей («типоформа») ҳар хил сўзнинг маълум грамматик маънога кўра бир хил бўлишидир.

Тилшуносликда сўзлар формали ва формасиз турларга ажратиб келинганлиги маълум. (Г. Штейнталь, Ф. Ф. Фортунатов ва бшқалар.) Бундай классификация грамматик форма фақат синтетик (аффикс қўшни билан ясалган) бўлади деб ҳисоблашдан келиб чиққанлигидан, нутқда шакли ўзгармайдиган сўзлар формасиз деб ҳисобланади. Бунда лексик ва грамматик маънолар яхлит, ўзгармайдиган сўзнинг ўзи билан ифодаланиб, сўз, юқорида айтилганидек, ўша мураккаб мазмунининг формаси бўлиб қолаверади.

Шундай қилиб, нутқда ўзгармайдиган сўзнинг кўриниши (формаси) нутқдан ташқаридаги кўринишига тенг келиши мумкин.

Сўз формаларининг тузилиш жиҳатидан турлари

Юқорида берилган таъриф ҳар қанча мукамал бўлмасин, унда катта бир камчилик бор: у фақат содда (синтетик) форманигина назарда тутати. Ваҳоланки, бир қатор тилларда баъзан сўзнинг грамматик маъноси ўша сўзнинг ўзида эмас, ундан таш-

қарида — бошқа сўзда ифодаланади. Масалан, *укамга (олдим)* формаси орқали ифодаланган мақсад маъноси *учун* каби ёрдамчи сўз (*укам учун*) орқали ифодаланиши ҳам мумкин.

Сўз формалари тузилишига (ёки ясалыш усулига) кўра уч турли бўлади: 1. Синтетик форма. 2. Аналитик форма. 3. Аралаш (синтетик-аналитик) форма.

1. Сўз формасидаги грамматик маъно аффикс орқали ифодаланса, синтетик форма дейилади: *мактабга бордим* гапидаги *мактабга, бордим* формалари негизларга -га, -ди, -м аффиксларини қўшиш билан шаклланган синтетик формалардир.

Синтетик формалар лексик маъно билан грамматик маънони ўзида синтезлайди (қўшади). Масалан, қозоқ тилидаги *Менин улым школда оқыйды* гапидаги *школда* формаси *школ* негизи орқали лексик маънони, -да аффикси орқали ўрин маъносини ўзида бирлаштиради.

2. Сўз формасидаги грамматик маъно ёрдамчи сўзлар, такрорлаш билан ифодаланса, аналитик форма дейилади. Масалан, *гул каби, энг яхши, мактаб томон, тоғ-тоғ (пахта), этак-этак (гул), кўм-кўк (дарахт)* кабилардаги ташқи ўхшатиш, ортирма даража, йўналиш, миқдор маънолари *гул, яхши, мактаб, тоғ, этак, кўк* сўзларининг аналитик формалари билан ифодаланган.

Аналитик формалар аналитик тилларда (инглиз, француз, хитой, тожик ва бошқалар) кўпроқ қўлланади. Масалан, юқорида қозоқ тилидан келтирилган гапни тожикча «*Писари ман дар мактаб мехонад*», инглизча «*My son studies at school* [транскр. maɪ sən stədiz ət sku:l] дейдилар. Тожик ва инглиз тилларида *школда* формасининг лексик ва грамматик маънолари аналитик формаларда бир-биридан ажратилган ҳолда ифодалангандир. Чунончи, тожик ва инглиз тилларида *дар* ва *at* олд кўмакчилари грамматик маънони ифодаласа, *мактаб — school* лексик маънони ифодалайди.

Битта тилнинг ўзида сўзнинг синтетик ва аналитик формалари мавжуд бўлса, улар маъно жиҳатидан баъзан бир-бирига тенгдек кўринса ҳам, аслида тамомила бир-бирига тенг келмайди: улар орасида бирон хилдаги нозик айирма борлиги сезилади. Бир сўзнинг ҳар хил тиллардаги аналитик формалари орасида ҳам фарқ бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги тожикча ва инглизча формалар немис тилида қўшимча аниқлик белгисига ҳам эга бўлади: *Mein Sohn lernt in dem Schule.*

Аналитик форма составига кирадиган ёрдамчи сўз мустақил сўз билан бирга битта грамматик бутунлик ташкил қиладди ва гапда бир гап бўлаги бўлиб келади.

3. Сўзнинг грамматик формаси ҳам форма ясовчи аффикс, ҳам аналитик форма ясовчи воситалар иштирокида ясалган бўлса, *аралаш* (ёки *синтетик-аналитик*) форма дейилади.

Юқорида келтирилган қозоқча, тожикча, инглизча ва немисча гаплар русча «*Мой сын учится в школе*» каби ифодаланади. Бун-

да бизни кизиқтирган *в школе* формаси синтетик-аналитик формадир. Чунки унда грамматик маъно олд кўмакчи *в* ёрдамида ҳам, келишик аффикси *-е* ёрдамида ҳам ифодаланган.

Грамматик форманинг тузилиш жиҳатидан турли типларини кўзда тутганда, сўзнинг грамматик формасини шундай таърифлаш мумкин: сўзнинг гапда маълум лексик ва грамматик маънога мос бўлган лексик-грамматик бутунлик ҳосил қилиши грамматик форма дейилади. Шу маънода грамматик форма айрим сўз туркумига тенг келиши ҳам, тенг келмаслиги ҳам мумкин. Масалан, *қиз — қизча — қизга — қизни, қизгини* кабилар битта отдир, ammo *олма каби, мактаб томон, сенинг учун, билиши керак, жуда яхши* кабиларнинг ҳар бири иккитадан сўз туркумидан ташкил топган. Демак, бир сўзнинг аналитик формаси сўз бирикмаси формасига етмаган, сўз бирикмасининг бир элементигина бўла оладиган бутунликдир. Ammo у айрим сўзга ҳам тенг бўлмаган оралиқ ҳодисадир. Аналитик форма туфайли морфология «синтаксислашади», шунинг учун кейинги найтларда тилшуносликда «синтактик морфология», «аналитик морфология» каби таълимотлар юзага келди.

Синтетик формаларнинг парадигмага муносабати

(Сўз формаларини ўзаро боғлаиш жиҳатидан иккига ажратиш лозим: а) парадигма ҳосил қиладиган формалар, б) парадигма ҳосил қилмайдиган формалар.

Парадигма ҳосил қиладиган формалар сўзларнинг ўзаро боғланган, шу билан бирга, бир-бирига қарама-қарши қўйиладиган бир бутун системани ташкил қилувчи икки ва ундан ортиқ формаларидир. Бундай формаларга от ва отлашган сўзлардаги грамматик сон (бирлик ва кўплик), келишиклар, эгалик формалари (бирлик ва кўпликдаги I, II, III шахс формалари), феълдаги бўлишли-бўлишсизлик формалари, шахс-сон формалари киритилиши мумкин.

Парадигма ҳосил қиладиган формалар ўз грамматик маъноларининг характери бир хил, ўхшаш бўлишлиги туфайли маълум бир системага уюшади ва ўша системанинг элементлари ҳисобланади. Бутун бир системани ҳосил қилувчи грамматик ҳодисаларнинг йиғиндиси грамматик категорияни ташкил қилади.

Грамматик категория — фақат характери бир хил бўлган грамматик маънолар йиғиндисигина бўлмай, уларни ўз ичига оладиган сўз формаларининг жами ҳамдир. Шу асосда сўз туркумлари, келишик, эгалик, шахс ва сон кабиларнинг бутун системасини ажратиш мумкин. Ҳар бир категория камида иккита

формани ўзида бирлаштиради. Демак, парадигма ҳосил қиладиган формаларнинг ҳамми грамматик категорияни яратади.

Парадигма ҳосил қилмайдиган формалар сўзларнинг ўзаро кучсиз боғланган, бир-бирига қарама-қарши қўйилмайдиган икки ва undan ортиқ формаларидир. Бундай формалар ҳам маълум бир системани ташкил қилади. Аммо бу системанинг элементлари бўлган ҳар бир сўз формаси парадигма ҳосил қиладиган формалар каби ўзаро зич боғланмаган, шунинг учун бирмунча мустақилликка эга. Сўзнинг бундай формаларни ўзида бирлаштирганилиги яққол англашилдиб турмайди.

Парадигма ҳосил қилмайдиган формаларга отлардаги кичрайтиш-эркалаш формалари, сифатлардаги даража, кучайтирув (интенсив), белгининг ортиқлиги ва камлиги, белгининг ноаниқлиги каби формалар, сонларнинг турларини кўрсатувчи формалар, феъллардаги нисбат формалари, функционал формалар ва бошқа шу каби индивидуал хусусиятли формалар киради. Масалан, сифатдаги белгининг камлиги формалари **-роқ, -иш, -мтир (-нимтир)** аффикслари билан ясалади: *оқроқ-оқиш-оқимтир* каби. Бу формаларда маъно характерининг бир хиллиги мавжуд эмас. Белгининг камлиги юқоридаги уч хил формада уч хил: *оқроқ* формаси предметлар киёс қилинмаганда белгининг одатдагидан кам эканлигини, *оқиш* формаси белгининг тўла, етарли эмаслигини, *оқимтир* формаси эса белгига қисман эга эканлигини аниқлатади. Кўриниб турибдики, бу формалар негизларининг ва асосий лексик маъноларининг бир хиллиги билан ўзаро боғланган бўлиб, грамматик маънолари жиҳатидан ўзларига мустақилдир. Шунинг учун парадигма ҳосил қилмайдиган формалар маълум бир грамматик категорияни ташкил этмайди. Демак, масалан, сифат даражалари категорияси эмас, сифат даражаларни формаси ҳақида гапириш керак.

Агар ясалган форма поль кўрсаткичли форма билан бир хил лексик маънога эга бўлмаса, уларни бир-бирига нисбатлаб ҳам бўлмайди. Сўз яшаш формалари ана шундай. Масалан, *чанг* билан *чангчани* нисбатлаш мумкин. Уларнинг лексик маъноси, асосан, бир хил — ҳар иккови майда заррачанинг аниқлатади. Аммо *чангла*, *чанги*, *чангчи* сўзлари, феъл ва отга хос грамматик хусусиятларини ҳисобга олмаганда ҳам, ўз лексик маъноларига кўра мутлақо мустақил, бошқа-бошқа бирликларни ташкил қилади.

Сўзнинг грамматик формалари билан грамматик категорияларнинг муносабати жиҳатидан қараганда, майл ва замон категорияларининг сўз формаларига муносабати туркий тилларда алоҳида изоҳ талаб қилади.

Майл ва замон формалари туркий тилларда икки хил форма — функционал форма (бу ҳақда кейинроқда) билан предикативлик (шахс-сон) формалари заминида юзага келади. Уларнинг биричиси (функционал форма) парадигма ҳосил қилмай-

диган формалардан бўлса, иккинчиси (предикативлик формаси). Юқорида айтилганидек, парадигма ҳосил қиладиган формалардандир. Улардан яратилган майл ва замон формалари эса махсус майл формалари парадигмасини, замон формалари парадигмасини ҳосил қилмайди (шунинг учун ҳам туркий тилларда майлларнинг сони ҳақиқатча аниқ бир қарор топган эмас). Аммо ҳар бир замоннинг ҳар бир турида ўз сўз ўзгартиш (предикативлик) парадигмаси бор. Замон категорияси ана шу ҳар бир конкрет олинган замон формаларининг предикативлик парадигмасини ўз ичига олади. Уша замон формалари айни вақтда бирор майлгача хос бўлган грамматик маънони ҳам ифодалайди. Масалан, *борганман* узоқ ўтган замон формаси бўлгани ҳолда, узоқ ўтган замон маъносидан ташқари, аниқлик майли маъносини ҳам билдиради. Бу ҳар икки формада майл формаси энг катта форма бўлиб, у замон формаларини ўз ичига олади, замон формаси эса предикативлик формаларини ўз ичига олади. Бундай пайтда сўзнинг тугал шаклланиши сўз ўзгартиш формасининг ясалиши билан юзага келтирилади. Ундан олдин ясалган формалар, масалан, майл ва замон формалари, сўз ўзгартиш формасининг ясалишида пегиз бўлиб қолади. Қиёсанг: *борганман* — парадигма ҳосил қиладиган формалардан бири (сўз ўзгартиш формаси), *борган* — парадигма ҳосил қилмайдиган форма (майл ва замон формаси).

Парадигма ҳосил қилмайдиган форма ўз навбатида бошқа бир парадигма ҳосил қиладиган формада ясалиши мумкин. Юқоридаги *борган* формаси (парадигма ҳосил қилмайдиган форма) парадигма ҳосил қиладиган *бор* формасидан ясалгандир. Шундай қилиб, баъзан сўз формалари бири иккинчисидан ясалдиган мураккаб структурали, кўп бошқичли бўлади.

Сўз формаларининг парадигмага муносабати жиҳатида, юқорида кўриб ўтилганича, иккига бўлиниши уларнинг грамматик маънолари хусусиятини ҳам маълум даражада ўзида акс эттиради. Масалан, парадигма ҳосил қилувчи сўз формалари, асосан, сўз ўзгартувчи формалардир (келишк, эгалик, шахсон). Грамматик сон (бирлик, кўplik) ва бўлишли, бўлишсизлик формаларини бундан мустасно бўлиб, улар сўз ўзгартувчи формаларга жуда яқин туради.

Сўзнинг аналитик формаси ва сўз масаласи

«Аналитик форма» тушунича ва уш айрим сўзга боғлан тилшунослар орасида катта илмий мунозара олиб борилаётган соҳалардан биридир.

Сўзнинг аналитик формаси ҳақидаги фикр дастлаб рус тилшунослигида XIX асрнинг 60-йилларида Ф. И. Буслаев асарла-

рининг майдонга келиши билан боғланган эди. У пайтларда синтактик ёки тасвирий форма термини ишлатилган.

Мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинг (олд кўмакчи, кўмакчи феъл ва бошқалар) бирикишидан ҳосил бўлган бутушликни аналитик форма деб аташ ва уни илмий равишда изоҳлаш рус тилишуослигида И. А. Бодуэн де Куртенэнинг ўтган аср 70- йилларида ёзилган асарларида пайдо бўлди. Шундан буён аналитик форма термини кенг ишлатилади.

Аналитик форма ҳақидаги таълимот сўзнинг яхлитлиги, бутунлиги ҳақидаги таълимотга мос келмайди, албатта. Маълумки, сўзга (бушда синтетик форма — глоссема кўзда тутилади), одатда, грамматик жиҳатдан бир бутунлик сифатида шакллланган, маълум лексик ва грамматик маъноларни ифодаловчи бирлик деб қаралади. Аммо аналитик формада маъно ва товуш қобилигининг яхлитлиги мавжуд эмас. Чунки ҳар бир аналитик форма мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинг бирикишидан иборат, яъни камида икки сўзнинг бирикишидан туғилади. Шу билан аналитик форманинг бир яхлитлик сифатида шакллланган бирлик бўлмай, камида иккита бир-бирдан ажралиб турадиган яхлитликдан ташкил топган бирлик эканлиги тасдиқланади. Иккинчи томондан эса, аналитик форма гапда битта бутунлик сифатида маълум лексик-грамматик функция бажаради. Бундай бутунликда мустақил сўз семантик жиҳатдан марказий ўринда тургани учун, аналитик форма ана шу мустақил сўзнинг бошқа мустақил сўз билан грамматик алоқага киришишига хизмат қиладики, шу жиҳатдан қараганда, у мустақил сўзнинг алоҳида грамматик формасидан иборат бўлган бутунлик, деб аталиши мумкин.

Шундай қилиб, аналитик форма, бир томондан, сўз бирикмаси, иккинчи томондан эса айрим сўзнинг грамматик формасидир. Сўзнинг яхлитлиги ҳақидаги традицион тушунча билан бир сўзнинг аналитик формаси ҳақидаги тушунча орасидаги қарама-қаршилик (антиномия) худди мана шундандир.

Нутқдан ташқаридаги лексик бутунлик билан нутқдаги функционал бутунлик ҳар вақт бир-бирига тенг келмайди. Шунинг учун сўзнинг икки эканлигини белгилаш меъёри икки хил: а) бир яхлитликка эга бўлган сўз; б) функционал бирлик бўлган сўз.

Аналитик формани маълум бир мустақил сўзнинг формаси деб ҳисоблаш сўзни функционал бирлик сифатида баҳолашга асосланади. Сўзнинг синтетик формаси ҳам мана шу функционал бирлик сифатидаги сўзнинг кўринишидир, аммо у мустақил ва ёрдамчи сўзларга бўлинмайди.

Аналитик форма синтетик формадан ўзининг бир неча хусусияти билан ажралиб туради.

1. Аналитик форма икки ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган бўлади. Синтетик форма, хоҳ содда, хоҳ қўшма бўлмасин, фақат битта сўздан иборатдир.

2. Аналитик форма составидаги ёрдамчи сўзнинг ўрни ўзгартирилиши ёки бошқа сўзлар билан алмаштирилиши мумкин. Масалан, *жуда гўзал — гўзал жуда, олиб тура тур — тура тур олиб, дев каби — дев сингари — дев янглиғ* (арх), *мактаб томон — мактаб сари* ва бошқалар. Қиёсланг: *Ёшилим иширин жуда* (Мирмуҳсин, Икки ёшлик).

Синтетик формада аффикснинг пегиздан ажратилиши ёки бошқа аффикс билан алмаштирилиши аналитик формадагига нисбатан жуда кам, айрим формаларда, умуман мумкин эмас.

3. Ўрни билан аналитик формалардаги ёрдамчи сўзларнинг асл мустақил лексик маънолари қайта тикланиши, «тирилиши» мумкин. Масалан, *томон* кўмакчиси *Сиз — бир томон, биз — бир томон* каби гапларда ўз лексик маъноси («сторона») билан қўллашиб, гапнинг кесми вазифасини бемалол бажараверади.

Синтетик формадаги аффикснинг эса ўтмишдаги лексик маъноси тикланмайди. Фақат аффиксоидларнинггина лексик маънолари қайта тикланиши мумкин. Тил бирлиги бўлганда — сўз ёки лексема, нутқ бирлиги бўлганда — сўз формаси ёки функционал сўз терминидан фойдалана бериш қулай. Шундай қилиб, функционал сўз ёки сўз формаси — яхлит шаклланган (цельно-оформленное) сўз (глоссема) ҳам, айрим шаклланган (раздельно-оформленное) сўз ҳам бўлиши мумкин.

Аналитик формаларни морфологик ҳодиса деб ҳисобловчи тилшунослар бу формаларда парадигма қидирадилар. Туркий тиллардаги аналитик формалар парадигма системасига ҳам кирмайди, махсус парадигма ҳам ҳосил қилмайди. Аналитик форма гарчи икки (баъзан ундан ортиқ) сўзларнинг бирикишидан тузилса ҳам, эркин сўз бирикмаси билан бирдай эмас. Улар орасидаги фарқларнинг энг муҳимларини шундай кўрсатиш мумкин:

1. Сўз бирикмаси формасининг компонентлари, одатда, мустақил сўзлардан бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз лексик маъносини сақлайди. Аналитик формада эса битта лексик маъно ифода қилайдиган асосий (мустақил маъноли) сўз бўлиб, иккинчиси ўз лексик маъноси билан қўлланмайдиган, грамматикализациялашган ёрдамчи сўздр.

2. Аналитик форма структура ва мазмун тугаллигига эга эмас. Сўз бирикмасида эса бундай тугаллик, бутунлик мавжуд бўлади.

3. Аналитик формани ясашда иштирок этадиган ёрдамчи сўзлар (хусусан, кўмакчилар ва кўмакчи отлар) икки томонлама — бир томондан, кучсиз бўлса ҳам, ўзидан олдинги сўз билан, иккинчи томондан, ўзидан кейинги сўз (айниқса феъл) билан грамматик алоқага киришади. *Оташ* каби иссиқ гапда *каби* сўзи *оташ* сўзи билан шундай алоқадаки, у *оташ* сўзининг грамматик маъносини ифода қилади. Иккинчи томондан

эса, *каби* кўмакчиси *оташ* сўзининг *иссиқ* сўзи билан синтактик жиҳатдан боғланишига хизмат қилади. Биринчи алоқа аналитик форма доираси билан чекланса, иккинчи алоқа гап (ёки сўз бирикмаси) доирасида бўлади. *Клубга қараб кетди*. гапида бу айниқса яхши кўринади.

Аммо орттирма даража, кучайтирма формаларни ясайдиган сўзлар фақат бир томонлама алоқада бўлади: фақат асосий сўз (сифат, равиш ва бошқалар) билан бир мазмун ва шакл бутунлигини ташкил қилади (*жуда яхши* каби). Эркин бирикмада эса, одатда, компонентлардан бири фақат иккинчиси билан синтактик алоқада бўлади.

4. Эркин сўз бирикмасида сўзлардан бири бошқасига грамматик жиҳатдан тобе бўлади. Ҳоким сўз ўша бирикма мазмунининг маъно маркази бўлиб қолади.

Аналитик форманинг эса фақат битта лексик маъно ташувчиси бўлади, бинобарин, қайсидир маънога инсбатланидиган маъно маркази ҳақида гапириш мумкин эмас.

Шундай қилиб, сўзнинг аналитик формаси бўлмайдиган дейини сўзнинг путқ бирлиги сифатида (функционал сўз сифатида) хизмат қилиши ва шу туфайли грамматик жиҳатдан шаклланиши билан тил бирлиги (элементи) ҳолатини фарқламасликдан келиб чиқади.

Сўз бирикмаси формаси

Маълумки, тилшуносликда кейинги пайтда сўзнинг грамматик формасидан сўнг гап формасигача бўлган оралиқдаги бутунлик сифатида сўз бирикмаси кўрсатилади. Сўз бирикмаси баъзан алоҳида форма типи деб баҳоланса ҳам, ҳар ҳолда, гап тузилиши учун зарур бўлган бутунлик — «қурилиш материали» деб ҳисобланади. Шу асосда гап бўлакларининг гап тузилишдаги роли билан сўз бирикмаларининг гап тузилишдаги роли орасидаги муносабатни аниқлаш зарурати туғилади.

Сўз формаси сўз бирикмасини яратиш учун ҳам, гап бўлагини яратиш учун ҳам хизмат қилади. Аммо бу функцияларни бажариш учун сўз формасида махсусланиш, ўша икки хил функция учун мослашиш юз бермайди.

Сўз бирикмаси формаси ҳақидаги таълимот гап бўлаклари ҳақидаги таълимот билан бир нарса эмас.

Сўз бирикмаси гапда, гап орқалигига юзага келадиган бирлик бўлиб, у гапдан ташқари сингификатив функция бажарувчи битта бирлик сифатида мавжуд эмас. Унинг битта мураккаб тушунчани ифодалаш ҳақидаги фикр жуда бир томонлама. Масалан, *у янги асарини ёзиб бўлди* гапидаги *янги асарини* бирикмаси орқали маълум бир сифатга (янгилик белгисига) эга

бўлган предметни тушуниш мумкин. Бу ерда иккита содда тушунчадан битта мураккаб тушунча туғилган. Аммо *асарини ёзиб бўлди* (ёки *асарини ёзди*) бирикмасида содда тушунчалар қўшилиб кетган ва, бинобарин, битта мураккаб тушунча ҳосил бўлган, дейиш тўғри бўлмас эди. Бу ерда ҳаракат тушунчаси ва ҳаракатнинг субъекти тушунчаси қўшилиб кетмаган. Демак, ягона сигнификатив бирлик ҳам мавжуд эмас: *асарини* — ўз ҳолича битта бирлик — предмет номи, *ёзиб бўлди* (ёки *ёзди*) ўз ҳолича алоҳида бирликдир. У *ёзиб бўлди* (ёки *ёзди*) «бирикма»сига келганда, уни битта мураккаб тушунча ифодалайди дейиш энди мутлақо мумкин эмас. Бу бирлик предмет ҳақидаги хабарни, ҳукмни англатади. У гапга тенг. Гап эса нутқнинг алоҳида бирлигидир. Сўзларнинг бирикиши мана шу бирликни вужудга келтириш мақсадида амалга оширилади.

Шундай қилиб, сўз бирикмасининг гапнинг қурилиш материали деювчи олимларнинг фикри аниқловчилик бирикмаларга нисбатангина тўғридир.

Баъзан сўз бирикмасининг актив ҳолатни, динамикани ифодалаши инкор қилинади. Сўз бирикмаси гўё предметлар орасидаги статик муносабатни ифодалайдиган формадир, шу билан у гапдан фарқ қилади дейдилар. Маълумки, ифоданинг доимийлиги сўзларга, фразеологик ибораларга хос бўлиб, у нутқдан ташқарида ҳам хотирамизда бўлади. Шунинг учун сўз ва фразеология англатадиган маъно доимий ва статикдир.

Жонли нутқнинг (гапнинг) таркибий қисми ҳисобланган сўз бирикмаси статик бирлик бўлиши мумкин эмас. Гапдаги сўз формалари каби сўзларнинг эркин бирикмалари ҳам гап айтилганидан сўнг ўз борлигини йўқотади — тарқалиб кетади.

Сўз бирикмаларининг статик бирлик, ундаги субъект потенциал активликка эга деган изоҳлар сунъийдир. Сўз бирикмаси ифодалаган маъно биз томонимиздан сунъий равишда ажратилган «бутунлик»нинг маъноси бўлиб, бирикманинг маъноси аслида, гап қурилишида иштирок этган сўз формалари маъноларидан иборат.

Таркибига сўз бирикмалари кирганлигидан гап тузилмайди, балки сўз формалари бир-бирларига нисбатан маълум грамматик (синтактик) муносабатда бўлгани учун тузилади.

Сўз формалари орасидаги грамматик муносабат эса гап бўлаги фаслияти натижасидир. Мураккаб гап бўлаги составидаги сўз формалари орасидаги грамматик муносабатларнинг яратувчиси ҳам гап бўлақлари орасида бўладиган муносабатлардир. Масалан, *Кечагина районлардан келган ёшлар бугун муваффақият билан ишламоқдалар* гапидаги мураккаб аниқловчи (сифатдош оборот) «пайт ҳоли» (*кечагина*) ва «ўрин ҳоли» (*районлардан*)нинг «кесим»га (*келган*) тобелигидан туғилган.

Гап бўлаги формаси

Айрим сўз формаси сўзининг гапдаги ҳолатини акс эттиради. У фикр ифодалаш учун зарур ҳисобланган тушунчаларнинг ифодачиси бўлган бирликдан иборат ёки шундай бирлик учун хизмат қилади. Масала, *Бизнинг, халқимиз, коммунизмга, бормоқда* формалари (яъни *биз, халқ, коммунизм, бор* сўзларининг формалари) «бизнинг халқимиз коммунизмга бормоқда» фикрини ифодалаш учун зарур бўлган тушунчаларнинг ифодачиларидир. Ҳар бир оддий структурали гапнинг бўлаги биттадан сўз формасига тенг. Демак, морфологияда айрим сўзнинг грамматик формаси деб қаралган бутушлик синтаксисда гап бўлагига тенг келади.

Аммо синтактик бирлик ҳамма вақт морфологик бирликка тенг бўла бормаيدн. Бир неча сўз формаси биргаликда бирон гап бўлаги вазифасини бажариши ҳам мумкин.

Кўринадики, гап бўлаги ўзига хос форма бўлиб, у фикрнинг шаклланиши учун зарур бўлган тушунчаларни ифодалайдиган сўз ёки сўз формаларининг грамматик муносабати нимадан иборат эканлигидир. Чунончи, фикрда нима ёки ким ифодалаяпти ва ўша предметнинг моҳиятида нима мавжуд ёки унинг хусусияти қандай эканлигини ўзи орқали билдирадиган бош бўлақлар, бош бўлақларни конкретлаштирадиган иккинчи даражали бўлақлар худди мана шу фикр ифодалаш учун зарур бўлган синтактик формаларни ташкил қилади. Гап бўлақларини гапнинг составидаги структура элементлари орасидаги муносабатни акс эттиради ёки кўрсатади дейишдан кўра, ўша элементларнинг ўзи, ўзгариши деб тушуниш лозим. Чунки гапнинг элементлари орасидаги муносабатларни грамматик маънони ифодалайдиган воситалар (аффикслар, ёрдамчи сўзлар ва бошқалар) кўрсатади.

Аслида, гап бўлаги, юқорида айтилганидек, гапнинг тузилиши учун зарур бўлган ва маълум муносабатда турган грамматик (синтактик) формалардир. Шунинг учун гап бўлаги фикрнинг шаклланишида иштирок этган тушунчаларни ифодаловчи ва грамматик ҳокимлик ёки тобелик муносабатида турган сўз, сўз формаси (ёки худди шундай ҳоким — тобелик муносабатидаги сўзлар бирикмаси)дан иборатдир. Гап бўлаги мана шундай таърифланар экан, у логик бирлик бўлмай, грамматик бирлик бўлиб чиқади. Унинг дастлаб логик бирлик сифатида ажратилганлиги грамматик мазмун берилишига халақит бермаслиги керак.

Одатда, сўз бирикмаси билан бир неча сўз (ёки сўз формаси)дан иборат бўлган гап бўлаги ташқи жиҳатдан бир хил нарсага ўхшаб кўринади. Аммо, ҳақиқатда эса, улар орасида принципал фарқ бор.

Сўз бирикмасининг элементлари гап бўлаги формаларидан иборат бўлиб, уларни уюштириб, қовуштириб турган нарса бутун гап, гапнинг мазмунидир. Улар аслида гапнинг қисмларидир ва улар гапга нисбатланади.

Бир неча сўздан (ёки сўз формаларидан) иборат бўлган гап бўлаги эса бир бутун ҳолатга нисбатланиб, унинг составидаги айрим элементлар ўша гап бўлаги доираси билан чегараланади, бутун гапга нисбатланмайди.

Худди шу ўринда гап бўлагининг гап ичидаги алоҳида форма эканлиги кўринади.

Гап формаси

Тил формалари ҳақида сўз юритилганида тилдаги синтактик моделнинг формалардан бири эканлиги айтилди. Тилдаги формаларнинг ҳаммаси ҳам, шу жумладан, синтактик моделнинг ҳам, мазмуни умумий характерда бўлиб, турли четлашилларга йўл қўяди.

Нутқ формаларининг мазмуни эса аниқ, конкрет бўлади, бу ерда гап конкрет предметнинг конкрет фаолияти ёки белгиси устида боради. Шунинг учун гапга бундан илгари тил формаларидан бири бўлган синтактик модель сифатида ёпдошилган бўлса, бу ўринда конкрет нутқнинг конкрет бирлиги деб қаралади.

Гап сўзловчининг фикрини, ҳис-туйғусини, буйруқ-истагини алоқа процессида англатиш учун хизмат қиладиган грамматик шакллашган нутқ бирлигидир.

К. Маркс ва Ф. Энгельс ташқи дунёнинг кишига таъсири унинг миёсида гавдаланади; унда ҳис, фикр, иният, истак кўри-нишларида акс этади,¹ деган эдилар. Бу фикр, ҳис, истак бошқаларга гап орқали билдирилади. Демак, гап мазмуни орқали ташқи дунё ифодаланади. Гап орқали объектив борлиқ конкрет ҳолда эмас, умумлаштирилган ҳолда, кишининг жамиятдаги ҳаётида тугилган ижтимоий онги нуқтан назаридан ифодаланади. Бу шундан иборатки, сўзнинг маъносида тушунчадан ташқари борлиқдаги предметга нисбатан бўлган муносабат мавжуд бўлганидек, гапнинг мазмунида ҳам объектив борлиқдан ташқари кишининг ўша борлиққа бўлган муносабати ҳам мавжуд бўлади. Сўзнинг лексик маъносидagi тушуничага қўшиладиган эмоционал-экспрессив оттенка сингари, гапнинг мазмунидаги муносабат маъноси, одатда, модаллик деб юритилади. Аммо сўздаги модаллик билан гапдаги модаллик лексик ҳамда коммуникатив модалликлар сифатида бир-бирдан фарқ қилади.

Шундай қилиб, *сўз* ҳам, *гап* ҳам ҳаммадан бурун объектив борлиқни ифодалайди. Бу — уларнинг объектив

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, II т., 357-бет.

маъноси, мазмуни. Объектив томон ҳар икки бирликнинг мазмунидаги асосий нарсадир. Унга қўшиладиган модал маъно грамматик абстракция характерида бўлиб, сўзда айрим ҳолда мавжуд бўла олса, гапда коммуникатив функция туфайли юзага келади. Чунки гап фақат алоқа процессида тузилади. Алоқа процессида гап тузиш деган сўз — ниманингдир белги-хусусиятини тасдиқлаш ё инкор қилиш, ниманингдир мавжуд ёки мавжуд эмаслигини тасдиқлаш (кенг маънода: илтимос, буйруқ ҳам ниманингдир мавжуд эмаслигидан келиб чиқадиган тасдиқ) демакдир. Тасдиқлаш ёки инкор қилиш предикативлик ҳодисаси бўлиб, модаллик ана шу предикативликнинг бир элементида иборат.

Модаллик грамматик замон ва шахс маънолари билан қўшилиб предикативликни ташкил қилади. Масалан, *Тўлқин ўқиди* дейилганида англашиладиган маълум шахс ва унинг ҳаракати — гапнинг объектив (материал) мазмуни бўлса, ўша шахснинг ҳаракатини тасдиқлайдиган сўзловчининг аниқ ишончи маъноси (модаллик), ҳаракатнинг путқ сўзланиб турган пайтдан олдин юз берганлиги маъносини (замон), ҳаракатнинг бажарувчиси III шахс эканлиги маъноси биргаликда гапдаги предикативликни ташкил қилади.

Демак, иккинчидан, гап предикативлик маъноси и ф о д а л а й д и. У гапнинг грамматик белгисидир.

Предикативлик, одатда, битта сўзнинг шахс-сон формаси билан ифодаланishi мумкин бўлгани учун (сўз ўзгартиш формасини эслап), гап битта сўздан (ёки сўз формасидан) иборат бўла олади. Масалан:— *Эшитдим.*— *Студентман.*

Гапнинг предикативликка эга бўлишининг ўзи бу бирликнинг ўзига хос фонетик шаклланишини ҳам тақозо қилади: предикативлик мавжуд бўлган жойда албатта интонацион шаклланиш ҳам бўлади. Чунки интонация гапнинг ташқи формасидир. У гапнинг бошланиш ва тугаш чегараларни кўрсатади. Кишиларнинг ўзаро алоқа қилишлари гап орқали амалга оширилгани учун, интонация ҳам предикативлик каби коммуникатив функцияни бажарувчи восита бўлиб, *у гапнинг учинчи муҳим белгисидир.*

Шундай қилиб, гап — объектив борликни кишининг унга муносабати орқали ифодалайдиган лексик-грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлган алоҳида формадир.

Сўз ёки сўз бирикмаларининг гап сифатида шаклланиши учун юқорида кўрсатилган *предикативлик* ва *интонациянинг* мавжуд бўлиши шарт, акс ҳолда гап шаклланмайди. Масалан, *Сиз кўрсатган киши гапирди*, дейилганида *сиз кўрсатган* бирикмасидан маълум предмет ва унинг маълум белгиси тасдиқлангани англашилади. Демак, материал маъно мавжуд. Уларнинг биринчисини шартли равишда эга, иккинчисини кесим дейиш ҳам

мумкин. Аммо бу бутунликда грамматик шахс маъноси ва алоҳида интонация бўлмагани учун уни гап, ақалли эргаш гап деб ҳам бўлмайди. Шушунгдек, *Соқоли қора киши гапирди* гапидаги *соқоли қора* бирикмасида ҳам эга ва кесим мавжуддек. Аммо уларда биринчи галда грамматик замон маъноси ва интонацион ажралиш йўқ. Шунинг учун бу бирикманинг аниқланмишга (*киши сўзига*) муносабати *қора соқолли* бирикмасининг («қўшма сифат»нинг) аниқланмишга (*киши сўзига*) муносабатидан фарқ қилмайди: *соқоли қора киши* — *қора соқолли киши*.

Аммо бошқа ўринда мана бу гапнинг биринчи қисми грамматик шахс бўлмаса ҳам, интонация туфайли уни гап (эргаш гап) дейиш мумкин: *Кран очик қолиб, ҳамма ёқни сув босди*.

Гапдаги предикативлик тўла ёки қисман ифодалангани мумкин, аммо интонациянинг мавжуд бўлиши шарт. Интонациясиз гап шакллана олмайди. Юқоридаги эргаш гапда эса интонацион ўзига хослик бор. Интонация унинг алоҳида форма эканлигини ифодалаб туради.

Предикативликнинг тўла ёки қисман мавжуд бўлишига қараб гаплар ҳам тўла шаклланган бўлиши ёки дефектли шаклланган бўлиши мумкин. Аввалги ҳолда, асосан, содда гап ёки боғланган қўшма гап составидаги содда гап мавжуд бўлса, кейинги ҳолда эргаш гап ҳақида гапирилади. Шунинг ҳам айтиши керакки, баъзи бош гаплар дефектли шаклланган бўлиши билан бирга, баъзи эргаш гаплар, аксинча, тўла шаклланган бўлади. Масалан, кесимида **-ки** боғловчиси бўлган бош гаплар тўла шаклланмайди, *шунинг учун* боғловчиси билан боғланган эргаш гап, аксинча, тўла шаклланган бўлади. Қиссаланг: *Ҳаммамизнинг истагимиз шуки, урушлар йўқ бўлсин. Ёзи билан яхши ишладик*, шунинг учун ҳосил мўл бўлди.

Интонация ҳам икки хил бўлиши мумкин: биринчидан, бошқа интонацион бутунликнинг келишини талаб қилмайдиган, тугалланган интонация; иккинчидан, бошқа интонацион бутунликнинг келишини талаб қиладиган, тугалланмаган интонация. Ҳар икки ҳолда ҳам бироқ даражада сезиладиган пауза интонацион бутунликларни бир-биридан ажратди. Шу туфайли ҳам гапнинг формалиги яна бир марта тасдиқланади.

Эга ва кесим муносабатига асосланган бутунликлар гап составида интонацион тугалликка эга бўлмаганида, предикативлик тўла ифодаланмаганида, гаплик хусусиятини йўқотиб, янги бир ҳолатга — сўз бирикмаси ҳолатига ўтади. Бундай ўзгариш ривожланишнинг спиралсимон бориши ҳақидаги диалектик қонуinning синтаксисда кўринишидан иборат. Масалан, «Бўйи узун, ориқ бир киши келиб кетди» гапидаги *бўйи узун* бирикмаси *ориқ сўзи* билан бир қаторда турган бўлиб, улар *киши сўзининг* уюшиқ аниқловчиларидир. Шу билан бирга, *бўйи узун* гап қоли-

лида тузилган, аммо ҳақиқатда сўз бирикмаси ҳолатидаги янги тилдаги сўз бирикмасидир.

Ниҳоят, нутқнинг формалари функциясига кўра барқарор ва ўткинчи бўлиши мумкин.

Барқарор формалар нутқда энг сўнгги грамматик шаклланиш бўлиб, ундаи ўзи каби бошқа форма ясалмайди. Ўткинчи форма эса бошқа форманинг ясалиши учун хизмат қилади. Масалан, сўзнинг бир грамматик формасидан янги грамматик форма яшашда аввалгиси ўткинчи форма ҳолатида бўлади. Ўткинчи форма шу гапда бирон синтактик функция бажармайди, у янги форма учун негиз ролини ўйнайди. Айрим олинган сўз формасигина эмас, сўз бирикмалари, ҳатто, гаплар ҳам ўткинчи форма вазифасида қўлланиши мумкин.

Маълумки, мазмун тараққиёт процессида формага нисбатан етакчи роль ўйнайди. Аммо тилни ўрганиш ва тасвирлашда тил ва нутқ формалари асосий ўрида туради. Тилда, айниқса, грамматикада формага эътибор бериш жуда ҳам зарур. Тил ва унинг категорияларини ўрганиш маънони анализ қилишдан бошланмаслиги, балки маънони аниқлаш билан якулланиши керак.

МЕТОД

БИРИНЧИ БОБ

ТРАДИЦИОН МЕТОДЛАР

Тил ўз табиатига кўра жуда мураккаб ҳодиса бўлгани учун, уни ўрганишда ҳам жуда кўп хил методлар қўлланилиб келди. Чунончи, қадимги Грецияда тилга фалсафанинг бир элементи деб қаралган бўлса ва шу жиҳатдан анализ қилинган бўлса, қадимги Ҳиндистонда, Ўрта Осиёда ва арабларда амалий таълим мақсадида анализ қилинди. Бунда фактларни бир-бирига қиёслаш, ўхшаш ва ноўхшаш қисмларга ажратиш приёмларидан фойдаланилди. Лекин ҳали у даврларда тилни текширишнинг жиддий методи яратилмаган эди.

Тилни ўрганиш, текшириш методи том маънода, асосан, Ҳинд-Европа тилшунослиги шаклланиши билан боғлиқ равишда юзага келди.

Метод термини грекча *methodos* сўзидан бўлиб, «тадқиқот, таълимот, билиш йўли» маъноларини ифодалайди. У фанда асосан икки маънода: а) фалсафий маънода, б) айрим фан соҳасига оид метод маъносида қўлланади.

Ҳамма фанларга оид умумфалсафий маънода қўлланганида метод ҳаётдаги истаган нарса ёки ҳодисани билиш ва тушунтириш йўлини англатади. Бундай метод барча махсус фанлар учун бир хилдир. Чунончи, ҳамма марксист олимлар фақат битта фалсафий методдан — диалектик ва тарихий материализм методидан фойдаланадилар. Бу метод объектив борлиқдаги ҳар қандай ҳодисани материя билан онгнинг бирлиги асосида, материянинг бирламчилиги, онгнинг иккиламчилиги, табиат қонусларининг объективлигини эътироф қилиш асосида, нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланганлигини, уларнинг доимий, узлуксиз ривожланиш процессида эканлигини, бу тараққиётдаги зиддият сифат ўзгаришларининг миқдор ўзгаришлари билан ўзаро бир-бирига таъсир қилиши кабиларни эътироф қилиш асосида кўришни, изоҳлашни талаб қилади.

Диалектик ва тарихий материализм методи идеалистик ва сохта материалистик методга қарама-қарши туради.

Махсус илмий метод айрим фанга оид ҳодисани би-
лиш ва изоҳлаш йўлидир. Масалан, физика, химия, биология,
математика, тилшунослик, тарих ва бошқа шу каби фанлар со-
ҳасига оид ҳодисаларни аниқлаш ва изоҳлашнинг ўз методлари,
яъни йўллари бор.

Ҳар бир методнинг, биринчидан, ўз асосий вазифаси, иккинчи-
дан, ўрганиш объектида ўзининг айрим соҳаси бўлади. Масалан,
тилшуносликда узоқ вақт қўлланган метод қиёсий-тарихий метод
эди. Унинг асосий вазифаси — қариндош тилларнинг тараққиёт
қонуनларини ўрганиш эди. Тилни ўрганишдаги унинг ўз соҳаси —
тил структурасидаги қариндошлик, яқинлиқни кўрсатувчи ҳоди-
салардир.

Ҳозирги пайтда кенг тарқалган структурал анализ методи эса
бошқа нарсани ўз асосий вазифаси қилиб қўяди: бунда тил
структураси элементлари орасидаги муносабатларни ва алоқа-
ларни ўрганиш мақсад қилиб қўйилади. Бу методнинг текшириш
соҳаси структурал муносабатлар системасидир.

Махсус илмий тадқиқот методи фалсафий методга маълум
даражада тобе бўлади, фалсафий метод таъсири остида ўзга-
ради. Масалан, структурал анализ методи Америка тилшу-
нослигида бошқача, совет тилшунослигида бошқача татбиқ қи-
линади.

Умумфалсафий метод махсус илмий методларга (кўп хил фан
соҳасидаги методларга) таъсир қилувчи умумий таълимот бўл-
гани учун уни методология, яъни илмий тадқиқот усули
бўлган методлар ҳақидаги таълимот деб юритадилар.

Совет тилшунослигида қўлланадиган барча методлар диалек-
тик материализм методологиясига асосланади.

Илмий тадқиқот методидан конкрет ишлаш методикасини
фарқлаш лозим.

Методика олимнинг амалий равишда ишлаш системаси
бўлиб, у фактларни тўплаш, ўрганиш ва умумлаштириш усул-
ларини назарда тутати.

Демак, метод — ҳақиқатни билиш йўли бўлса, методи-
ка шу йўлни очиш ва қуриш қуролидир.

Тилшунослик соҳасида қўлланган ва қўлланаётган илмий тад-
қиқот методлари анча. Улардан энг қадимгиси ва бизнинг кун-
ларимизгача асрлар давомида қўлланиб келингани тасвирий ана-
лиз методидир.

ТАСВИРИЙ МЕТОД

Тасвирий метод тил системасига кирувчи элементларни
тасвирлаб, кўрсатиб бериш билан бирга, ўша элементларни ана-
лиз қилади ва ижтимоий функцияларини ўрганиш учун қўлла-
нади.

Тасвирий метод асосида тилнинг фонемалар системаси, морфемалари, грамматик категориялари синчиклаб ўрганилади, анализ қилинади ва уларнинг характерли хусусиятлари кўрсатиб берилади. Шу метод асосида тилларнинг таълим учун зарур бўлган тасвирий грамматикалари, луғатлар яратилди. Бу методнинг ютуқлари жуда катта.

Ҳозирги мактаб ва олий ўқув юртлари учун тузилган дарслик ва қўлланмаларнинг кўп қисми тасвирий метод асосида яратилган.

Тасвирий метод тилшунослик билан бирга тараққий этди, турли даврда турли лингвистик йўналишлар, мактаблар учун хизмат қилди. Ҳатто қиёсий-тарихий метод билан иш олиб борган тилшунослар ҳам тасвирий характерда асарлар яратдилар.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ МЕТОД

Қиёсий-тарихий метод — конкрет тиллардаги бир-бирига тенг бўлган фактларни солиштириб кўриб, ёзма ёдгорликларда қайд қилинмаган тил фактларини қайта тиклаш (реконструкция қилиш) приёмидир.

Демак, бу метод билан иш қилинганда, биринчидан, камида икки тилда мавжуд бўлган айни бир ҳодиса бир-бирига қиёс қилинади; иккинчидан, шундай қиёслов орқали бунгача маълум бўлмаган лингвистик бирикларни (хусусан, сўз ва морфемаларни) «тирилтириш»га, яъни уларнинг тарихий қиёфаларини қайта тиклашга эришилади.

Қиёсий-тарихий методнинг вазифаси гарчи қариндош тилларнинг ўтмишда қандай қопунлар асосида ривожланганлигини аниқлаш бўлган бўлса ҳам, бу метод бирон бир тил системасини ёки унинг тараққиётидаги бирор босқични тиклаш учун хизмат қилолмасди.

Одатда қиёсий-тарихий метод асосида қариндош тилларни ўз ичига оладиган тил оилаларининг қиёсий фонетикаси ва қиёсий морфологияси яратилди. Сўз яшаш масалалари ҳам бу метод асосида анализ қилиниши мумкин. Аммо қиёсий лексикология, семантика ва синтаксис соҳаларида қиёсий-тарихий метод каммаҳсул бўлди.

Қиёсий-тарихий метод қадимги ҳинд адабий тилида (санскритда) ёзилган ёзма ёдгорликлар тилини Европа тилларига қиёслаб кўриш ва улар орасида ўхшашлик борлигини аниқлаш натижасида XIX асрнинг бошларида майдонга келди.

Бу методдан фойдаланган олимлар ҳинд тиллари ва Европадаги тилларнинг кўпчилиги жуда қадим замонларда битта асос тилдан ажралиб чиққан, қиёсий-тарихий метод эса ана шу асос тил давридаги сўз ва уларнинг формаларини тиклашга ёрдам беради деб ҳисобладилар. Бунинг учун мавжуд ёзма ёдгорликлар орқали қадимги тиллардаги сўзларнинг талаффузи

ва маъноси қандай бўлганлиги аниқланар эди, сўнг улар қиёслашиб, текшириляётган сўзнинг аниқланиши мумкин бўлган энг қадимги қиёфаси ва маънолари ҳақида фикр юритилар эди.

Қиёслаш учун фактлар фақат қариндош тиллардан—генетик тенгликка эга бўлган тиллардангина олинади. Масалан: русча *цветок*, полякча *kwiatok* «гул»; форсча *нов* (нэв), русча *нов(ый)*, немисча пец, англиэна *new* «янги», грекча *pater, patros*, латинча *pater*, санскритча *pitar*, немисча *vater*, форсча *падар*, русча *папа*, ҳиндча *бобо* «ота» демакдир.

Генетик тенглик фонетик тенглик ва семантик тенгликка суянади. Фонетик тенгликнинг икки хил тарихий кўриниши мавжуд: 1. Товушларнинг бир-бирига вариант бўла олишдан келиб чиқадиган фонетик тенглик. 2. Товушларнинг маълум маънодаги сўзни шакллантиришда бир хил хизмат қилишига асосланган фонетик тенглик.

Товушларнинг бир-бирларига вариант бўлиши уларнинг талаффузи бир-бирларига яқинлигидан келиб чиқади. Бундай яқинлик қиёсланаётган сўзларнинг генетик жиҳатдан тенг эканликларини кўрсатади. Масалан: герман тилларида ёзилган энг қадимги ёдгорликларда кўрсатиш олмоши ва ундан туғилган кўрсатиш артикли **þ** ҳарфи билан ёзилган; кейинроқ қадимги англиз тилида бу сўз **þ** билан ҳам, **ð** билан ҳам ифодаланган. Ҳозирги немис тилида бу товуш портловчи **d** сифатида, англиз тилида эса интерденталь (якки тиш орасидан чиқадиган) **th** (зе) товуши сифатида шаклланган. Солиштиринг: немисча *denken* («ўйламоқ»), *Ding* («нарса», «иш»), *dick* («семиз») — англизча *think, thing, thick*.

Демак, **d** ва **th** (зе) товушлари аслида умумгерман тили товуши бўлган **þ** дан ажралиб чиққан бўлиб, улар бир-бирларининг вариантларидир. Бундай ҳолни ўзбек тили диалектларида ҳам кўриш мумкин. Масалан, эски ўзбек тилида оддий сирғалувчи **з** товуши билан бир қаторда интерденталь сирғалувчи **з** товуши ҳам бўлган. Улар талаффуз жиҳатидан бир-бирига яқин эди. Иккинчи томондан **з** товуши портловчи **d** товушига ҳам ўхшаб кетади. (Қиёсланг: *озоқ* — *озоқ* — *одоқ*). Энди **з** билан **d** товушларини бир-бирининг варианты деб бўлмайди — улар функция жиҳатидан бир-бирига тенг бўлган товушлардир. Маълумки, юқоридаги сўзнинг *оёқ* (*ойоқ*) варианты ҳам бор. Бундаги **й** товуши ҳам **з** ва **d** товушларининг вариантлари бўлмай, улар билан функциядошдир, орадаги **з** товуши эса **з** ва **d** товушларини тарихий жиҳатдан ўзаро боғладиган нуқта бўлиб, **з** — **d** товушларининг функционал тенглиги тасдиқий бўлмай, қонуний эканлигини кўрсатиб туради.

Баъзан шундай бўладики, товушларнинг фонетик тенглигини кўрсатадиган ўткинчи ёки оралиқ товуш унутилади, натижада фонетик жиҳатдан ноўхшаш бўлган товушлар орасида фақат функционал тенгликка қолади. Бундай пайтда сўз ёки морфемаларнинг семантик алоқаларига аҳамият берилиб, ўша алоқаларга суянган ҳолда иш тутилади. Масалан, сўроқ олмоши грек тилида **p** ва **t** товушлари билан (*poteros* «қайси», *tis* «ким», *ti* «нима»), латин тилида **qu** билан (*qualis* «қандай», *quis* «ким», *quid* «нима»), славян тилларида **k** ва **č** билан (русча *который, кто, кого, что, чего*), гот тилида **hν** билан (*hvas* «ким», *hva* «нима»), немис тилида **w** билан (*weg* «ким», *was* «нима»), инглиз тилида **h** билан (*who* [hu:] «ким», *how* [hau] «қандай») кфодаланади.

Демак, бу тилларда **p—t—q—k—č—hν—h** товушлари бир хил функцияни бажаришлари мумкин бўлган товушлардир.

Бошқа бир мисол: рус тилидаги *звезда* сўзи поляк тилида *gwiazda* тарзида талаффуз қилинади. Бунда **z** ва **g** товушлари бир-бирларига вариант эмас, аммо ҳар иккови функция жиҳатидан тенгдир. Худди шу каби **з—д—й** товушларининг функционал тенглиги ҳам, **й—г** (*сийир—сигир*), **й—н** (*қўй—қўн* уй ҳайвони номи) товушларининг функционал тенглиги ҳам ўзбек диалектларида кўплаб учрайди.

Товуш тенглиги тилларнинг бутун системасида кўринади. Тенглик тасодифий бўлмаслиги учун ўша қиёсланаётган сўзларнинг товушлари бсшқа ўринда ҳам тенг келиши лозим. Масалан, русча *жена* билан гот тилидаги *qīno* ва *qens* сўзларида, биринчидан, **ж—q** ва **н—p** тенглиги бор; иккинчидан, **ж—q** тенглиги славян тилидаги *жив* ва гот тилидаги *qīns*, *qīwapa* («жив(ой)» сўзининг тушум келишиги, кўплик, эр.жинси формаси) формалари орқали ҳам тасдиqlанади.

Қиёсланаётган тиллардаги товушларнинг мунтазам тенглигини аниқлаш етарли эмас. Уша функционал тенгликка эга бўлгани ҳолда товуш томонидан бир-бирдан фарқли бўлиб қолиш сабабларини ҳам изоҳлаб, тушунтириб бериш керак.

Тил фактларини қиёслашда семантик томоннинг аҳамияти катта. Чунки сўзлар фонетик жиҳатдан ўхшаш бўлгани билан, маъно томонидан бир-бирга мутлақо алоқадор бўлмаслиги ёки бир-бирдан узоқлашиб кетиши, ҳатто зид маъноли бўлиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, қадимги инглиз тилидаги [səd] «тўқ» (русча «сытый») сўзи янги инглиз тилида *sad* «гамгин» бўлиб қолган. Бунинг сабабини тушунтириб бериш керак.

Демак, лингвистик birlikларни (сўз ёки морфемаларни) қиёслаганда уларни фонетик жиҳатдан аниқ изоҳлаб бериш билан бирга, маъно жиҳатидан ҳам изоҳлаб бера олиш принципига амал қилинади. Масалан, славян, грек, латин тилларидаги **o—e, t—d** товушларининг герман тилларидаги **t** (нем. *z*), **a, e** (ўрни билан **i**) товушларига тенг келиши «уй» маъносида славян тилларида *дом* (џ),

грек тилида domôs, латин тилида domus деб айтиладиган сўзлардан, «қўлга ўргатилган», «уй . . . . . и (си)» маъносидagi қадимги инглиз тилида tam, янги инглиз тилида таме, немис тилида Zahm деб айтиладиган сўзлардан, «қурмоқ» маъносида грекча demein, «ёғоч материал» маъносида инглизча timber, «хона», «ёғоч материал» маъносида немисча Zimmer деб айтиладиган сўзлардан кўриниб турибди. Семантик ва фонетик хусусиятларига қараганда уларнинг манбаи бир бўлган деган хулосага келиш мумкин.

Қиёсий-тарихий метод Ҳинд-Европа тилларининг структурасини анализ қилишда катта роль ўйнади.

Ф. Энгельс худди мана шу қиёсий-тарихий методдан диалектик материализм позициясида туриб фойдаланган ва немис тилшунослигида мунозарали бўлган бир масалани — франк диалектининг тақдири нима бўлганлигини ҳал қилиб берган эди.

Маълумки, машҳур Гримм франк диалекти француз ва юқори немис тилларига сингиб кетган деса, Энгельс яшаган замонлардаги энг янги тадқиқотчилар бу диалект Дюнкирхен ва Амстердамдан тортиб Унштрут, Заала ва Рецат, ҳатто Дунайгача тарқалган дейдилар.

Ф. Энгельс бу диалектнинг ҳақиқий тарқалиш чегарасини аниқлади. Бунинг учун даставвал франк диалектига алоқадор деб ҳисобланган қадимги ёдгорликларнинг тилини анализ қилди. Шу мақсадда ёдгорликларда қандай сўз формалари мавжудлигини ва уларни қиёслаб, франк диалекти билан саксон диалекти орасида қандай фарқлар борлигини аниқлади. Сўнгра диалектларни бир-бирига қиёслади ва франк диалектини классификация қилиб, бу диалектга кирувчи ҳар бир шеванинг ўзига хос бўлган фонетик белгиларини кўрсатиб берди.

Қиёсий-тарихий методни кейинчалик бошқа тил оилаларини тадқиқ қилишга ҳам тадбиқ қилдилар. Бироқ буида ўша тилларга асос бўлган тилни қайта тиклашга ҳаракат қилинмади.

Қиёсий-тарихий метод қариндош тилларни анализ қилишга қаратилган бўлса ҳам, ундан баъзан қариндош бўлмаган тиллардаги айрим фактларни ўрганишда фойдаланиш мумкин. Масалан, Ҳинд-Европа тиллари оиласига кирувчи арман тилида ва ҳеч қайси оилга кирмайдиган баск тилида (Испанияда) кўплик маъноси -er (-er) аффикси билан ифодаланади. Уни Олтой тилларидаги -с, -д (-уд), -р, -л, -т (-ат), -лат, -лан, -тар, -лар каби вариантларда қўлланадиган кўплик аффиксига қиёс қилиш мумкин. Олтой ва бошқа кўп тилларда морфемалардаги д — з — з — р — л — и товушлари тенглиги юқоридаги кўплик кўрсаткичларининг бир-бирига қандайдир алоқаси борлигини кўрсатади.

Шунинг учун қиёсий-тарихий метод тилшуносликни ривожлантиришда муҳим роль ўйнади. Бироқ унинг жиддий камчиликлари ҳам бор эди. Масалан:

1. Қиёслаш йўли билан қайта тикланган сўз ёки унинг бирор қадимги формаси қайси даврга оидлиги маълум эмас, унинг қўлланган вақти номаълум эди.

2. Қайта тикланган турланиш ва тусланиш системаларини ўтмишдаги биронта тилга мансуб деб бўлмас эди.

3. Қиёсий-тарихий метод асосидаги этимологияларни ҳамма вақт ҳам мутлақо тўғри деб тасдиқлаш имконияти бўлмаганлигидан улар мунозарали эди.

4. Баъзи фактлар барча қариндош тилларда учрамайди. (масалан, славян тилларидаги *конь* сўзи). Бундай чоғда қиёсий-тарихий метод ёрдамида ўша сўзнинг энг қадимги қиёфасини тиклаб бўлмайди.

5. Қиёсий-тарихий метод, асосан, Ҳинд-Европа тилларига нисбатан қўлланган эди.

ЧОҒИШТИРИШ МЕТОДИ

Икки ёки ундан ортиқ тилларнинг структураси ва структура элементларининг бир-бирига ўхшаш ва ноўхшаш томонларини билишни мақсад қилиб қўядиган тасвирлашга чоғиштирма метод дейилади.

Чоғиштириш методи кўпинча бир тилда оддий тасвирлаш методидан фойдаланилганида пайқалмаган хусусиятларни очишга («кашф» қилишга) ёрдам беради. Шу билан тилларнинг структурасини чуқурроқ ўрганиш ва тушуниш имконияти туғилади.

Иккинчи томондан, чоғиштириш методи соф амалий мақсадга хизмат қилади. Чунки, она тилидан бошқа тилни (шу жумладан, чет тилни) ўрганиш учун бу метод хулосаларидан муваффақият билан фойдаланиш мумкин.

Учинчидан, бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш техникаси ва назарияси учун ҳам чоғиштириш методи асосида олиб борилган илмий тадқиқот хулосалари катта аҳамият касб этади.

Шунинг учун ҳам «ўзбек ва рус тилларининг чоғиштирма грамматикаси» типдаги грамматикалар, рус тилидаги бирон категориянинг ўзбек тилида ифодаланишига бағишланган илмий ишлар, ниҳоят, икки тилли лугатлар совет тилшунослигида салмоқли ўринни эгаллайди.

ИККИНЧИ БОБ. ЯНГИ МЕТОДЛАР

СТРУКТУРАЛ АНАЛИЗ МЕТОДИ

Структурал анализ методи тилни ўзаро боғланган ва нисбатланган тил бирликларидан ташкил топган бутун бир структура деб билади. Бу метод тасвирий методга ўхшаб кетади. Чунки ҳар икки метод ҳам тилнинг жамиятга амалий хизмат қили-

шини назарда тутади. Аммо улар орасида принципаал фарқ ҳам бор: тасвирий метод тилда мавжуд бўлган бирликларнинг ўзини тасвирласа, структурал анализ методи ўша бирликлар орасидаги муносабатларни, тобеликларни тасвирлайди.

Структурал анализ методи тил ва нутқни ажратиш, тил бирликлари орасидаги ўхшашлик ва поўхшашликларни, жойлашиш тартиби ва бошқа нисбий алоқаларни аниқлаш лозим деб ҳисоблайди.

Структурал анализ методи структурал лингвистиканинг маҳсули бўлиб, структурализм мактабининг ҳар бир турига кўра унинг ўзига хос хусусиятлари бор.

Прага функционалиستлари методи. Прага тилшунослари тили маълум мақсад учун хизмат қиладиган ифода воситаларни системаси деб ҳисобланганликлари учун, ана шу системани ҳар тарафлама — фонологик, морфологик, синтактик ва, ҳатто, лексик жиҳатдан анализ қилишни ўз олдиларига вазифа қилиб қўйдилар.

Улар, масалан, фонологик элементларнинг уч асосий функциясини кўрсатдилар. Булар: 1) ку л ь м и п а т и в («чўққи ясовчи») функция. Бу жиҳатдан анализ қилинганда маълум гапда қанча сўз, сўз бирикмаси бирликлари мавжудлиги аниқланади, 2) д е л и м и т а т и в («чегараловчи») функция. Бунда ҳар бир лингвистик бирликнинг чегараси аниқланади; 3) д и с т и н к т и в («маъно ажратувчи») функция. Номланишиданоқ кўришиб турибдики, бунда гап маъноли қисмларни ажратиш, фарқлаш ҳақида боради. Маънони ажратиш функцияси Прага мактаби вакилларининг фонологик таълимотида марказий ўринда турар эди. Унинг асосий, бош тушунчаси маъно ажратиш оппозициясидир.

Маъно ажратиш оппозицияси—бу товушларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилишидан иборат. Бундай қарама-қаршилиқ товушнинг тилдаги икки сўзнинг маъносини фарқлаб бериш имкониятига асосланган. Масалан, русча *роль*—*моль* («куя»), немисча *stillen* («тинчлантирмоқ») — *Stollen* (қончиликда қияроқ қавланган жой—штольня), инглизча *line* [lain] («линия») — *lane* [lein] («йўлак», «йўлча»). Бу жуфтликларда *p*—*m*, *i*—*o*, *i*—*a* товушлари маъно ажратувчилардир.

Функционалистлар методига амал қилинганда фонемани аниқлаш учун тубандагиларни ажрата билиш лозим:

1. Фонемани унинг вариантларидан ажрата билиш. (Бу — фонемаларнинг п а р а д и г м а т и к тенглиги дейилади.)

Фонемаларнинг парадигматик тенглиги аниқланганда, уларнинг факультатив ва комбинатор вариантлари ажратилади.

Факультатив вариант — маълум территориал ёки ижтимоий диалектда фонема ўрнида қўлланидиган вариантдир.

Факультатив ва комбинатор вариантлар эркин алмашиш (чередование) ва қўшимча дистрибуция (бу ҳақда Америка структурализми темасига қаралсин) шароитида аниқланади. Қарама-қарши дистрибуция шароитида эса турли фонемалар мавжудлиги аниқланади.

2. Фонемани фонемалар бирикмасидан (синтагматик тенглик) ажратиш.

Фонемаларнинг синтагматик тенглиги аниқланганда, биринчидан, икки бўғин составига кирмайдиган товушлар бирикмаси ажратилади, масалан, $c < ts$: *лицо, целый* сўзларидаги каби; иккинчидан, битта артикуляцион ҳаракат ёрдамида ҳосил бўладиган товушлар бирикмаси ажратилади, масалан, инглиз тилидаги [ai], [ei], [oi] дифтонглари; учинчидан, шу тилдаги бошқа фонемаларнинг чўзиқлигидан ошиб кетмайдиган чўзиқликка эга бўлган товушлар бирикмаси битта фонема ҳисобланиб ажратилади.

Прага структуралистлари маъно ажратувчи оппозицияларни уч белги асосида классификация қилади:

1. Маълум оппозициянинг бутун системага бўлган муносабатига кўра.

2. Оппозициянинг аъзолари орасидаги муносабатга кўра.

3. Оппозицияларнинг маъно ажратувчилик кучи ҳажмига кўра.

Бу белгиларнинг кейинги иккитаси муҳимроқдир. Шунинг учун уларга муфассалроқ тўхталлинади.

Оппозициянинг аъзолари орасидаги муносабатга кўра қуйидагилар ажратилади:

а) зид (приватив) оппозициялар. Масалан, ундошларнинг «жарангли» — «жарангсиз», «бурунлашган» — «бурунлашмаган» каби қарама-қарши хусусиятларига кўра зид қўйилиши (яъни А—А эмас).

Зид оппозиция нейтраллашиши мумкин. Бундай чоғда оппозициянинг кучли («маркированный») ва кучсиз («немаркированный») аъзолари ажратилади.

Оппозициянинг маълум ўз белгилари мавжуд бўлган аъзоси кучли, ўз белгилари мавжуд бўлмаган аъзоси эса кучсиз аъзо дейилади.

Белгига эга бўлмаган аъзо нейтраллашиш позициясидаги архифонемага тенгдир. Масалан, рус тилидаги жарангсиз ундошлар жаранглиларга нисбатан «белгисиз»дир. Сўз охирида жарангли ва жарангсизликка асосланган зидлик нейтраллашиб, архифонема ҳосил бўлади. Архифонема жарангсиз ундошга тенг. Демак, жарангсиз ундош «белгисиз» ва кучсиз («немаркированный») аъзо, у «архифонема+0» (ноль) дан иборат. Унинг кучли жуфти эса «архифонема+баъзи белгилар»дан иборатдир;

б) босқичли (градуал) оппозициялар. Масалан, $i — e — \epsilon$ каби;

в) тенг қийматли (эквивалент) оппозициялар. Масалан, **p—t, f—k** каби.

Маънони фарқлаш кучининг ҳажмига кўра оппозиция иккига бўлинади: а) доимий, б) нейтраллашадиган оппозиция.

а) Агар икки фонема қўллашиши мумкин бўлган барча ҳолатларда ҳам бир-биридан фарқ қилса, демак, улар доимий оппозициядадир. Масалан, француз тилидаги **a—o** фонемалари ҳамма ўринларда ҳам бир-биридан фарқлидир.

б) Агар икки фонема баъзи ҳолатларда бир-биридан фарқланса-ю, баъзиларида фарқланмаса, улар нейтраллашган оппозициядадир. Масалан, рус тилидаги **t** ва **д** товушлари сўз бошида бир-биридан фарқли (*том—дом* каби) бўлса ҳам, сўз охирида бир-биридан фарқ қилмайди (*рот—род* каби). Сўнгги оппозициядаги фонема, юқорида айтилганидек, архифонемадир.

Фонологик системани анализ қилишнинг юқоридаги методи морфологияга ҳам тадбиқ қилинди. Морфологик анализ тубандаги принципларга асосланди:

1. Агар фонологияда фонема асосий бирлик деб ҳисобланган бўлса, морфологияда морфема асосий бирлик деб ҳисоблангани учун, гап морфологик зидликларнинг баъзи позицияда нейтраллашиши ҳақида борганида, морфемаларнинг нейтраллашиши кўзда тутилди. Масалан, рус тилида жонсиз предметлар оти эрлар жинсининг қаратқич ва тушум келишикларида бир хил бўлади, яъни нейтраллашади — **а р х и м о р ф е м а** ҳосил бўлади (архиморфема америкалик структуралистлар томонидан кейинчалик киртилди).

2. Морфологик оппозициялар **б и н а р** (икки қисмли)дир. Шунинг учун рус тилидаги келишиклар системаси прагматиклар томонидан олти қийматли битта белги асосида эмас, икки қийматли учта белги асосида тасвирланди.

Биринчи белги: жойга тааллуқлилиқ (дательный, творительный, предложный) — жойга тааллуқли эмаслик (именительный, родительный, винительный).

Иккинчи белги: йўналиши бўлиш (дательный, винительный) — йўналишсиз бўлиш (именительный, творительный). Бу белги родительный ва предложный падеж формаларига татбиқ қилинмайди.

Учинчи белги: ҳажмлилик (родительный, предложный) — ҳажмсизлик (именительный, дательный, винительный, творительный).

3. Морфологик оппозициялар номутаносибдир. Чунки морфологик оппозициянинг бир аъзоси кучли («маркированный») бўлса, иккинчиси кучсиз бўлади. Масалан, русча *учительница, ткачиха, поэтесса* сўзларида маълум касбдаги кишининг аёллар жинсига хослиги ифодаланган, демак, бу сўзлар кучли оппозицияда, аммо *учитель, ткач, поэт* сўзларида жинсга хослик бел-

гиси ифодаланмаган, демак, бу сўзлар кучсиз оппозициядадир. Шунингдек, «совершенный вид» феълларида ҳаракат тугалланган, бу ҳаракат феълнинг ўзига хос белгиси бўла олади, демак, у кучли аъзо, аммо «несовершенный вид» феълларида ҳаракат белги олиш даражасига етмайди, чунки унда ҳаракат тугалланмаган, демак, у кучсиз аъзодир.

Кучли аъзонинг қўлланиш доираси тор, кучсиз аъзонинг қўлланиш доираси эса кенг. Масалан, *учительница*, *ткачиха* қўлланган жойда *учитель*, *ткач* сўзларини қўллаш мумкин, аммо бунинг акси мумкин эмас.

Кўриниб турибдики, прагалик тилшунослар илгари сурган кучли ва кучсиз позиция аъзолари ҳақидаги таълимотнинг луғат ссоставининг актив ва пассив бўлиш сабабини изоҳлашда чуқур илмий аҳамияти бор.

Синтактик анализ соҳасида ҳам Прага тилшунослари ўз фикрлари билан чиқдилар. Масалан, улар гапнинг грамматик эга ва грамматик кесимга бўлинишига гапнинг а к т у а л бўлинишини («янгилик»ни) аввалдан «маълум бўлган» нарсага («берилган»га), «рема»ни «тема»га қарама-қарши қўйдилар. «Берилган» («маълум бўлган») нарса психологик ёки мантиқий субъект бўлиб, унинг ҳақида хабар қилинади. «Янгилик» эса психологик ёки мантиқий предикатдир. У субъект ҳақида мавжуд бўлган янгиликни хабар қилади.

Грамматик эга ҳар вақт ҳам «берилган» билан, грамматик кесим эса «янгилик» билан тенг келавермайди. Масалан, *қуш учяпти* гапида грамматик бўлақлар мантиқий бўлақларга тенг, аммо *учяпти қуш* гапида грамматик кесим «берилган» (яъни мантиқий субъект) бўлса, грамматик эга эса «янгилик» (яъни мантиқий предикат) бўлади.

Гапнинг бундай анализ қилиниши мантиқий урғунинг тушиш сабабини тушунтиришга ёрдам беради.

Копенгаген глоссематикачилари методи. Копенгаген мактаби тилни анализ қилишда унинг ифода планини ва мазмун планини ажратди.

Тилнинг и ф о д а п л а н и деб, ташқи томони (товуш, график ва бошқа томони) тушунилади, м а з м у н п л а н и деб эса, тил орқали англатилган фикрлар тушунилади.

Ифода плани икки нарсадан иборат:

а) ифода субстанцияси, б) ифода формаси.

а) и ф о д а с у б с т а н ц и я с и фонетик, график воситалар каби ифода материали бўлиб, у тилларда бир хил бўлиши мумкин. Масалан, Европанинг кўп тилларида жарангли ва жарангсиз товушлар мустақил фонемаларни ташкил қилади. Шунинг учун русча *шесть—жесть*, инглизча *god «худо» — cod «треска баллиги»*, французча *pas «қадам» — pas «тинч, секин»* сўзларидаги жарангсиз ш, с(к), р ундошлари ҳам, жарангли ж, д, в ундошлари ҳам

мустақил фонемалардир. (Баъзи тилларда жарангли ва жарангсиз ундошлар бир-бирларининг вариантлари ҳолатидадир. Масалан, АҚШдаги ҳинди тилларидан чиппева тилида «осмон» маъносидаги $e\ddot{u}z$ [gi:zik] — [gi:sik] — [ki:zik] — [ki:sik] вариантларида қўлланади. Бунда жарангли **g** ва **z** («ж») ундошлари билан жарангсиз **k** ва **s** («ш») ундошлари бир-бирларининг вариантларидан иборат.)

б) Ифода материали билан уни қўллаш усули биргаликда ифода формасини ташкил қилади. Ифода планининг формаси товушларнинг бирикмиш усули бўлиб, у фақат конкрет олинган тилга хос, у бошқа тилда такрорланмайди. Масалан, Европа тилларида товушларнинг узун ёки қисқа бўлиши фонологик аҳамиятга (сўзларни ажратиш хусусиятига) эга эмас, аммо чиппева тилида унинг аҳамияти бор: [ki:sikk] «кедр» — [ki:sik] «осмон».

Мазмун плани ҳам а) мазмун субстанциясидан, б) мазмун формасидан иборат:

а) мазмун субстанцияси фикрнинг предмети бўлган ҳамма нарсалардир. Бу нарсалар барча тил учун бир хил, албатта. Масалан, грамматик сон тушунчаси мазмун субстанцияси (материали) дир;

б) мазмун формаси тушунчаларни тартибга солиш, бирга қўйиш усули бўлиб, ҳар бир тил учун характерли, ўзинга хосдир. Масалан, сон тушунчаси рус, инглиз, француз, немис тилларида бирлиكنи кўпликка зид қўйишдан иборат, санскрит тилида эса бирлиكنи жуфтликка ва кўпликка зид қўйишга асосланади.

Ифода формаси билан мазмун формаси коммутация (ўзгартириш, «айлаштириш») принципи асосида алоқага киришади. Бу коммутациянинг аҳамияти шундан иборатки, мазмун планидаги фарқлар ифода планидаги бирон фарққа мос келар экан, у шу тил учун муҳимдир.

Ифода планида мазмун плани билан боғланмаган фарқлар бўлиши мумкин. Масалан, фосеманинг вариантлари мазмулдаги ҳеч қандай айирма билан боғланмайдиган ҳоллар учрайди. Бундай чоғда вариантлар мустақил фонема бўлмайди. Баъзан мазмунда ҳам шундай фарқлар бўладикки, улар ифодадаги ҳеч қандай айирма билан боғланмайди. Масалан, фин, венгр ва хитой тилларида битта сўзнинг ўзи «он» («у») ва «она» («у») маъноларини англатади. Тилда эса ўша маъноларни ифодалайдиган махсус воситалар йўқ. Шунинг учун бундай фарқлар ҳам муҳим эмас.

Демак, бир пландаги фарқ бошқа пландаги фарқ билан боғланмаса, айни битта бирлиكنинг вариантлари ҳосил бўлади.

Вариантларни бир-бирлари ўрнига алмаштириш (субституция) мумкин.

Ифода планининг инвариантлари (структура элементлари)

кечемалар деб, мазмун планидаги инвариантлар эса плеремалар деб номланади (Кечемалар «фонемага», плеремалар «маъно»га тўғри келади).

Копенгагенликларнинг таълимотига кўра, тил инвариантлар системасидир. Тилга фақат ифода формаси ва мазмун формаси киради. Ифода материали (субстанцияси) ва мазмун материали тилга бевосита алоқадор эмас. Чунки улар фонетика ва семантиканинг предметларидир.

Глоссематиканинг вазифаси тексни анализ қилишдир. Бу апализдан тилнинг системаси аниқланади.

Апализнинг биринчи этапида ифода даражаси мазмун даражасида ажратилади. Кейинги этапларида эса бу даражаларнинг ҳар бири майда қисмларга бўлинади. Қисмларга ажратиш ишоралар (абзацлар, қўшма гаплар, содда гаплар ва бошқалар) орасидаги чегараларга кўра олиб борилади. Бу ажратиш билдирувчи («означающий») ва билдирилувчи («означаемый») ни аниқлагунча давом қилдирилади.

Билдирувчи ва билдирилувчилар морфемаларга (аниқроғи, морфларга) тенгдир. Билдирувчилар ва билдирилувчилар ифода плани ва мазмун планининг элементар birlikларига ажралади. Бу элементлар энди ишоралар эмас.

Ишорадан ишора бўлмаган элементга ўтиш текстдан системага ўтишни кўрсатади. Демак, система фонологик элементлардан иборат.

Қисмларнинг текст элементи ёки система элементи бўлишдан қатъи назар, анализ пайтида ҳар гал ажратилган қисмлар орасидаги тобелик ёки функциянинг характери аниқланади.

Глоссематик функцияларнинг (яъни тобеликнинг) учта типи бўлади:

1. Икки томонлама тобелик (ёки иттерденденция). Бу — бири иккинчисиз мавжуд бўлмайдиган икки элемент орасидаги муносабатдир. Масалан, ушли билан ундош товушлар орасидаги, от билан феъл орасидаги, эга билан кесим орасидаги муносабат ана шундай.

2. Бир томонлама тобелик (ёки детерминация). Бу — бири бошқасининг бўлишини талаб қиладиган икки элемент орасидаги муносабатдир. Масалан, истаган восита келишиклари билан бош келишик орасидаги муносабат ана шундай. Чунки системада жўналиш келишиги бўлса, унда, албатта, бош келишик бўлиши лозим. Акси бўлмайди — бош келишикнинг бўлиши жўналиш келишигининг бўлишини талаб қилмайди.

Бошқариш ҳодисасининг баъзилари мана шу детерминацияга киради. Масалан, *для, возле, у* олд кўмакчилари «родительный падеж»ни талаб қилади.

Ясама сўздаги суффикс билан негиз орасидаги муносабат (суффикс негизнинг бўлишини талаб қилади); бўғиндаги ундош

билан унли орасидаги муносабат (ундош унлини талаб қилади, унли эса ундошни талаб қилмайди) кабилар бир томонлама тобелик ҳодисасига киради.

3. Эркин тобелик (ёки констелляция). Бу — бири иккинчисисиз мавжуд бўла оладиган икки элемент орасидаги муносабатдир. Масалан, рус тилида феълдаги шахс ва грамматик жинс орасидаги муносабат ана шундай. Чунки ҳозирги замон формасида шахс ифодаланади, аммо жинс ифодаланмайди, ўтган замон формасида жинс ифодаланади, аммо шахс ифодаланмайди.

Америка дискриптив анализ методи. Тадқиқотчи ўзи билмаган тилни ўрганишда икки босқичли иш бажариши лозим: 1. Лингвистик бирликларни аниқлайди. 2. Бу бирликларнинг бир-бирларига нисбатан дистрибуциясини аниқлайди.

Бу ишлар шундай бажарилади: дастлаб нотаниш бўлган нутқдаги паузалар, улар орқали эса гаплар чегараланади. Сўнгра гапларнинг «ташқи» (товуш) томондан айрим қисмлари (сегментлари) ажратилади. Бундай сегментлар битта фонемага ҳам, бир неча фонемага ҳам ёки морфемага ҳам теги келиши мумкин. Сўнгра ўша гап яна такрор эшитиб кўрилади ва яна ўшандай сегментация қилинади. Бундан мақсад сегментларнинг қайси бирини бошқаси билан эркин алмаштириш мумкинлигини аниқлашдир. Бу вазифани бажариш учун лингвистик бирликлар дистрибутив анализ қилинади. Бирликлар дистрибуцияси (қўлланиш ўринлари) нинг уч типни бор:

1. Бирликлар ҳеч қачон бир хил шароитда қўлланмаса, қўшимча дистрибуцияда бўлади. Бу шароитдаги товушлар битта фонеманинг вариантлари (аллофонлар) деб ҳисобланади. Масалан, *семь, день* сўзларидаги юмшоқ ундошлар орасида энг ёпиқ бўлган *е, сел, дел* сўзларидаги юмшоқ ва қаттиқ ундош орасида бирмунча очиқ *е, шесть, жесть* сўзларидаги қаттиқ ва юмшоқ ундошлар орасида яна ҳам очиқроқ бўлган *е, шест, жест* сўзларидаги қаттиқ ундош орасида энг очиқ *е* вариантлари *е* фонемасининг аллофонларидир.

Морфеманинг алломорфлари (вариантлари) бўлиши учун морфлар, биричидан, қўшимча дистрибуция муносабатида бўлишлари, иккинчидан, улар бир хил дифференциал қийматга эга бўлишлари керак. Масалан, немисча *sein* «бор бўлмоқ» ва *haben* «эга бўлмоқ» бир хил замонни ифодалайдиган аналитик форма (перфект) ясаганидагина бир-бирига алломорф бўлади.

2. Текстдаги бирликлар бир хил шароитда қўллангани ҳолда, маънони фарқ қилиш учун хизмат қилса, контраст дистрибуцияда бўлади. Бундай элементлар ҳар хил бирликларга киради. Масалан, *том — дом — ком — лом — ром* сўзларининг биринчи ундошлари беш хил фонемага киради.

3. Маълуми фарқламаган ҳолда бир хил шароитда қўлланган бирликлар эркин алмашиниш ҳолатида бўлади. Бундай элементлар битта тил бирлигининг вариантлари бўлади. Масалан, француз тилидаги тил олди (титроқ) г ва тил орқа (увуляр) R бир-бирига вариантдир. Чунки улар эркин равишда алмаштирилиши мумкин. Рус тилидаги «творительный падеж» кўрсаткичлари -ей ва -ю ҳам бир-бирига вариантдир.

Эркин равишда алмаштирилиши мумкин бўлган сегментлар эркин вариантлар деб номланади.

Шундай қилиб, биринчи гал эшитилганида гап $A_1, B_1, C_1, D_1, E_1, F_1$ сегментларига ажратилган бўлса, иккинчи гал (такрор) эшитиб кўрилганида ўша гап $A_2, B_2, C_2, D_2, E_2, F_2$ сегментларига ажратилади. Натижада $A_1=A_2, B_1=B_2, C_1=C_2, D_1=D_2, E_1=E_2, F_1=F_2$ эканлиги маълум бўлади. Шундан сўнг ҳар хил гаплар бир-бирига қиёс қилинади ва ўша бир хил сегментнинг борлиги бошқа гапларда ҳам аниқланади. Шу йўл билан нутқ занжири узунлиги битта фонемадан иборат бўлган сегментларга ажратилади.

Ажратилган бирликлар яна бошқа қисмларга бўлинмасмикан деган шубҳа бўлмаслиги учун, аниқланган сегментларни қўшиб (бириктириб) кўрилади. Шу ишлардан сўнг аниқланган лингвистик бирликлар айрим синфларга (фонемаларга) ажратилгунча фон (товуш) деб аталади. Фонлар бошқа қандай фонлар доирасида келишига ва ўзаро ўхшашлигига кўра айрим синфларга, яъни фонемаларга бирлаштирилади. Шу билан тилнинг фонемалар системаси аниқланади.

Нутқнинг узунроқ бўлаги олиб қаралса, одатда, товушларнинг бирикиши маълум бир қонунга бўйсунганлиги кўрилади. Масалан, рус тилидаги з товуши истаган бир унли ёки жарангли ундош олдида кела олади; *из-за, из-заков, из-зала, из-дома* каби.

Шу билан бу товушнинг энг яқин доирада, юза дистрибуцияда (масалан, янаги фонемагача бўлган масофада) келиши маълум бўлади. Аммо олисроқ доирада, чуқурроқ дистрибуцияда, масалан, 3—4—5- фонемагача бўлган масофада з нинг бирикиши кескин камайиб кетади. Чунинч, *из зли... (из злить), из зула, из домали* кабиларнинг тузилиши мумкин эмас.

Фонемаларнинг нутқдаги катта қисмларда барқарор бирикмалар ҳосил қилиши морфемадан иборат бўлган сегментларни аниқлашга олиб келади.

Дескриптив лингвистик метод тилнинг ички моҳиятини ўрганиш ўринга, унинг фақат бир томонининггина тасвирлаш билан шуғулланади.

Структурализмнинг тилдаги ички муносабатларни максимал даражада схемалаштириш, бир томондан, илгари ўрганилган ҳодисаларни соддалаштирди ва тилнинг моҳиятини билан учун ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган формулаларга солди, иккинчи

томондан, тилда мавжуд бўлмаган категорияларни бор деб ҳисоблаб, тил структурасини асоссиз равишда мураккаблаштириб юборди.

Масалан, Америка тилшуноси Л. Блумфильд «Тил ҳақидаги фан учун пастулатлар қатори» номли асарининг «Форма ва маъно» деган қисмида морфемани математик формула ёрдами билан шундай ишботламоқчи бўлади: минимал X —бу бутунлай кичик X лардан иборат бўлмаган X дир. X^1 , агар $X^2 X^3 X^4$ лардан иборат бўлса, X^1 минимал X эмас. Аммо X^1 , агар $X^2 X^3 A$ дан иборат бўлса ёки $X^2 A$ дан, ёки $A^1 A^2$ дан, ёки қисмларга ажралмаса, унда X^1 минимал X дир.

Минимал форма — бу морфемадир ва ҳоказо.

Юқоридagi чалкаш формула ўрнига морфема — бу бўлинмас маъноли қисм дейилса, етарли бўлар эди.

Классик структурал анализ методи ҳозирги пайтда бутун ҳолда бирон тилни анализ қилиш учун қўлланмаса ҳам, бошқа методлар асосида иш олиб борилганида бу методнинг айрим принципларидан (масалан, дистрибуцияни аниқлаш, субституция анализи, трансформацион анализ, бевосита тузувчиларга кўра анализ ва бошқалардан) фойдаланилади.

Структурал анализ методи ҳозирги замон математик анализ методининг яратилишида айниқса муҳим роль ўйнади. Шунинг учун унинг юқорида кўрсатилган асосий принципларига математик методда ҳам дуч келамиз. Бунинг сабаби шуки, структурал анализ методи ўзининг бир талай принципни математика фанидан олган эди.

МАТЕМАТИК АНАЛИЗ МЕТОДИ

Тил структурасининг элементлари — товуш состави, морфологик ва синтактик бирликлари, грамматик қоидалар сифат жиҳатидангина эмас, миқдор жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, баъзи элементлар бошқаларига нисбатан кўп, баъзилари, аксинча, кам; баъзилари, умуман, кам қўлланади, баъзилари эса тез-тез учраб туради ва ҳоказо.

Тил элементларининг аҳамияти ҳаммадан бурун уларнинг путқда такрорланиб туриш имконияти билан ўлчаёди. Бошқача айтганда, тил элементларининг сифат белгиларидан ташқари, миқдорий белгилари ҳам мавжуд бўлиб, сифат белгилари бунгача юқорида кўриб ўтилган методлар асосида ўрганилса, миқдор белгилари математик анализ методи асосида ўрганилади.

Тил элементларининг математик метод ёрдамида ўрганиладиган миқдор белгиларини учга ажратадилар: 1. Назарий тўпламлик (жамлик) белгилари. 2. Манتيқ алгебрасига асосланган трансформацион (ёки алгоритмик) белгилар. 3. Эҳтимоллик белгилари.

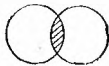
1. Тил элементларини тўпламлик белгилари асосида анализ қилиш элементлар орасидаги эквивалентлик ва тартибнинг бинар муносабатини (икки қисм орасидаги муносабатни) анализ қилишдан иборат.

Тўплам (множество) истаган миқдордаги объектларнинг жамлиги (синфи, йигини)дир. Тўпламга кирган ҳар бир объект тўпламнинг элементи деб аталади.

Тўпламнинг муҳим характеристикаси унинг қувватидир. Тўпламнинг қуввати чекли тўнлам учун элементлар миқдоридан иборат. Масалан, M тўпламининг қуввати 3 элементни [1, 2, 3] ёки [a, b, c] элементларини ўз ичига олиши мумкин. Тўпламлар орасидаги муносабат ана шу қувватга асосланади. Масалан, икки тўплам орасида тубандаги муносабатлар бўлади:

1. Икки тўплам кесишиши мумкин. Агар M ва K тўпламларининг элементлари (ёки белгилари) айни замонда ҳам M , ҳам K тўпламларига тегишли бўлса, бу тўпламлар кесингандир. Масалан, [a, b, c] ва [b, c, p] элементларидан иборат бўлган M ва K тўпламлари [b, c] элементлари орқали кесинган. Кесишиш $\cap$ белгиси билан ифодаланади. Формуласи $M \cap K$

График ифодаси:

Тўпламлар орасидаги кесишиш формуласи сўзларнинг полисемантик хусусиятини аниқлаш ва исботлашда жуда қулай. Маълумки, кўп маъноли сўзлар омонимларга ўхшайди: унда ҳам, бунда ҳам бир хил товуш комплекси бир неча маъно билан боғланган бўлади. Агар шу маънолар орасида боғланиш бўлса, у полисемантик сўз ҳисобланади; агар маънолар орасида боғланиш бўлмаса, демак, буларда товуш томони бир хил бўлган турли сўзлар, яъни омонимлар мавжуддир. Лекин ана шу алоқанинг бори-йўқлигини исботлаш лозим. Шунга қараб ўша олинган сўз кўп маъноли сўзми ёки омонимми эканлиги тасдиқланади. Масалан, *кўз* сўзининг маънолари орасидаги муносабатни анализ қилиб кўрайлик.

Кўз сўзининг маъноларини бир-биридан ажратиш учун ҳар бир маънони англашга ёрдам берадиган гап ёки бирикмалар (текстлар) тузамиз. Булар: 1. *Кўз — кўриш органи*. 2. *Тахтанинг кўзи*. 3. *Булоқнинг кўзи*. 4. *Хуржуннинг кўзи*. 5. *Узукнинг кўзи*. 6. *Иззанинг кўзи*. 7. *Яранинг кўзи*. 8. *Ишининг кўзи*.

Кўрсатилган ҳар бир текстда *кўз* сўзи ҳар хил маъноларни англатади. Ҳар бир маънони битта тўплам деб ҳисоблаймиз. Ҳар бир тўплам ўзининг элементларига эга. Бу элементлар маъно мазмуини ташкил қиладиган тушунчанинг муҳим белгиларидан иборатдир.

Асосий маъносига кўра «кўз» тушунчасининг тубандаги белгиларини a, b, c, p, x, y кабилар билан ажратиб ифодалаш мумкин.

Масалан: а—кўриш вазифасини бажарин белгиси.
 в—думалоқ ёки эллипсис шаклда бўлиш белгиси.
 с—жуфтлик белгиси.
 п—чети ботиқлик белгиси.
 х—ўртаси бўртиб чиққанлик белгиси.
 у—материали. Материални у ҳарфидан ташқари, қўшим-
 ча белгилар билан кўрсатишга тўғри келади. Чунончи: одам тана-
 си—т, ёғоч—ё, ер—е, мата—м, тош—тш, р—ҳажми (катта—к,
 кичик—кч).

Графадаги белгининг йўқлиги о билан кўрсатилади.

Энди ҳар бир маънода қандай белгилар мавжуд экаплигини аниқлаб чиқиш керак. Бунинг учун тубандагича жадвал тузиш мумкин.

Тўпламлар қатори	Контекст ва маънолар	Белгилар						
		а	в	с	п	х	у	р
1.	<i>Кўриш органи</i>	а	в	с	п	х	у-т	р-кч
2.	<i>Тахтанинг кўзи</i>	о	в	о	о	о	у-ё	р-кч
3.	<i>Булоқнинг кўзи</i>	о	в	о	о	о	у-е	р-кч
4.	<i>Хуржунинг кўзи</i>	о	в	с	о	о	у-м	р-к
5.	<i>Ўзукнинг кўзи</i>	о	в	о	о	х	у-тш	р-кч
6.	<i>Ярашнинг кўзи</i>	о	в	о	о	х	у-т	р-кч
7.	<i>Тиззанинг кўзи</i>	о	в	о	о	х	у-т	р-к

Энди тўпламларнинг кесишган-кесишмаганлигини аниқлаймиз:

- I. 1. [а+в+с+п+х+у+(р-кч)] ва 2. [в+(у-ё)+(р-кч)].
 Улар [в+(р-кч)] орқали кесишган.
 1. [а+в+с+п+х+у+(р-кч)] ва 3. [в+(у-с)+(р-кч)].
 Улар [в+(р-кч)] орқали кесишган.
 1. [а+в+с+п+х+у+(р-кч)] ва 4. [в+(у-м)+(р-к)].
 Улар фақат [в] элементи орқали кесишган.
 1. [а+в+с+п+х+у+(р-кч)] ва 5. [х+(у-тш)+(р-кч)].
 Улар [в+х+(р-кч)] орқали кесишган.
 1. [а+в+с+п+х+у+(р-кч)] ва 6. [в+х+(у-т)+(р-кч)].
 Улар [в+х+(р-кч)] орқали кесишган.
 1. [а+в+с+п+х+у+(р-кч)] ва 7. [в+х+(у-т)+(р-к)].
 Улар [в+х] орқали кесишган.
- II. 2. [в+(у-ё)+(р-кч)] ва 3. [в+(у-е)+(р-кч)].
 Улар [в+(р-кч)] орқали кесишган.
 2. [в+(у-ё)+(р-кч)] ва 4. [в+с+(у-м)+(р-к)].
 Улар [в] орқали кесишган.
 2. [в+(у-ё)+(р-кч)] ва 5. [в+х+(у-тш)+(р-кч)].
 Улар [в+(р-кч)] орқали кесишган.
 2. [в+(у-ё)+(р-кч)] ва 6. [в+х+(у-т)+(р-кч)].
 Улар [в+(р-кч)] орқали кесишган.

2. [в+(у-ё)+(р-кч)] ва 7. [в+х+(у-т)+(р-к)].

Улар [в] орқали кесишган ва ҳ. к.

Кўринадики, биринчидан, 1-тўпلام қолган олтита тўпلام билан в элементи орқали кесишган. Иккинчидан, бошқа тўпلامлар ҳам ўзаро кесишган бўлиб, бирорта ҳам тўпلام ўзича мутлақо ажралиб қолмаган.

Демак, бу тўпلامлар, яъни маънолар ўзаро боғланган, улар битта *кўз* сўзининг ҳар хил текстлардаги маъноларидир.

Энди бошқа бир кўп маъноли сўзни, масалан, *ёз* сўзини анализ қилиб кўрайлик. Бунда ҳам, албатта, бир неча маънога дуч келинади: 1. Йилнинг баҳор фаслидан кейин келадиган фасли. 2. Маълум ишоралар системаси билан бирон материалда (масалан, қоғозда) нз қолдириш орқали фикр ифодалаш ҳақидаги буйруқ. 3. Ниманидир (қанот, мато ва б.) маълум текисликда тарқатиб (ёйиб) қўйиш ҳақидаги буйруқ.

Шу маъноларни ифодаловчи текстлар тузайлик: 1. *Ёз келди.*

2. *Хат ёз.* 3. *Дастурхон ёз.*

Биринчи маънога кўра, 1-тўпلامнинг [а, в, с, к] элементлари бор.

Бунда: а — пайт белгиси;

в — иссиқлик белгиси;

с — ҳамма ўсимликлар кўкарганлик белгиси;

к — сувга чанқоқлик белгиси.

Иккинчи маънога кўра 2-тўпلامнинг [е, т, п, р] элементлари бор.

Булар: е — шартли ишора (ҳарф) ясаш;

т — ишорани бирон материалдан ясаш;

п — бирон маънони ифодалаш;

р — қўл билан бажариш.

Учинчи маънога кўра 3-тўпلامнинг [х, у, з] элементларини ажратиш мумкин.

Булар: х — тарқатиб (ёйиб) қўйиш;

у — маълум текисликда (одатда, горизонтал текисликда) бажариш;

з — бирон юмшоқ, жисмоний таъсирга бериладиган нарсани ёйиш (2- ва 3-тўпلامларнинг элементлари 1-тўпلامдагидан бошқа бўлгани учун улар бошқа ҳарфлар билан белгиланади). Тўпلامларнинг кесишган-кесишмаганлигини аниқлаш лозим.

1. [а+в+с+к] ва 2. [е+т+п+р]. Улар орасида бирорта ҳам бир хил элемент йўқ. Демак, улар кесишмайди.

1. [а+в+с+к] ва 3. [х+у+з]. Булар ҳам кесишмайди.

2. [е+т+п+р] ва 3. [х+у+з]. Муштарак элемент бўлмагани учун кесишмайди.

Кўрипадики, юқоридаги учала маъно орасида боғланиш мутлақо йўқ. Бинобарин, улар фақат шакли бир хил бўлиб, аслида маънолари бошқа-бошқа бўлган омонимлардир.

2. Тўпламлар ж а м л а н и ш и мумкин. М ва К тўпламларнинг жами деб ўша тўпламларнинг элементлари қўшилишидан ҳосил бўлган тўпламга айтилади. Бунда ҳар икки тўпламга ҳос бўлган ҳеч бўлмаса биттадан элемент мавжуд бўлади. Масалан, [а, в, с] элементларидан иборат бўлган М тўплами билан [в, с, к] элементларидан иборат бўлган К тўплами [а, в, с, к] элементларидан иборат бўлган тўплам сифатида жамланади [а, в, с] ва [к, е, р] элементларидан иборат бўлган тўпламларнинг жами эса [а, в, с, к, е, р] каби элементлардан ташкил топади. Жамлик бел-

гиси U. Формуласи: $M \cup K$. График ифодаси

Масалан, *тошнинг, тошни, тошга, тошда, тошдан* формалари — глоссемалар бизга маълум, аммо лексема маълум эмас. Вазифа — лексемани топиш.

Маълумки, лексема сўзнинг барча грамматик формаларини ўзда бирлаштириши керак.

Бунинг учун берилган глоссемаларни фонетик жиҳатдан қўшамиз:

$$[t+o+sh+n+i+ng] \cup [t+o+sh+n+n] \cup [t+sh+r+a] \cup [t+o+sh+d+a] \cup [t+o+sh+d+a+n] = [5(t+o+sh)+2(n+i)+ng+r+3(a)+2u+n] = [5(t+o+sh)+3n+2i+ng+r+3a+2u].$$

Қўшишдан ҳосил бўлган натижада икки нарса кўзга ташланади: баъзи элементларни ёнма-ён қўйганда, улар битта тўплам ҳосил қилади. Юқорида [t+o+sh] тўплами ҳосил бўлди. Бу тўплам олинган бешта тўпламнинг ҳар бирида мавжуд. Қолган элементларнинг ҳеч бири барча тўпламлар учун умумий эмас. Уларнинг ёнма-ён келиши ҳеч нарсани ифодаламайди. Демак, $t+o+sh = \text{тош}$ юқоридаги бешта глосса (ёки глоссема) учун битта лексема бўлиб, қолган элементлар унга кирмайди.

3. Бир тўплам бошқасининг ичига кириши мумкин. Агар М тўпламининг ҳар бир элементи айти замонда К тўпламига ҳам тегишли бўлса, М тўплами К тўплами ичига кирган бўлади. Масалан, [а, с] тўплами [а, в, с] тўплами ичига киради. Формуласи: $M \subset K$; чунки $K = M + a$.

График ифодаси:

Тўплам ичига кирган ҳар бир тўплам берилган тўпламнинг жузъий тўпламини ташкил қилади.

Агар берилган тўпламнинг жузъий тўпламлари кесинмаса, берилган тўплам бўлиниши лозим. Бундай жузъий тўпламлар бўлиниш синфлари дейилади.

Олинган тўпلامда бирликлар, жуфтликлар, учликлар ва умуман, n -ликлар ажратилиши мумкин. Масалан, $\{a, b, c\}$ тўпламида шундай жуфтликлар бор: $ab, bc, ac, ba, cb, ca, aa, bb, cc$.

Берилган тўпلامга нисбатан n -ликлардан иборат бўлган жузъий тўплам муносабат дейилади. Лингвист учун эквивалентлик ва тартиблинг бинар муносабати муҳимдир.

Бинар муносабатлар жуфт элементларга хос бўлиб, бу муносабатларнинг тубандаги хусусиятлари мавжуд.

1. Рефлексивлик хусусияти. Бунда ҳар қандай a элементи ўзига тенг муносабатда бўлади: aRa (R —бинар муносабат). Масала, $a=a, b=b$ каби. Агар $a > a$ бўлса, «тенглик» муносабати ўрнида «ортиқлик» муносабати мавжуд бўлади, яъни рефлексивлик ўрнига иррефлексивлик ҳосил бўлади.

2. Симметриклик хусусияти. Бинар муносабатдаги aRb дан bRa чиқариш мумкин бўлса, симметрик муносабат ҳосил бўлади. Масалан, $a=b$ дан $b=a$ чиқади. Аммо $a > b$ бўлса (яъни «ортиқлик» бўлса), асимметриклик ҳосил бўлади.

3. Транзитивлик хусусияти. Агар aRb ва bRc дан aRc чиқариш мумкин бўлса, бинар муносабат R транзитивлик хусусиятига эга. Масалан, $a=b$ ва $b=c$ дан $a=c$ чиқади. Шу билан бирга, $a > b$ ва $b > c$ дан $a > c$ чиқарилса (яъни «ортиқлик» муносабати бўлса), бинар муносабат транзитивлик хусусиятига эга.

Рефлексивлик, симметриклик ва транзитивлик хусусиятлари мавжуд бўлган бинар муносабат эквивалентликка ҳам эгадир. Тенглик эквивалентликнинг хусусий кўринишидир.

Иррефлексивлик, асимметриклик ва транзитивлик мавжуд бўлган бинар муносабат қатъий тартибли бўлади.

Мана бу кўриб ўтилган қоидалар лингвистикага татбиқ қилиниши мумкин.

Лингвистикада товушлар, фонемалар, морфемалар, сўз-формалар, сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар сингари элементлар тўплами билан иш қилинади. Бунда: 1) тил бирликлари текстнинг эквивалентликка эга бўлган бирликлари синфи сифатида таърифланади. Масалан, фонемалар товушлар синфи сифатида, морфемалар морфлар синфи сифатида, сўзлар сўз-формалар синфи сифатида, маънолар эса қўллаш синфи сифатида таърифланади; 2) тил бирликлари классификация қилинади. Масалан, фонемалар ушли ва ундошларга, сўзлар сўз туркумларига ва бошқаларга ажратилади; 3) синф ичидаги тил бирликлари ва классификация қилинган синфлар кўпинча босқичли бўлади. Масалан, парадигманинг бош аъзоси, сўз ясанг уясининг асос сўзи, «асосий» сўз туркумлари, гапнинг «бош» ва «иккинчи даражали» бўлаклари. Босқичлилик (иерархия) тартиб муносабати бўлишини талаб қилади.

2. Трансформацион ёки алгоритмик жиҳатдан анализ қилиш тил ифода воситалари системасини тасвирлашнинг аниқ қоидаларини кўрсатиб беришдир.

Табий тилларни анализ қилиш ва тасвирлашда икки хил лингвистик модель тузиш қоидалари кўзда тутилади (лингвистик модель — тилнинг реалликдан холи бўлган онгдаги умумлаштирувчи қолипидир). Булар: а) бевосита тузувчилар билан бажариладиган операциялар қоидалари, б) трансформацион модель тузиш қоидалари.

а) Бевосита тузувчилар билан бажариладиган операциялар сўз (ёки морфема)лар орасидаги синтактик алоқаларни тадқиқ қилишга доир бўлган қондалардан иборат. (Бевосита тузувчилар деб, маълум каттароқ конструкция составида айрим бирлик сифатида қўлланиладиган ҳар қандай сўз ёки сўзлар тизмасига айтилади).

Бу қоидага кўра, икки элементдан учинчи, янги бир элемент ясалади. Масалан, **X** ва **У** элементларидан **X** $\wedge$ **У**, **X** + **У** ёки **XУ** каби турли формалар яшаш мумкин. Шунингдек, ҳар бир катта бутунлик иккита кичик бутунликка бўлинади.

Иккита бевосита тузувчи синтагма ҳосил қилади. Мана шундай синтагмалардан гап тузилади. Демак, гап икки содда элемент бирикиб, оддий синтагма ҳосил қилиш, икки оддий синтагма бирикиб, мураккаброқ синтагма ҳосил қилиш принципларида тузилади. Бу босқичли тартибнинг чўққиси, агар кесимга эга тобе деб ҳисобланса, кесим бўлади; агар кесимга эга ва айни замонда эгага кесим тобе деб ҳисобланса, эга ва кесим гуруппаси бўлади.

Масалан, *Мой друг читает очень интересную книгу* гапида шундай бевосита тузувчилардан синтагма ҳосил бўлган:

1. *Мой + друг*, 2. *очень + интересную*. 3. *интересную + книгу*, 4. *друг + читает*.

Бунини математик символлар ёрдамида шундай ифодалаш мумкин:

Ан + Нн + Д + Аа, Аа + На, Нн + В

Н — от ёки кишилик олмошини, **Нн** — бош келишикдаги, **Нг** — қаратқич, **Нд** — жўналиш, **На** — тушум келишикларидagi, **Ни** — «творительный», **Нп** — «предложный» келишиклардаги от ёки кишилик олмошини ифодалайди; **А** — сифатни, **Ан, Аг, Ад...** — сифатнинг бош, қаратқич, жўналиш... келишик формаларини, **В** — феълни, **Д** — равишни, **П** — «предлог»ни, **С** — боғловчини ифодалайди.

Синтагмаларнинг бир элементи тобе, иккинчи элементи ҳоким бўлади. Юқоридаги синтагмаларда биринчи элементлар тобе, иккинчи элементлар ҳокимдир. Ҳар бир синтагма ўз синтактик хусусиятига кўра ядрога тенг.

Синтагмани ихчамлаштириш мумкин. Бунда ҳоқим сўз синтагманинг ядросини ташкил қилгани учун, у ихчамлаштирилган синтагмаи ифодалайди:

1) $A_n + H_n \rightarrow H_n$, 2) $D + A_a \rightarrow A_a$, 3) $A_a + H_a \rightarrow H_a$,

4) $H_n + B \rightarrow S$

(S—гапни ифодаловчи символ.)

Демак, синтагмалар икки хил синтактик муносабатга асосланади: предикатив муносабат — у гап (S) ҳосил қилади, предикатив бўлмаган муносабат — у гап тузиш учун хизмат қиладиган, сўз формаси босқичидан юқори турадиган босқичдаги янги элемент ҳосил қилади.

Юқоридаги қондалар, яъни бевосита тузувчилар билан амалга ошириладиган операциялар қоидаси, турли тилда турлича. Масалан, кўриб ўтилган русча гап ўзбек тилига таржима қилинганида формулалар ўзгаради. Қийёсланг:

Менинг дўстим жуда қизиқ китобни ўқияпти.

Синтагмалар формуласи: $H^1_n + H^2_n + D + A_n, H^3_a + B, H^2_n + B$ (символларнинг ўнг томонига юқоридан қўйилган рақамлар отларнинг тартибини ифодалайди).

б) Т р а н с ф о р м а ц и о н қондалар деб, одатдаги бевосита тузувчилар модели асосида яратилган гаплардан янги гапларга ўтиш қондаларига айтилади.

Трансформацион қондалар бир гапни бошқа гапдан туғдириш учун, шунингдек, ишораларнинг ўрнини алмаштириш ва составини ҳар турли қилиб ўзгартириш йўли билан бир типдаги гаплардан бошқа типдаги гапларни яратиш учун ҳам хизмат қилади.

Масалан: *Вожатый организует группу* ← → *Группа организована вожатым.*

(Трансформация муносабатида бўлган гаплар орасига → ёки ← белгиси қўйилади.)

Гапларнинг трансформацияси символлар ёрдамида шундай формула орқали ифодаланади: $H^1_n B H^2_a \leftarrow \rightarrow H^2_n B H^1_n$

Яна солиштиринг:

Китоб уни қизиқтирди ← → *Китоб унга қизиқарли.*

Формуласи: $H^1_n H^2_a B \leftarrow \rightarrow H^1_n H^2_d A_n$

Гапларнинг трансформацияси асосида трансформацион модель яратилади. Бундай модель формал модель бўлиб, у математик системадан иборат. Демак, формал бўлиш — математик бўлиш демакдир. Тилнинг мана шундай формал ёки математик модели яратиш бир тилдан иккинчи тилга машина ёрдамида таржима қилиш учун керак.

3. Тилни эҳтимоллик белгиларига кўра анализ қилиш тил элементларини статистик характеристикалари асосида баҳолаш демакдир.

Тил бирлигининг гапда (ёки текстда) қўлланиш частотаси (суръати) эҳтимоллик дейилади. Бу назария умумий тасодифий

ҳодисалар ёки воқеалар бўйсунадиган қонуниятларни ўрғанади. Бунда воқеалар, конкрет табиатидан қатъи назар, абстракт формада текирилади.

Эҳтимоллик назариясига кўра, бошқа кўп воқеалар қаторида лингвистик воқеалар (бирор фонеманинг, сўзнинг, сўзлар группасининг, маълум гап типининг қўлланиши ва бошқалар) ҳам тасодифий воқеалар сифатида қаралади. Эҳтимоллик уларнинг тасодифий ўлчовидир.

Т а с о д и ф — заруриятнинг юз бериш формаси эканлиги назарда тутилса, демак, унинг (тасодифнинг) қонуний ва зарурий ҳодиса эканлиги аниқланади. Шунинг учун ҳам тасодиф термини маълум бир аниқ маънога эга.

Эҳтимоллик назарияси учун воқеалар уч турга бўлинади: 1) ишончли воқеа («достоверное событие»), 2) мумкин бўлмаган воқеа («невозможное событие»), 3) тасодифий воқеа («случайное событие»).

Маълум шароитлар тўплами мавжуд бўлса, албатта юз берадиган воқеа ишончли воқеа дейилади. Масалан, от бош келишиқ формасида такрорланса, гапда бошқа от олдида келганида, албатта аниқловчи вазифасини, феъл кесим олдида келганида, албатта ҳол вазифасини бажаради. Солиштиринг:

Ч а м а н - ч а м а н г у л л а р . . . қ у ё ш д а я ш н а б , ё н и б т о в л а н а д и .
(Ойбек, Қутлуг қон).

...Юлдузлар ч а м а н - ч а м а н ё н а д и (Ойбек, Олтин водийдан шабадалар).

Ўқоридаги биринчи гапда такрорланган от аниқловчи вазифасида бўлса, иккинчи гапда у ҳол вазифасидадир. Аниқловчи вазифаси бу форма учун характерлидир.

Биз бу хулосаларимизнинг ишончли эканлигини қайд қилибгина қолмай, уни ҳисоблаш орқали аниқ ифодалашимиз ҳам мумкин. Чунки хулосаларимизнинг ишончлилик даражаси воқеанинг эҳтимоллигига тенгдир. Масалан, Ойбекнинг «Навой» романидан танламай кетма-кет олишган бош келишиқ формасида такрорланган 37 та отнинг 30 таси аниқловчи, 6 таси ҳол, 1 таси эса тўлдирувчи вазифасида қўлланган.

Шу билан бош келишиқ формасида такрорланган отларнинг хусусияти ҳақида элементар статистик анализ ўтказилган бўлади: уларнинг учраш частотаси (суръати) аниқланади. Учраш частотасига қараб лингвистик ҳодисанинг эҳтимоллик белгиси ҳақида ҳукм чиқарилади. Аслини олганда, бош келишиқда такрорланган отлар, асосан, аниқловчи вазифасида қўлланади, деган умумлаштирувчи хулоса маълум узунликдаги, яъни маълум чегарага эга бўлган текстни анализ қилиш натижасида чиқарилади. Тилни статистик метод асосида ўрганишнинг моҳияти ҳам мана шундадир.

Тилни статистик метод асосида анализ қилиш учун ҳар вақт маълум бир текст ёки текстлар тўплами олинади. Улар бадний адабиётдан, газета ва журналлардан, публицистик мақолалардан, илмий асарлардан, диалектологларнинг жошли нутқдан ёзиб олган материалларидан ташланади.

Статистик хусусияти ўрганилаётган конкрет текстлар т а н л а м а («выборка») дейилади.

Таъламаннинг ҳажми ёки миқдорини билиш жуда муҳим. Таъламаннинг ҳ а ж м и деб, текширилаётган воқеаларнинг умумий сонига айтилади. Демак, таъламаннинг ҳажми, илгари кўриб ўтилган тўпламнинг қувватига ўхшаш тушунча бўлиб, айрим элементларнинг йиғиндисидан иборат. Масалан, юқорида кўрилган 37 та такрорланган от таъламаннинг ҳажми (ёки миқдори) ни ташкил қилади.

Бундан кейинги ҳисобларни олиб бориш осон бўлсин учун математик символлардан фойдаланилади. Чунончи, таълама ҳажми **H** ҳарфи билан белгиланади. Аниқланаётган ҳолисани кўрсатадиган миқдор (масалан, от олдида аниқловчи вазифасида келадиган такрорланган отларнинг миқдори) шу воқеанинг абсолют частотаси деб ҳисобланади. Уни **M** ҳарфи билан белгилаш мумкин. Юқорида келтирилган мисолда $M=30$ га тенг. Абсолют частота (**M**) нинг таълама ҳажми (**H**) га нисбати $\left(\frac{M}{H}\right)$ дан воқеанинг нисбий частотаси келиб чиқади. Нисбий частота **P** ҳарфи билан белгиланса, демак, $P = \frac{M}{H}$ бўлади.

Нисбий частота оддий каср ҳисобида $\left(P = \frac{M}{H}\right)$ ё процент $\left(P = \frac{M \cdot 100}{H}\right)$ билан ёки промилъ $\left(P = \frac{M \cdot 1000}{H}\right)$ билан ҳисобланади:
 $P = \frac{30}{37} = 0,81$ ёки $P = \frac{30 \cdot 100}{37} = 81\%$ ё бўлмаса: $P = \frac{30 \cdot 1000}{37} = 810\%$.

Таъламадаги воқеанинг нисбий частотаси асосида текширилаётган тил ҳолисасининг тўпламдаги (яъни тилдаги) эҳтимоллиги ҳақида ҳукми чиқариш мумкин.

Юқорида бош келишик формасида такрорланган отларнинг ҳол вазифасида ҳам қўлланиши айтилган эди. Унинг ҳам нисбий частотасини аниқлаш лозим: $P = \frac{6}{37} = 0,16$ ёки 16%

Аниқловчи билан ҳол вазифаларини ҳисоблашда уларни аралаштириб юбормаслик учун биринчи воқеани M_1, P_1 тарзида, иккинчисини эса M_2, P_2 тарзида ифодалаш лозим. Демак, аниқловчи вазифасининг нисбий частотаси $P_1 = \frac{M_1}{H} = \frac{30}{37} = 0,81$ бўлса, ҳол

вазифасининг нисбий частотаси $P_2 = \frac{M_2}{H} = \frac{6}{37} = 0,16$ каби ифода-ланади. Шу хилда тўлдирувчи вазифасининг нисбий частотаси $P_3 = \frac{M_3}{H} = \frac{1}{37} = 0,03$ бўлади.

Танламалар (текстлар) сони бир неча бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек адабий тилининг типологик хусусиятини аниқлаш учун 8 та текст олинди. Булар Ҳ. Ҳақимзода, А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғулум, Ф. Йўлдош ўғли асарларидан парчалар бўлиб, уларнинг ҳажми ҳар хил.

Ўзбек тилининг морфологик жиҳатдан қандай типга доир тил эканлигини исботлаш учун синтетик ва синтетик-аналитик (аралаш) сўз ўзгартиш формалари текширилади. (Чунки шуларгина морфологик тини аниқлашга ёрдам беради.) Танламалар ва уларга онд маълумотлар тубандаги жадвалда кўрсатилган:

Танламалар (текстлар) (Т)	Сўз-ишора	Танла- манинг ҳажми (сўз- лексе- ма) (Н)	Воқеа (сўз ўзгартиш форма- ларининг қўллавиши)			
			Синтетик фор- ма		аралаш (синге- тик- анали- тик)	жами (М)
			аф—ли	аф—сиз		
I. Ҳ. Ҳақимзода, «Эшонлар».	53	44	25	9	1	35
II. Ҳ. Ҳақимзода, «Турсуной мар.».	118	100	41	20	1	62
III. А. Қодирий, «Ўтган кунлар».	117	93	29	20	4	53
IV. Ойбек, «Қизлар».	96	83	17	32	2	51
V. Ойбек, «Олтин водийдан шаб».	153	141	44	24	8	76
VI. Ғ. Ғулум, «Ҳийлаи шаръий».	151	119	39	25	7	71
VII. Ғ. Ғулум, «Ёдгор».	152	123	62	29	4	95
VIII. Ф. Йўлдош ўғли «Алпомиш».	111	87	49	15	—	64
Жами:	951	790	331	174	27	507

Юқоридаги танламаларнинг сўз ўзгартувчи формалари нисбий частотаси:

$$I \text{ текст «Эшонлар»: } P_1 = \frac{M_1}{H_1} = \frac{35}{44} = 0,79 \text{ ёки } 79 \text{ процент.}$$

$$II \text{ текст «Турсуной»: } P_2 = \frac{M_2}{H_2} = \frac{62}{100} = 0,62 \text{ ёки } 62 \text{ процент.}$$

$$III \text{ текст «Ўтган кунлар»: } P_3 = \frac{M_3}{H_3} = \frac{53}{93} = 0,57 \text{ ёки } 57 \text{ процент.}$$

$$IV \text{ текст «Қизлар»: } P_4 = \frac{M_4}{H_4} = \frac{51}{83} = 0,61 \text{ ёки } 61 \text{ процент.}$$

$$V \text{ текст «Олтин водийдан шабадалар»: } P_5 = \frac{M_5}{H_5} = \frac{76}{141} = 0,53 \text{ ёки } 53 \text{ процент.}$$

$$VI \text{ текст «Ҳийлаи шаръий»: } P_6 = \frac{M_6}{H_6} = \frac{71}{119} = 0,59 \text{ ёки } 59 \text{ процент.}$$

$$VII \text{ текст «Ёдгор»: } P_7 = \frac{M_7}{H_7} = \frac{95}{123} = 0,77 \text{ ёки } 77 \text{ процент.}$$

$$VIII \text{ текст «Алпомиш»: } P_8 = \frac{M_8}{H_8} = \frac{64}{87} = 0,73 \text{ ёки } 73 \text{ процент.}$$

Шу хилда эксперимент орта борган сари нисбий частоталар эҳтимолликка яқинлаша боради.

Юқоридаги экспериментларга кўра, сўз ўзгартиш формаларининг нисбий частотаси маълум бир $\bar{П}$ атрофида (ундан ортиқроқ ёки ундан камроқ) ўзгариб туради. Шунинг учун $\bar{П}$ ни, яъни ўртача нисбий частотани топиш лозим. Бунинг формуласи:

$$\bar{П} = \frac{П_1 + П_2 + П_3 + \dots + П_n}{T}$$

Бунда T экспериментлар (текстлар) миқдорини ифодалайди.

Демак, бизнинг 8 та текст бўйича ҳисобимиз тубандагича бўлади:

$$\bar{П} = \frac{0,79 + 0,62 + 0,57 + 0,61 + 0,53 + 0,59 + 0,77 + 0,73}{8} = \frac{0,521}{8} = 0,65.$$

Юқоридаги ҳисобга асосланиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида гап тузиш чоғида, нутқда қўлланадиган сўзлардан ясаладиган барча сўз формаларининг 65 процентини синтетик ва аралаш типдаги сўз ўзгартиш формалари, 35 процентини эса аналитик типдаги сўз ўзгартиш формалари ташкил қилади, деган натижани чиқариш мумкин. Бошқача айтганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида 65 процент агглютинативлик эҳтимоллиги мавжуддир.

Аффиксация ва аралаш усул билан ясалган сўз ўзгартиш формаларининг миқдор жиҳатдан кўплигига қараб ҳозирги ўзбек адабий тилини агглютинатив-ажратувчи тил деб баҳолаш тўғри бўлади.

Тилшуносликда статистик методни қўллаш доираси тобора кенгайиб борапти. Айниқса, частота луғатлари тузиш соҳасида бу методдан унумли фойдаланиляпти. Агар частота луғатлари дастлаб (1861 йилда) босмахопада ҳарф териш ишига боғлиқ ҳолда тузилган бўлса, кейинчалик стенография системасини яратиб, орфографияни, кўрларни ўқишга ўргатиш методини мукамаллаштириш мақсадида, кейинги вақтларда Ғарбий Европа мамлакатларида, Америкада ва СССР да ўқитиш методикасини яхшилаш мақсадида яратилди.

Сўзларнинг қўлланиш частотаси улардан қайсиларини тил ўргатишда танлаш лозимлигини кўрсатади. Шу асосда махсус частота луғатлари тузилади. Масалан, совет тилшуноси Э. А. Штейнфельднинг 1963 йилда нашр қилинган частота луғатида 2500 лексема муҳим сўз сифатида киритилган. АҚШ тилшуноси П. Н. Вакар эса ҳозирги рус оғзаки тилида 360 лексемани энг зарур сўзлар сифатида кўрсатади.

Шундай қилиб, тил элементларининг уч хил миқдорий элементлариши — тўпламлик (жамлик) белгилари, трансформацион белгилари, эҳтимоллик белгиларини анализ қилишда математиканинг татбиқ қилиниши мумкин бўлган уч соҳа — мантиқ ал-

гебраси, тўпламлар назарияси ва эҳтимоллик назарияси қисқача юқорида схематик тарзда баён қилинди.

Математик метод тилшуносликнинг яна ҳам такомиллашишига, шубҳасиз, катта ёрдам кўрсатади. Шу ерда К. Марксниң фан математикадан фойдаланган вақтдагина мукаммаллашади¹, деган фикрини эслаш ўринлидир.

Юқорида кўриб ўтилган методлардан ўрибли фойдаланилса ёки уларнинг бир нечасидан бир вақтда фойдаланилса, яхши натижа беради.

АВТОМАТИК АНАЛИЗ МЕТОДИ

Фан олдига янги вазифалар қўйилиши, тилни бошқа томондан кўрсатиш эҳтиёжи туғилиши муносабати билан янги методлар ҳам яратилади.

Кибернетика ва электрон-ҳисоблаш машинаси билан ишлаш равнақ топиши автоматик анализ методининг шаклланишига олиб келди. Бу метод тилни шундай формал қисмларга ажратадики, бир тилнинг бундай элементлари бошқа тилнинг шу маънодаги формал элементларига эквивалент бўлиши лозим. Эквивалентлик эса бир тилдан бошқа тилга машина ёрдамида таржима қилиш имкониятини беради.

Таржима қилиш бир тилда ифодаланган фикрни бошқа бир тил воситалари билан ифодалаш демакдир. Таржима халқлар орасидаги алоқани кучайтиради, бир халқ яратган маданият бойликларидан бошқа халқларнинг баҳраманд бўлишига жуда катта ёрдам беради, шу билан у халқларни бир-бирларига яқинлаштирибгина қолмай, маданиятнинг тараққий қилишида муҳим роль ўйнайди.

Таржима қилиш таржимондан катта меҳнат, ижодий куч сарф қилиши талаб қиладиган ишдир. Шунинг учун ҳам бу процессни автоматлаштириш ва механизациялаш зарур. Аммо таржима, иккинчи томондан, ижодий иш бўлгани учун, уни техника воситаси билан амалга ошириш мураккаб ва қийин иш. Чунки ҳар қандай мукамал машина ҳам инсоннинг мияси бажара оладиган ижодий ишларни амалга оширишга ожизлик қилади. Шунинг учун ҳам машина ёрдамида ҳар қандай текстни мақсадга мувофиқ тарзда таржима қилиб бўлмайди. Бу иш маълум соҳалардаги текстлар билангина чегараланади.

Кейинги йилларда автоматик электрон-ҳисоблаш машинаси яратилиши муносабати билан таржима қилиш ишини механизациялаштиришнинг катта имкониятлари очилди.

¹ П. Л а ф а р г, Воспоминания о Марксе, «Воспоминания о Марксе и Энгельсе» тўплами, М., 1936, 66-бет.

Электрон-ҳисоблаш машинаси ёрдамида таржима қилиш дастлаб 1954 йилда АҚШ да, 1955 йилда СССР да амалга оширилди, инглиз тилидаги текст рус тилига таржима қилинди.

Бироқ шуни айтиш керакки, таржима қилишда машинадан фойдаланиш гоёси ва бунга дастлабки уринишлар СССР да анча илгари бошланган эди. 1939 йилда кашфиётчи техник П. П. Смирнов-Троянский машина билан таржима қилиш усулини ишлаб чиққанлигини маълум қилди. Унинг усули электроника билан боғланмаган эди.

П. П. Смирнов-Троянскийнинг принципига кўра, машина бир тилдаги сўзларни бошқа тилга сўзма-сўз таржима қилиб бериши керак. Ҳар бир сўзнинг грамматик хусусияти, гапдаги вазифаси эса ўша сўздан сўнг махсус ишора билан кўрсатилади. Сўнгра муҳаррир кўрсатилган грамматик белгиларига қараб бу сўзларнинг грамматик формаларини ясаши ва гап тузиши лозим.

П. П. Смирнов-Троянский таклиф қилган машинанинг имкониятлари жуда ҳам чегараланган эди. Машина ёрдамида чинакам таржима қилиш электрон-ҳисоблаш машинаси кашф қилингандан кейингина амалга оширилди. Ҳозирги электрон машина ёрдамида шеърни асарлардан бўлак ҳар қандай прозаик асарларни таржима қилиш мумкин. Машина шеърни шеър билан таржима қила олмайди. У шеърни прозаик текстга айлантиради.

Машина билан таржима қилиш икки имкониятдан бирини танлаш ва табиий сонлар қаторидаги сонларни ҳисоблаш принципига асосланган. Машинанинг текстни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиши учун шулар зарур:

1) махсус танланган сўзлар билан биргаликда текстни механистик равишда таржима қилиш имкониятини берадиган қондалар системасини яратиш керак;

2) бу қондаларни ва сўзларни «машина тилида» ёзиш, яъни ўша қондаларни реаллаштирувчи программа тузиш керак.

Программа ва луғат махсус шартли белгилар билан ёзилади ва машинага киритилади. Шу билан машина таржимага тайёр бўлади.

Таржима қилиш туфайли икки тил орасида пайдо бўлган муносабат фақат формал, тўғрироғи, механистикдир. Бундаги формализм тилдаги маъно ва унинг ифода воситалари бирлигига асосланган табиий бирликлар (хусусан, фонемалар, морфемалар) туфайли бўлмай, механистик тенгликка эришиш туфайли юзага келади. Шунинг учун тилда табиий равишда ажратиладиган морфемаларнинг чегараси электрон машинада ўзгартириш мумкин.

Таржима қилиш қондалари фақат икки тил учун бўлиб, биригина йўналишни кўзда тутуди (фақат, масалан, француз — рус

тили бўйича, ammo рус — француз тили йўналиши учун бошқа система тузилади).

Бир тилдан кўп тилга таржима қилиш учун ўртада восита тил бўлиши ҳам мумкин. Бундай пайтда аввал восита тилга таржима қилиниб, текст бир умумий қолипга солинади, сўнг ундан бошқа тилларга таржима қилиш осон бўлади.

Восита тил учун конкрет тиллардан бирини танлаш ҳам, шу билан бирга махсус мантиқий символлар тили яратиш ҳам мумкин.

Электрон-ҳисоблаш машинаси ёрдамида таржима қилиш процесси қандай боришини тасаввур қилиш учун қуйида француз тилидаги математик текстни рус тилига таржима қилиш йўли қисқача кўрсатилади.

Таржима қилиш учун шундай нарсалар тайёрланади: 1) негизлар лугати, 2) оборотлар лугати, 3) олд кўмакчиларни таржима қилиш жадваллари, 4) омонимларни ажратиш қондаси, 5) ҳар икки тилдаги аффикслар жадвали, 6) анализ қилувчи қондалар группаси, 7) синтез қилувчи қондалар группаси.

Бу маълумотлар машинанинг «хотирасига» киритилади.

Машина ёрдамида таржима қилиш процесси:

Машина билан таржима қилиш процесси шундай ишларни ўз ичига олади:

1) лугатдан керакли сўзни қидириш ва уни турини кўрсатувчи белгиси билан бирга машина «хотираси»нинг ишловчи қисмига ўтказиш; 2) оборотларни ишлаш; 3) омонимларни фарқлаш; 4) «анализ» қилиш, анализ қилувчи қондалар ёрдамида маълум изчиллик асосида (сўз туркумларига кўра) таржима қилинувчи сўзни ишлаш; 5) «синтез»лаш (синтезловчи қондалар ёрдамида русча гап тузиш).

Таржима лугатдан сўз қидиришдан бошланади: машина таржима қилинадиган текстдан сўзларни бирин-кетин олиб, уларнинг ҳар бирига мос келадиган негизни негизлар лугатидан қидиради. Вазифа керакли сўзни лугатдаги негизлар билан таққослаб, ҳарфлар сони жиҳатидан максимал даражада таржима қилинаётган сўзга сиғадиган негизни топишдир.

Масалан, *généralisons* сўзини таржима қилиш учун унинг негизи лугатдан топилади. Лугатда учта негиз бор: *generalisation*-, *generalis*-, *genera*-.

Биринчи негиз таржима қилинаётган сўзга сиғмайди, иккинчиси ва учинчиси сиғади, ammo учинчиси жуда қисқа бўлгани учун сўзнинг товуш составида унга ўхшамаган товушлар сони иккинчи негиздагига нисбатан кўп. Демак, иккинчи негиз таржима учун олинади. Ана шу иккинчи негиз лугат белгиси билан бирга лугатдан машинанинг «хотира» қисмига ўтказилади.

Жумладаги сўзлар учун мос бўлган негизлар лугатдан танлаб бўлинган, машина негизларнинг белгиларини текшириб, оборот-

га ишора бор-йўқлигини аниқлайди. Агар белги бўлмаса, таржиманинг навбатдаги этапига (омонимларни фарқлашга) ўтилади. Борди-ю, оборотга ишора бўлса, машина «оборотлар луғати»га мурожаат қилади ва кўрсаткичдаги номерга қараб биринчи оборотни топади. Бу оборотда ўша сўз асосий сўз ҳисобланганлиги кўрсатилган бўлади. Сўнг машина бу оборотни таржима қилинаётган жумла билан таққослайди. Агар у жумлага тўла мос келса, яъни оборотдаги сўзлар жумладаги сўзларга тенг, уларнинг жойлашиш тартиби ҳам тенг келса, тегишли оборот топилган бўлади ва жумлага кирган сўзларнинг луғат белгилари оборотнинг белгиси билан алмаштирилади.

Агар оборот жумлага мос келмаса, машина шу сўз асосий сўз ҳисобланган барча оборотларни жумлага кетма-кет қиёслайди.

Агар бирорта ҳам оборот жумлага мос келмаса, демак, у оборотга кирмайди ва уни мустақил таржима қилиш керак бўлади. Омонимларни фарқлашда 2 иш бажарилади:

1. Икки негиздан бири танланади.

2. Бир неча белгидан биттаси (олинган негизга тегишлиси) танланади.

1. Икки негиздан бирини танлаш француз тилида кўпинча от билан феъл орасида бўлади. Негизлар тенг келиб қолганда (омоним бўлганда), уларнинг тугалланмасига қаралади. Масалан, тугалланма -s бўлса, демак, у — от. Феълда буйруқ майлининг II шахс бирлигидагина -s келади. Математик текстда феълнинг бу формаси қўлланмагани учун, охирида -s тугалланмаси мавжуд бўлган сўз от деб ҳисобланаверади ва феъл негизи олинмайди.

Агар бошқа бирор тугалланмаси бўлса, демак, у — от эмас, фақат феъл. От негизи энди олинмайди.

Сўзларни «анализ қилувчи қоидалар» билан ишлаш шундан иборатки, француз сўзининг формалари ва сўзнинг жумлада бошқа сўзлар орасидаги ҳолати анализи қилинади.

Бу эса русча формаларни ва уларнинг ўрнини белгилаш учун ёрдам беради.

«Анализ қилувчи қоидалар» сўз туркумлари бўйича группаланган.

Сўзларни «анализ қилувчи қоидалар» билан ишлаш феълдан бошланади. Чунки феъл: 1) жумланнинг маъно калити, 2) француз тилида феъл энг синтетик сўз туркумидир. Унинг формалари бошқаларникидан кўп. Феъл ўз формалари орқали шахс, сон, замон, майл, нисбатни ифодалайди.

Феълни кўпинча ўз формасига қарабоқ (бошқа сўзлар билан алоқасига эътибор бермаёқ) таржима қилиш мумкин.

Француз тилидаги от мутлақо келишикни ифодаламайди. Рус тилига таржима қилиш пайтида русча отнинг келишиги феълга қараб аниқланади. Шунинг учун отни феълдан, олд кўмакчи-

лардан кейин, сифатни отдан кейин ишлаш керак. Демак, анализ қилувчи қоида билан ишлаш тартиби шундай: феъл — юклама — олд кўмакчи — от — олмош — сифат — сифатдош.

Ниҳоят, сўзлар синтезловчи қоидалар билан ишланади. Бунда русча сўзларнинг керак бўлган формаси ясалади ва жумланing тегишли ўрнига жойлаштирилади.

Синтезловчи қоидалар аналлиз қилувчи қоидалардан анча кам бўлади.

Шундай қилиб, ҳозирги замон тилшуноси ихтиёрида бир қанча илмий тадқиқот методлари мавжуд бўлиб, уларнинг қайси биридан фойдаланиши тадқиқотчининг ўз олдига қандай мақсад қўйганлигига боғлиқ. Чунончи, тил бирлигининг илгариги қиёфаси ва маъноси аниқланмоқчи бўлса, қиёсий-тарихий методдан фойдаланиши мумкин. Борди-ю, тилнинг структурасини тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйса, унда объектив тасвирлаш методидан фойдаланиб иш тутиши яхшироқ натижа беради. Баъзан тилнинг типологик хусусиятини аниқлаш лозим бўлади. Бундай пайтда уни структурал анализ методи ва математик (статистик) методлар билан тадқиқ қилиш мумкин ва ҳ. к.

Демак, юқорида кўрсатиб ўтилган методлардан фойдаланиш тилшуноснинг ўз ихтиёридаги нарсадир

Х О Т И М А

Тилшунослик инсон тили ва нутқининг структура элементлари ҳамда бу элементлар орасидаги муносабатлар ҳақидаги фандир. Бу фан жамиятга икки жиҳатдан — биринчидан, бироқ тил ёки диалектга хос бўлган нутқ структурасини илмий равишда ўрганиш учун, иккинчидан, маълум тилда ўқиш, ёзиш ва гаплашишга ўргатиш учун хизмат қилади. Биринчи ҳолда нутқ бирликлари анализ қилиниб, ўша тилда қандай тил бирликлари мавжудлиги аниқланади; иккинчи ҳолда аввалдан маълум бўлган тил бирликлари билан таништирилиб, нутқ тузиш ёки мавжуд нутқни англашга ўргатилади.

Демак, биринчи ҳолда илмий тадқиқот иши олиб борилса, иккинчи ҳолда ўқув юртларида тил ўргатилади. Аслида туб мақсад ҳам шу.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи қисм	
ТИЛШУНОСЛИК ТАРИХИ	
<i>Биринчи боб. Қадимги асрларда тилшунослик . . . . .</i>	7
Қадимги ҳинд тилшунослиги	9
Қадимги грек ва латин тилшунослиги	14
<i>Иккинчи боб. Ўрта ва янги асрларда тилшунослик . . . . .</i>	26
Ўрта ва янги асрларда Европада тилшунослик	27
Ўрта асрларда араб тилшунослиги	41
Ўрта Осиёда тилшунослик	47
<i>Учинчи боб. Қиёсий-тарихий тилшунослик . . . . .</i>	58
Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг яратилиши	58
Натурализм	65
Психологизм	71
«Еш грамматикачилар» мактаби	74
Ф. Энгельс ва қиёсий-тарихий тилшунослик	75
Москва мактаби	79
Қозон мактаби	83
Петербург мактаби	87
Социологизм	90
Структурализм	93
<i>Тўртинчи боб. Совет тилшунослиги. . . . .</i>	106
Улуғ Октябрь революциясидаги сўнг қирқинчи йилларгача совет тилшунослиги.	106

ИККИНЧИ ҚИСМ

ТИЛ ВА НУТҚ

<i>Биринчи боб. Тил ва нутқнинг структураси</i>	125
Тил ва унинг структураси	125
А. Тилнинг луғат состави	126
Б. Тилнинг грамматик томони	137
Тилнинг табиати ва унинг функцияси	139
Нутқ ва унинг структураси.	148
<i>Иккинчи боб. Форма ва мазмун</i>	151
Тилда форма ва мазмун	153
Нутқда форма ва мазмун	158
Сўзнинг грамматик формаси	160
Сўз формаларининг тузилиш жиҳатидан турлари	161
Синтетик формаларнинг парадигмага муносабати	163
Сўзнинг аналитик формаси ва сўз масаласи	165
Сўз бирикмаси (формаси)	168
Ғап бўлаги формаси	170
Ғап формаси	171

УЧИНЧИ ҚИСМ

МЕТОД

<i>Биринчи боб. Традицион методлар</i>	175
Тасвирий метод	176
Қиёсий-тарихий метод	177
Ўқоштириш методи	181
<i>Иккинчи боб. Янги методлар</i>	181
Структурал анализ методи	181
Математик анализ методи	190
Автоматик анализ методи	202